

**ERZURUM'UN DÜŞMAN İŞGALİNDEN
KURTARILMASI (12 Mart 1918)**

Ulvi Ufuk TOSUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TARİH ANABİLİM DALI
Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU
2011
Her Hakkı Saklıdır**

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Ulvi Ufuk TOSUN

**ERZURUM'UN
DÜŞMAN İŞGALİNDEN KURTARILMASI (12 Mart 1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU**

ERZURUM-2011

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

28.06/2011.

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
BİLDİRİM**

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun iki yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

28.06/2011

Ulvi Ufuk TOSUN

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

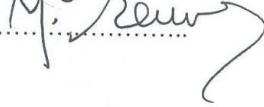
TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU danışmanlığında, Elvi Hafik TOSUN tarafından hazırlanan bu çalışma 28 / 06 / 2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Yavuz ASLAN İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISATMALAR DİZİNİ	V
HARİTALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYA SAVAŞI VE ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞÜŞÜ

1.1. ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA'NIN OSMANLI DEVLETİ'NE BAKIŞI.....	16
1.2. ŞARK MESELESİ EKSENİNDE RUSYA'NIN ERMENİLER İLE İLİŞKİLERİ.....	20
1.3. I. DÜNYA SAVAŞI (1914-18) VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ.....	27
1.4. OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ	30
1.5. KAFKAS CEPHESİ VE SARIKAMIŞ HAREKÂTI	33
1.6. ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞÜŞÜ	39

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM'UN DÜŞMAN İŞGALİNDEN KURTARILMASI

2.1. RUSYA'DA BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NİN PATLAK VERMESİ VE BU İHTİLÂLİN KAFKAS CEPHESİ'NE YANSIMALARI.....	45
2.2. ERZİNCAN MÜTAREKESİ (5/18 ARALIK 1917)	56
2.3. İLERİ HAREKÂTIN GEREKÇELERİ	59
2.4. TARAFLARIN DURUMU	72
2.4.1. 3'üncü Ordu.....	72
2.4.2. Rus ve Ermeni Kuvvetleri	74
2.5. İLERİ HAREKÂTIN BAŞLAMASI.....	76
2.6. ERZİNCAN'IN KURTARILMASI.....	81

2.7. TRABZON'UN KURTARILMASI.....	88
2.8. ERZURUM'UN KURTARILMASI	90
2.8.1. Erzurum'a Keşif Taarruzu.....	90
2.8.1.1. Karabıyık Köyü (Karabıyık Hanları) Baskını.....	93
2.8.2. Erzurum Müstâhkem Mevkii.....	95
2.8.3. Erzurum'a Karşı Keşif Taarruzu İçin Yapılan Hazırlıklar.....	96
2.8.4. Erzurum'a Taarruz Emrinin Verilmesi.....	98
2.9. ERZURUM'U KURTARMAK İÇİN 1'İNCİ KAFKAS KOLORDUSU TARAFINDAN YAPILAN HAREKÂT VE ERZURUM'UN KURTARILMASI	102
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA.....	118
ÖZGEÇMİŞ	125

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERZURUM'UN DÜŞMAN İŞGALİNDEN KURTARILMASI (12 Mart 1918)

Ulvi Ufuk TOSUN

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Cemil KUTLU

2011- Sayfa: 125 + VIII

Jüri: Prof. Dr. Yavuz ASLAN

Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU

Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

Bu çalışma, Anadolu'nu doğusunda stratejik bir öneme sahip olan Erzurum'un I. Dünya Savaşı'nda uğramış olduğu düşman işgalinden kurtarılmasını konu almaktadır.

I. Dünya Savaşı devam ederken Erzurum 16 Şubat 1916 tarihinde Rus işgaline uğramıştır. Daha sonra gelişen konjonktür çerçevesinde Rusya'da Bolşevik İhtilalı'nın (25 Ekim 1917) patlak vermesiyle Çarlık Rusya yıkılmış ve yeni yönetim yani Sovyet Rusya Kafkas Cephesi'nde kendi cihetinden savaşı bitirmek için Osmanlı Devleti ile temasa geçmiştir. Bunun sonucunda iki taraf Erzincan'da bir araya gelmiş ve 18 Aralık 1917 tarihinde yapılan Erzincan Mütarekesi ile Kafkas Cephesi'nde silâhlar susturulmuştur. Ancak Rus askeri çekilirken boş durmamış kendilerinden boşalan yerleri silahlarıyla birlikte Ermenilere bırakmışlardır. Bir nevi işgali devralan Ermeniler Doğu Anadolu'yu ve bu cümleden olarak çalışmanın konusu olan Erzurum'u bir yangın, yıkım ve vahşet yerine çevirmişlerdir.

Sonuç olarak 3'üncü Ordu 12 Şubat 1918'de ileri harekâtı başlatmış ve nihayet Doğu Anadolu için hayati öneme sahip olan Erzurum şehri 12 Mart 1918 tarihinde düşman işgalinden kurtarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, 3'üncü Ordu, Bolşevikler, Ermeniler, Kafkas Cephesi, 1'inci Kafkas Kolordusu, I. Dünya Savaşı.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

**INDEPENDENCE OF ERZURUM FROM THE ENEMY OCCUPATION
12 MARCH 1918**

Ulvi Ufuk TOSUN

Advisor: Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU

2011 – Page : 125 + VIII

Jury: Prof. Dr. Yavuz ASLAN

Ass. Prof. Cemil KUTLU

Ass. Prof. Yavuz ÖZDEMİR

The current study mentions liberation of Erzurum, which has a strategic significance in the east of Anatolia, from enemy occupation during the World War I.

Erzurum was occupied by the Russians 16 January 1916 while the World War I was continuing. In accordance with the conjuncture developing later with the outbreak of Bolshevik revolution, Tsarist Russia collapsed and then the former government, that is, Soviet Russia, on their side, came into contact with Ottoman Government to put an end to the war in Caucasus Front. As a result of this, both sides came together in Erzincan and there was a cease-fire with the Armistice of Erzincan signed on 18 December 1917. However, the Russian army did not stand idle during recession and they left the places they evacuated to Armenians with their weapons. The Armenians, who took over the occupation in a sense, transformed the East Anatolia and Erzurum, a part of this group, which forms the topic of the study, into a place of fire, destruction and violence.

Consequently, the Third Army had no other alternative than a forward movement. The Third Army started the forward movement on 12 February 1918 and eventually the city of Erzurum, which has a vital importance for the East Anatolia, was released from the enemy occupation on 12 March 1918.

Key Words: Erzurum, the Third Army, the Bolsheviks, Armenians, the World War I, Caucasus Front, the First Caucasian Corps.

KISALTMALAR DİZİNİ

AAMD.	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
ATASE.	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi.
ATBD.	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BDH.	: Birinci Dünya Harbi Kataloğu
Bkz.	: Bakınız
Bnb.	: Binbaşı
BTDD.	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Çev.	: Çeviren
Dos.	: Dosya
Em.	: Emekli
Fih.	: Fihrist
Gen.	: General
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
Kls.	: Klasör
s.	: Sayfa
Sv.	: Süvari
trs.	: Tarihsiz
TDVAİ.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TYED.	: Tarih Yolunda Erzurum Dergisi

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Erzincan'ın İşgalinden Sonra Ordu Cephesi	114
Harita 2. 1918'de Doğu Anadolu'da Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'nun Durumu	115
Harita 3. Erzurum ve Civarı	116
Harita 4. Ordu'nun İleri Hârekâtı	116
Harita 5. 10 Mart Akşamı Vaziyet ve 11 Mart 1918 Sabahı Taarruzu	117
Harita 6. I Kafkas Kolordusu'nun 26 Şubat – 12 Mart 1918'deki Durum	117

ÖNSÖZ

Stratejik açıdan taşıdığı önem ve bir serhat şehri oluşunun kazandırdığı sorumluluk ile Erzurum tarihin her döneminde medeniyetlerin dikkatini çeken bir coğrafya olmuştur.

Doğu Roma (Bizans) tarafından stratejik ve askeri bir anlam yüklenerek 415-422 tarihleri arasında kurulan Erzurum şehri bu tarihten sonra çeşitli medeniyetlerin uğraş ve çekişme sahası halini almıştır. Türklerin Anadolu ile olan teşrik-i mesailerini göz önünde bulundurulduğunda ve bu noktada Anadolu'nun doğusunda bir serhat şehri olarak tahkim edilmiş olduğu düşünüldüğünde Erzurum Türk Tarihi'nin önemli bir kısmında kendisinden söz ettirmiştir. 1518-1519 tarihleri arasında Osmanlı hâkimiyetine giren Erzurum yukarıda da izâhına çalışıldığı gibi kilit konumundan dolayı tarihin gündeminde her zaman kendisine yer bulmuş ve hiçbir dönem gölgede kalmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Dağılma Dönemi'nde Rusya'nın Şark Meselesi doğrultusunda Osmanlı Devleti üzerinde ve bu cümleden olarak Doğu Anadolu'da siyasî ve iktisadî emeller beslediği bilinen bir gerçektir. İşte Erzurum, Rusya'nın bilinçaltında beslediği ve dönem dönem de bunu icraata döktüğü bu siyasetin mihrinde kalmış bir şehirdir. Erzurum ilki 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı, ikincisi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve üçüncüsü I. Dünya Savaşı'nda 16 Şubat 1916'da olmak üzere üç kez Rus işgaline uğramıştır.

Erzurum'un I. Dünya Savaşı'nda düşmüş olduğu düşman işgalinden kurtuluşunun analitik bir yöntemle ele alındığı bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında Erzurum'un kuruluşu, zamanla aldığı isimler ile birlikte I. Dünya Savaşı'na kadar olan tarihçesinin genel bir panoramasının yapıldığı eserin, birinci bölümünde, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus işgaline düşüşü başlığı adı altında Şark Meselesi çerçevesinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne bakış açısı ile bu minval Rusya'nın Ermenilerle olan ilişkileri, I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dahil olması, Kafkas Cephesi ile bu cephenin kaderini belirleyen Sarıkamış Harekâtı ve nihayet bu harekâtın sonucu olarak Erzurum'un Rus işgaline düşüşünden bahsedilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Erzurum'un düşman işgalinden kurtarılması başlığı adı altında Rusya'da Bolşevik İhtilâli'nin çıkması ve bunun Kafkas Cephesi'ne nasıl sirayet ettiği, Erzincan Mütarekesi ile çizilen demarkasyon hattına göre Rusya'nın Doğu Anadolu'dan askerini çekmesi, 3'üncü Ordu'yu ileri harekâta iten gelişmeler ve ileri harekâtın başlatılarak Erzincan'ın, Trabzon'un ve nihayet Erzurum'un kurtarılması anlatılmıştır.

Çalışmanın vücuda getirilmesi amacıyla gerekli olan arşiv malzemesi için Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'nden istifade edilmiştir. Ayrıca çalışmanın zaman dilimini kapsayan süreçte kısıtlı da olsa imkânlar dahilinde dönemin gazete koleksiyonlarından faydalanılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında çeşitli kütüphanelerden istifade edilerek mümkün olduğu kadar ilk elden kaynaklara ve araştırma eserlerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkarılma sürecinde münevver bir tecrübe ve bibliyografya bilgisi ile ufkumu genişleten, çalışmalarımın her aşamasında bana değerli zamanını ayıran ve her türlü desteği veren, çalışmanın sorumluluğunu üstlenen saygıdeğer hocam Yrd.Doç.Dr. Cemil Kutlu'ya teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Ayrıca yine çalışmalarım esnasında bazı kaynakları temin etmem için bana yardım eden ve önemli tavsiyelerde bulunan saygıdeğer hocam Doç.Dr. İbrahim Ethem Atnur'a, değerli kütüphanelerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocalarım Doç.Dr. Erol Kürkçüoğlu'na, Yrd. Doç.Dr. Selahaddin Tozlu'ya ve Uzm. Mevlüt Yüksel'e teşekkür ederim.

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum-Kars bölümü üzerinde bulunan Erzurum, 39°55' N paraleli ile 41°16' E meridyenin kesişme noktasında yer almaktadır. 2000 m yükseklikte kurulmuş olan Erzurum şehri, dünyada bu özelliğe sahip olarak kurulmuş birkaç şehirden biri olarak coğrafi literatüre yerleşmiştir.¹

Erzurum Ovası, Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde bulunan Erzurum-Kars bölümünün batı ucunu teşkil etmektedir.² Erzurum ili sahip olduğu 25 066 km²'lik alan ile yüzölçümü bakımından, ülkemizin dördüncü büyük ilidir. Erzurum; doğusundan Kars ve Ağrı, batısından Erzincan ve Gümüşhane, kuzeyinden Trabzon ve Artvin, güneyinden ise Muş ve Bingöl il toprakları ile çevrelenmiş bir konumda yer alır.³

Erzurum, Asya'dan Anadolu'ya uzanan yolların kavşağında yer almaktadır. Bu özelliğiyle Anadolu Tarihi'nin çok eskilere uzanan kesitlerinden itibaren, gerek askerî ve gerekse ticarî bakımdan önem kesbeden bir mahiyet almıştır.⁴

Erzurum, tarihte farklı isimlerle adlandırılmıştır. Roma istilasından önce Erzurum'un bulunduğu bölgede, Ermenilerin Karin, Karna, Garin diye isimlendirdikleri bir şehrin var olduğu konusunda bazı rivayetler söz konusudur.⁵ Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla Erzurum, Doğu Roma (Bizans) sınırları içerisinde kaldı.⁶ İkinci Teodos (Theodosios) (408-450) döneminde Doğu Roma (Bizans), 415-422 yılları arasında, Sasani akınlarına karşı bir şehir kurma yoluna gitti.⁷ Bu görevi ifa etmek için Şark Orduları Kumandanı Anatolius görevlendirildi. Doğu Anadolu'ya gelerek incelemelerde bulunan Anatolius, coğrafi açıdan verimli kaynaklara sahip olan Karin eyaletinde bir şehir kurmaya karar verdi. Palandöken Dağı'nın eteğinde büyük kuleler ve hendeklerle çevrili bir şehir vücuda getirdi. Şehre İmparator Theodosios'un adına izafeten Theodosiopolis adı verildi.⁸

¹ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları*, (Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1983, s.6.

² Ahmet Nejdet Sözer, *Erzurum Ovası'nın Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, Erzurum 1970, s.3.

³ Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları*, s.7.

⁴ Kenan Çetin, *XIX. Yüzyılda Erzurum'da Nüfus ve Yerleşme*, (Erzurum Merkez ve Pasinler Kazası), Erzurum 2001, s.1.

⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.10.

⁶ Enver Konukçu, "Tarih'de Erzurum", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1989, s.4.

⁷ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.10.

⁸ Erol Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. yüzyıllar)*, Erzurum 2007, s.41.

415 yılından sonra Theodosiopolis⁹ şehri, doğudan batıya yapılan akınlarda mihver bir pozisyonda olduğundan söz konusu bu akınlardan ziyadesiyle etkilendi ve tahribata uğradı. Bunun üzerine Bizans imparatoru Anastasius Theodosiopolis'i tekrar tahkim ettirmiştir. Bu olaydan sonra şehirde yeni bir restora hareketine girişen Anastasius'a atıfla şehre Anastasiupolis ismi verilmiştir; fakat halk şehrin eski ismi olan Theodosiopolis'i kullanmayı tercih etmiştir.¹⁰

Theodosiopolis, İslâm hâkimiyetine girdikten sonra Araplar tarafından Kali veya Kalikala şeklinde isimlendirilmiştir.¹¹ Arapların Kali veya Kalikala isimlerini kullanma nedenleri noktasında iki görüş üzerinde durulmaktadır. Birinci görüş kocasının ölümünden sonra yerine geçen ve şehri inşa ettiren Kali adındaki kadın yöneticiden dolayı şehre Kalikala isminin verilmesidir.¹² Diğer görüş ise halının bu şehirde üretildiği ve adını da bu şehirden almış olabileceği görüşüdür.¹³

Tuğrul Bey, kalabalık Türkmen boylarına yeni bir yurt edinmek için Rum ülkelerinde fetihler yapmaya karar verdi ve bunun için de Selçuklu prenslerinden İbrahim Yınal ile Kutalmış'ı görevlendirdi. Onlar da bu görev doğrultusunda harekete geçtiler.¹⁴ Selçuklu prensler, 1048 tarihinde elli bin kişilik kuvvetle Bizans topraklarına yüklendiler. Zenginlik noktasında kıymet-i harbiyeye sahip olan Erzen'i (Arza)¹⁵ ele geçirmek için mücadeleye giriştiler.¹⁶

Arze (Erzen) halkı kendilerine yakın olan ve aynı zamanda daha güvenli olan Theodosiopolis'e sığınabilirlerdi; fakat bunun yerine yerlerinde kalıp mukavemet etmeyi tercih ettiler. Altı gün boyunca kıyasıya bir savaş yaşandı. Selçuklu tazyiki karşısında Erzen şehrinden geriye bir enkaz ve kül yığını kaldı. Bu mücadele neticesinde yangın yeri haline gelen şehre Türkler Kara Erzen, Kara Arza, Kara Arz gibi adlar vermişlerdir ki bu adlar halk dilinde zamanla Karaz şekline dönüşmüştür.¹⁷ Erzen

⁹ Polis, Grekçe şehir demektir. Erzurum şehrinin kurucusu II. Theodosios olduğu için kurucusuna atıfla şehre Theodosios'un şehri anlamında Theodosiopolis ismi verilmiştir.

¹⁰ Konukçu, "Erzurum", s.4.

¹¹ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s.31.

¹² Cevdet Küçük, "Erzurum", *TDVİA*, İstanbul 1995 XI, 321.

¹³ Mükrimin H. Yımaç, "Erzurum(Tarih)", *İA.*, İstanbul 1977, IV, 347.

¹⁴ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, ss.66-67.

¹⁵ Ovanın kuzeybatı kenarında yer alan ve bugünkü Erzurum'a 15 km kadar bir mesafede bulunan şimdiki Karaz Köyü'nün bulunduğu yerdir.

¹⁶ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.22.

¹⁷ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, ss.22-23.

şehri, Selçuklular tarafından ele geçirilince¹⁸ şehrin sakinleri Theodosiopolis'e yani Kalikala'ya göç etti.¹⁹ Bu gelişme üzerine Selçuklular Erzen şehrinin boşalıp; halkının Theodosiopolis'e göç etmesinden dolayı Theodosiopolis şehrine Erzen ismini attettiler.²⁰ Bununla beraber Siirt ile Ahlat arasında yer alan diğer Erzen²¹ şehriden ayırt etmek²² ve Anadolu'ya âidiyetini vurgulamak için bu adın sonuna rûm kelimesi eklenerek Erzen al-Rûm ya da Erzen-i Rûm, Erzen-ir-Rûm (Rum Erzeni) denilmiş ve zamanla bu ad şu anda da kullanılan Erzurum şekline dönüşmüştür.²³

Karaz, Güzelova ve Pulur'da yapılan arkeolojik kazılar ışığında şehrin tarihinin M.Ö. 4000 yıllarında başladığı ortaya konulmuştur.²⁴ 6000 yıllık zaman dilimi içerisinde Erzurum; Hititler, Urartular, Sakalar (İskitler), Medler, Persler, Partlar ve halefleri Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar (Dört Halife Devri, Emeviler, Abbasiler), Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar ve halefleri Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlıların hâkimiyeti altında kalmıştır.

Sasaniler 502 yılında müstâhkem mevki konumunda olan Theodosiopolis'i düşürdüler. Bununla beraber bu işgal hareketi fazla sürmeden harekete geçen Bizans şehri tekrar ele geçirdi.²⁵

İlerleyen dönemler de Theodosiopolis, Sasani akınlarıyla yüzleşmeye devam etmiştir. Bu cümleden olarak 572 yılında Sasani Şahı Hüsrev Anuşirevan, Theodosiopolis'i yeniden ele geçirdi. Bizans daha sonra harekete geçerek şehri ele geçirmişse de şehir, 575 yılında tekrar Sasani istilasına uğramıştır.²⁶

Bizans ile Sasaniler arasındaki söz konusu bu mücadele, Sasani Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle sona ermiştir.

Hız. Peygamber'in vefatından az zaman sonra Arap fütühatı yeni coğrafyalar üzerinde hakimiyet kurmak amacıyla teyakkuza geçti. Arap fetihleri ilk etapta iki büyük

¹⁸ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s.8.

¹⁹ Hasan Reşid Tankut, "Erzurum Adının Aslı", *TYED*, Sayı:11-12, İstanbul 1962, s.3.

²⁰ Pamuk, *Erzurum*, s.32.

²¹ Eski coğrafyalarda bu ikisinden başka üçüncü bir Erzen şehriden daha bahsedilir ki o da, İran'da Şiraz civarında yer alan Erzen şehridir.(Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, (Haz. Ahmet Fidan), İstanbul 2005, ss.34-35.)

²² Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s.17.

²³ Besim Darkot, "Erzurum", *İA.*, İstanbul 1977, IV, 342; Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.23.

²⁴ Erol Kürkçüoğlu, "Tarih", Cumhuriyetin 75. Yılında Erzurum (*98 İl Yılığ*), Ankara trs., s.25.

²⁵ Pamuk, *Erzurum*, s.34.

²⁶ Pamuk, *Erzurum*, s.34.

sınırdış devleti muhatap aldı. Sasaniler daha ilk saldırıda inkıraza geçti. Bizans ise henüz Hz. Peygamber'in vefatı üzerinden on yıl geçmemiştir ki doğu eyaletlerini kaybetti.²⁷

Sasani Devleti'nin 642 tarihinde Müslüman Araplar tarafından ortadan kaldırılmasıyla Erzurum ve çevresi bu kez de Bizans-Arap çekişmesine sahne oldu.²⁸ Erzurum Hz. Osman döneminde ele geçirildi.²⁹ Hz. Osman halifeliği döneminde Suriye Valisi Muaviye'ye verdiği emirle özellikle Bizans savaşlarında iyi örnekler ortaya koymuş olan Habib bin Mesleme'yi Ermenistan'ın fethine göndermesini istedi.³⁰ Habib bin Mesleme'nin kumandası altında bulunan İslâm orduları, 651 tarihinde Theodosiopolis'i ele geçirdiler.³¹

Habib bin Mesleme komutasındaki İslâm Ordusu, Bizans'a tabi olan Ermeni reislerini İslâm Devleti'ne bağlı kılar hale getirdi. İmparator Konstantius, Ermenileri tekrar itaat altına almak gayesiyle doğuya bir sefer düzenleyerek 653 yılında Theodosiopolis'e gelip, Ermeni reislerini Bizans'a bağlama gayreti içerisine girmişse de bu gayret boşa çıkmış ve İmparator geri döner dönmez söz konusu bu Ermeni reisler Müslümanların tarafına geçmişlerdir.³² Bunun üzerine Habib, Bizans Generali Moryanos'u yenilgiye uğratarak Erzurum'u kuşattı. Şehri müdafaa eden Bizans kuvvetleri İslâm ordularına yenilerek teslim olma mecburiyetinde kaldılar. Habib, barış isteyen şehir ahali ile bazı şartlar mukabilinde bir antlaşma yaptı.³³

II. Justinianus döneminde Müslümanların kendi aralarında düştükleri çekişme ortamından istifade eden Bizans, 686 yılında Kalikala'yı ele geçirdi.³⁴ Buna karşılık Emevi Halifesi Abdülmelik iç karışıklıklara son vererek, İslâm dünyasında yeniden istikrarı tesis etmiş³⁵ ve 700 senesinde oğlu Abdullah'ı görevlendirmiş ve Abdullah da Kalikala'yı Bizans'tan geri almıştır.³⁶

²⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1999, s.102-103.

²⁸ Pamuk, *Erzurum*, s.34.

²⁹ Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s.35.

³⁰ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s.55.

³¹ Pamuk, *Erzurum*, s.34.

³² Yinanç, "Erzurum", s.346.

³³ Kürkçüoğlu, "Tarih", s.29.

³⁴ Kürkçüoğlu, "Tarih", s.29.

³⁵ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s.58.

³⁶ Yinanç, "Erzurum", s.346.

Kalikala, 750 tarihinden sonra Emevi iktidarının sona ermesi ile Abbasi Devleti'ne bağlandı.³⁷

751 yılında Kalikala, Bizans İmparatoru V. Kostantin devrinde Bizans tarafından tekrar geri alınmıştır.³⁸ Bunun üzerine Abbasi Halifesi Mansur 756 yılında bir ordu göndererek şehri kurtarıp, şehirde yeniden Arap hakimiyetini tesis etti.³⁹

Bizans idaresinde bulunan Suriye, Elcezire ve sonraki dönemler de Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın İslâm orduları tarafından fethedilmesinden sonra İslâm-Bizans savaşları Tarsus-Malatya-Erzurum (Kalikala) hattı boyunca cereyan etmiştir.⁴⁰

Anadolu fetihlerine sistemli bir şekilde Emeviler döneminde başlanmıştı. Abbasiler dönemine gelindiği zaman Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hatırı sayılır derecede bir nüfus intikal ettirildi. Bu nüfus içerisinde başka milletlerle birlikte Türkler de vardı ve bunlar Bizans sınırındaki Anadolu şehirlerine yerleştirildi. Bu iskân hareketine Erzurum da ev sahipliği yaptı. Böylece daha Selçuklu akınlarından önce Türkler Anadolu'ya girmiş oldular.⁴¹

Abbasi hakimiyetinde olan Kalikala bundan sonraki süreçte de sürekli Bizans tazyikine maruz kalmış ve bu tazyikler karşısında tahribata uğramıştır.⁴² 948 yılına gelindiği zaman şehir, tekrar Bizans hakimiyetine girmiş ve aynı yıl Hamdâniler tarafından geri alınmış; fakat bir yıl sonra yani 949 yılında şehir, tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir.⁴³

Böylece Kalikala'da 651 tarihinde başlayan İslâm hükümrانlığı 949 tarihine gelindiği zaman sona ermiş oluyordu.⁴⁴

X. ve XI. yüzyıllarda Oğuzların Doğu Anadolu'ya akın hareketlerinde bulunduğu tarihi kayıtlarda mevcuttur.⁴⁵ Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey, kendisine müracaat eden kalabalık Türkmen boylarına yeni bir yurt bulmak için en uygun coğrafya olarak Rum ülkelerini seçti ve Türkmen boylarını söz konusu bu coğrafyaya

³⁷ Konukçu, "Erzurum" s.14.

³⁸ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.15.

³⁹ Küçük, "Erzurum", s.322.

⁴⁰ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s.35.

⁴¹ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s.59.

⁴² Konukçu, "Erzurum", s.15.

⁴³ Küçük, "Erzurum", s.322.

⁴⁴ Pamuk, *Erzurum*, s.36.

⁴⁵ Konukçu, "Erzurum", s.18.

kanalize etti. Bu noktada Selçuklu prensleri İbrahim Yınal ile Kutalmış'a önemli bir misyon yüklenmişti.⁴⁶

Türkler bir zamanlar İslâm hâkimiyetinde bulunan Erzen şehrini 1048 yılında kuşattılar. İyi bir muhafaza sistemi olmayan şehirde sert çarpışmalar oldu. Şehirde bir yangın zuhur etti ve şehir enkaz yeri haline geldi. Bölgenin yerli halkı Bizans tarafından tahkim edilmiş olan ve Theodosiopolis diye isimlendirilen Kalikala şehrine gelerek buraya sığındı. Bu nedenle burası bu tarihten sonra kendisine yakın mesafede olan Erzen şehrinin ismiyle anıldı.⁴⁷

Böylece Theodosiopolis, ilk kez kuzeyden gelen Selçuklularla muhatap oldu. Bununla beraber üzerinde durulması gereken başka bir husus ise 1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar Theodosiopolis ve çevresine yapılan Selçuklu akınlarının geçici bir mahiyette özellik teşkil etmesidir.⁴⁸

1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ın mağlup olması üzerine imparatorlukta tam bir kargaşa ortamı oluştu. Bu ortam Türk kumandanların işine yaradı ve Anadolu'nun fethi için harekete geçtiler. Theodosiopolis bu anlamda doğudan başlatılacak olan harekâta hedef teşkil edecekti.⁴⁹

Malazgirt Zaferi'ni müteakiben Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi için görevlendirdiği beylerden biri de Saltuk Bey'di.⁵⁰ Alp Arslan'dan aldığı emir doğrultusunda harekete geçen Saltuk Erzurum ve civarını ele geçirerek⁵¹ kendi adıyla anılan Saltuklu Beyliğinin temelini attı. Bu beyliğin başkenti Theodosiopolis idi.⁵² Bununla beraber fetihle birlikte Theodosiopolis isminin yerini Erzen-i Rum yani Erzurum aldı.⁵³ Böylece 1071 yılında Erzurum'un fethiyle birlikte şehirde kesin bir biçimde Türk hakimiyeti başladı. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olan Saltuklular, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1157) sonra Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandılar.⁵⁴

⁴⁶ Kürkcüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, ss.66-67.

⁴⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.122.

⁴⁸ Pamuk, *Erzurum*, ss.36-37.

⁴⁹ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s.21.

⁵⁰ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.21.

⁵¹ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, s.279.

⁵² Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.21.

⁵³ Konukçu, "Erzurum", s.22.

⁵⁴ Küçük, "Erzurum", s.322.

Tedrici olarak artan Gürcü tehlikesi karşısında Erzurum nazik bir hal alıyordu. Bu nazik durum karşısında bölgeyi emniyet altına almak isteyen Rükneddin Süleyman Şâh harekete geçerek 1202’de Saltuklulara son vererek Erzurum’u Selçuklu Devleti sınırları içerisine dahil etti.⁵⁵

Saltukluların tarih sahnesinden çekilmeleriyle birlikte Erzurum Selçukluları Devri başladı. Mugis ed-Dîn Tuğrul Şâh tarafından 1202’de kurulan devlet 1230 yılına kadar varlık gösterdi.⁵⁶ Rükneddin Süleyman Şâh, kardeşi Mugis ed-Dîn Tuğrul Şâh’ı Erzurum Meliki atadı. Mugis ed-Dîn Tuğrul Şâh Erzurum’da uzun bir dönem boyunca (1202-1225) müstakil bir melik hüviyetinde hakimiyet sürdü.⁵⁷ Erzurum, Anadolu Selçuklularının bir emirliği rolündeki bu pozisyonunu 1230 yılına kadar sürdürdü.⁵⁸

Mugis ed-Dîn Tuğrul Şâh 1225’te vefat etmiş ve yerine oğlu Rükneddin Cihan Şâh geçmiştir.⁵⁹ Rükneddin Cihan Şâh bu sıralarda amcası Alaaddin Keykubat ile Harzemşahlar arasında yaşanan gerginlikte Harzemşahlara temayül etmiş ve Yassı Çemen Savaşı’nda Harzemşahlar safında yer almıştı.⁶⁰ Bu yüzden amcası Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat onu hükûmetinden mahrum etti.⁶¹

Rükneddin Cihan Şâh, aile efradı ile birlikte Erzurum’dan sürülerek Aksaray’a gönderildi. Bu cümleden olarak Erzurum Selçukluları Devleti Devri kapanmış oldu.(1230)⁶² Böylece 1202 yılında Süleyman Şâh tarafından fethedilerek kardeşi Tuğrul Şâh’a tevcih edilen Saltuk ili, Tuğrul Şâh ve onun halefi olan oğlu Cihan Şâh’ın elinde 28 yıl kalmış ve 1230’da Anadolu Selçuklu Devleti’ne katılmıştır.⁶³

Alaaddin Keykubat, Yassı Çemen Savaşı’nı kazandıktan sonra Erzurum halkı kendisine itaat etti.⁶⁴ Alaaddin Keykubat burayı aldıktan sonra yavaş yavaş belirtileri

⁵⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1328)*, İstanbul 1998, ss.252-253.

⁵⁶ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.41.

⁵⁷ Kürkçüoğlu, “Tarih”, s.37.

⁵⁸ Pamuk, *Erzurum*, ss.37-38.

⁵⁹ Yınanç, “Erzurum”, s.349.

⁶⁰ Yınanç, “Erzurum”, s.349.

⁶¹ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.27.

⁶² Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.50.

⁶³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.374.

⁶⁴ Beygu, *Erzurum Tarihi*, ss.56-59.

hissedilen Moğol tehdit ve tehlikesine karşı bir serhad şehri olan Erzurum'u tahkim ettirdi.⁶⁵

1242 Moğol İstilasası'na kadar Erzurum sahip olduğu konumu itibariyle büyük bir ticaret potansiyeline sahip olmuş ve bu potansiyel de onun mamur ve zengin bir şehir olmasına sirayet etmişti.⁶⁶

Anadolu Selçuklu idaresindeki Erzurum'u bekleyen esas olumsuz tehdit, sonraki süreçte başgöstermiştir. Harzemşahların ortadan kalkmasıyla Moğolların Anadolu'ya girmesi noktasında set görevi teşkil eden misyon ortadan kalkmış ve coğrafi açıdan bir hudut şehri olan Erzurum bu özelliğinden dolayı tehlikeyle en fazla muhatap olan bir şehir olmuştu. Nitekim söz konusu bu stratejik konumu nedeniyle şehir, az zaman sonra Moğol İstilasası'yla birebir yüzleşti.⁶⁷

Anadolu'nun kapısı mahiyetinde olan Erzurum 1242 sonbaharında Baycu Noyan kumandasındaki Moğol istila ordusunun ilk hedefi oldu. Erzurum büyük bir tahribata şahitlik etti. Birçok insan kılıçtan geçirildi.⁶⁸ Anadolu Selçuklularının 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Moğollara mağlup olmasıyla Erzurum üzerindeki Moğol baskısı şiddetini artırarak devam etti.⁶⁹

XIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İran ve Azerbaycan'da Moğol hakimiyetinin yerini İlhanlılar aldı.⁷⁰ Erzurum'da Anadolu Selçuklu hakimiyeti 1308 yılına kadar sürmüş görünse de bu gerçekte göstermelik bir idareden öteye gitmemiştir. Çünkü İlhanlıların kurucusu Hülâgü'den sonra yerine geçen Abaka Han (1264-1282) döneminde İlhanlı idaresine giren Erzurum, zalimane bir yönetimle karşı karşıya kaldı. Böylece İlhanlı yönetimindeki Erzurum sonraki dönemlerde de söz konusu bu idare altında ağır vergilere maruz kaldı.⁷¹

⁶⁵ Yınanç, "Erzurum", s.349.

⁶⁶ Yınanç, "Erzurum", s.349.

⁶⁷ Pamuk, Erzurum, s.38.

⁶⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, ss.430-431.

⁶⁹ Pamuk, *Erzurum*, s.39.

⁷⁰ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.69.

⁷¹ Konukçu, "Erzurum", s.37.

Ağır meblağlarda vergilere maruz kalan şehir; bununla beraber İlhanlılar döneminde sanatsal açıdan layık olduğu yeri almıştır. Yakutiye, Ahmediye ve Çifte Minareli medreseler İlhanlı Devri'nin günümüze kadar gelen güzide örneklerindedir.⁷²

İlhanlı Devleti'nin yıkılması (1335) üzerine Erzurum'da kargaşa başgöstermiş⁷³ ortaya çıkan bu kargaşa ortamında Erzurum, İlhanlı emirlerinden Sutay Noyan'ın oğlu Emir Hacı Togay'ın hakimiyetine girdi.⁷⁴

1340 yılında Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan Erzurum'a gelip, Togay ailesini buradan atarak⁷⁵ İlhanlı hakimiyetine son verdi ve bu tarihten itibaren Erzurum'da Çobanlıların hakimiyeti başlamış oldu.⁷⁶

Çobanlıların, Erzurum'daki hakimiyetlerini çağrıştıracak en önemli imare kuşkusuz Aras Nehri üzerine yapılmış olan Çoban Köprüsü'dür.⁷⁷ 1358 tarihine kadar tüm Azerbaycan ve Arran kıt'aları ile beraber Çobanlıların hakimiyetinde kalan Erzurum, 1358 yılı içinde Celâyirliilerden Sultan Üveys'in Tebriz'i işgâlinin ardından onların hakimiyetinden çıkmıştır. Sivas ve Orta Anadolu'da hüküm süren Muhammed b. Eretna adına H.761 senesinde Erzurum'da kesilmiş bir paranın var olması söz konusu bu şehrin 1360 tarihinden itibaren Eretna Devleti'nin hakimiyetine geçmiş olduğuna delalet etmektedir.⁷⁸

Erzurum, Eretnaoğullarının yirmi yıllık hâkimiyet devresinde Karakoyunlular ile Eretnaoğulları arasındaki mücadelenin ana müsebbibi olmuş⁷⁹ ve bu cümleden olarak Bayram Hoca 1377'de Erzurum'u Karakoyunlu hakimiyetine katmış; fakat şehrin stratejik önemini iyi bilen Eretnalılar 1379 yılında şehri tekrar ele geçirmişlerdir.⁸⁰ Bununla beraber 1380 yılında Erzurum Karakoyunluların idaresine geçmiştir.⁸¹

Erzurum Karakoyunlu hakimiyetine girdikten biraz zaman sonra Timur ile Karakoyunlu hükümdarı Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmed'in arasına husûmet girdi. Bunun sebebi Kara Mehmed'in Timur'un askerlerine karşı saldırıda

⁷² Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.28.

⁷³ Küçük, "Erzurum", s.322.

⁷⁴ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.29.

⁷⁵ Konukçu, "Erzurum", s.41.

⁷⁶ Pamuk, *Erzurum*, s.39.

⁷⁷ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.86.

⁷⁸ Yınanç, "Erzurum", s.350.

⁷⁹ Pamuk, *Erzurum*, s.40.

⁸⁰ Konukçu, "Erzurum", s.42.

⁸¹ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s.124.

bulunmasıydı. Timur'un buna mukabelesi Kara Mehmed'in hakimiyetinde olan Erzurum, Van, Ahlat ve Muş şehirlerini almaya karar verme şeklinde tezahür etmiştir.⁸²

Harekete geçen Timur 1387 tarihinde Karakoyunlulara darbe indirip, bir gün içinde Erzurum'u zapt ederek, talan ve tahribe maruz bıraktı. Timur 1400 yılında birinci Anadolu yürüyüşünde buradan geçti. Timur 1402 yılında ikinci kez Anadolu'ya girerken de yine Erzurum güzergâhından geçti. Timur ertesi yıl dönerken de yine bu şehre uğramıştır.⁸³ Ankara Savaşı dönüşünde 1403 yılında Timur, Erzurum'un idaresini Mutahharten'e⁸⁴ teslim etti. Mutahharten'in vefatından sonra Yusuf Ali adında bir Türkmeni şehre kumandan olarak atadı.⁸⁵

Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf şehri geri aldı.⁸⁶ Karakoyunlular bu tarihten sonra şehrin hakimiyeti için Akkoyunlularla mücadeleye giriştiler.⁸⁷ 1435 yılında Karaz'da yapılan Karakoyunlu-Akkoyunlu savaşını Karakoyunlular kazandılar. Akkoyunlu tehdidi Erzurum'dan bertaraf edildi. Bu gelişme sonucunda Timurlular, Akkoyunluları destekledi ve Erzurum'a kuvvet gönderdi. Şehir bir kez daha Timurluların hakimiyetine girmiş oldu. Timurluların karşısında tutunamayan Karakoyunlular Erzurum'dan geri çekildiler; fakat Timurlu tehlikesinin etkisini kaybetmeye başladığını gören Karakoyunlular 1436 yılında şehirde tekrar hakimiyet tesis ettiler.⁸⁸

1467 tarihine gelindiği zaman Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Erzurum'daki Karakoyunlu idaresini sonlandırdı.⁸⁹ 1473 tarihinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Otlukbeli Savaşı'nda Fatih Sultan Mehmed'e yenilmesiyle Akkoyunlular güç kaybına uğradılar ve bu olay Şah İsmail'e devlet kurma noktasında büyük bir imkân sağlamıştı. Bu dönemde Batı ile yoğun bir teşvik-i mesai içerisinde olan Osmanlı'nın, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki gelişmelere nispeten kayıtsız kalması,

⁸² Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.76.

⁸³ Yınanç, "Erzurum", s.351.

⁸⁴ Pîr Hüseyin'den sonra Erzincan emirliğini ele geçirmeyi başaran Mutahharten, ihtimaldir ki Türk asıllı idi. Osmanlı ile Timur arasında tampon bir konumda yer alan Mutahharten söz konusu bu mücadelede Timur tarafına meyletmişti. (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.89.)

⁸⁵ Küçük, "Erzurum", s.322.

⁸⁶ Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.78.

⁸⁷ Pamuk, *Erzurum*, s.40.

⁸⁸ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.107.

⁸⁹ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s.139.

Akkoyunlu topraklarında gözü olan Safevi Hükümdarı Şah İsmail'i daha rahat ve sınır tanımaz bir politika gütmeye sevk etmişti.⁹⁰

Otuzbeş yıl Akkoyunlu idaresinde kalan Erzurum şehri 1480-1490 yılları arasında yoğun bir şekilde Safevi propagandasına maruz kaldı. Safevi Hükümdarı Şah İsmail 1502 yılında Akkoyunluları yıkarak Erzurum'u ele geçirdi.⁹¹ Kan ve vahşetle yüzleşen şehir,⁹² bu tarihten sonra Safevi hâkimiyeti ile birlikte Şîi tehlikesine de maruz kalmış ve Sünnî kimliğe sahip olan şehrin meskûnları toplu şekilde başka yerlere göç etmek zorunda kalmış;⁹³ bu da şehrin tenhalaşmasına neden olmuştur.⁹⁴

Şah İsmail, Osmanlı Devleti'nin varlığını ortadan kaldırmak için Şah Kulu İsyanı'nı destekliyordu. Şah'ın bu politikasından haberdar olan Yavuz Sultan Selim, Safevi tehdidini ortadan kaldırmak için Çaldıran Seferi'ne hareket etti.⁹⁵ Çaldıran Savaşı'nın (1514) sonucunda Doğu Anadolu büyük oranda Osmanlı idaresine girdiği halde Erzurum'da tam anlamıyla hâkimiyet kurmak, bölgedeki Safevi nüfuzunun bütünüyle bertaraf edilmesine dek sürdü. Bu dönemde Erzurum'un kimin elinde bulunduğu konusu biraz belirsizlik arz etmektedir. Bununla beraber Yavuz'un göndermiş olduğu fetihnâmeden, bu dönemde şehrin Sevindik Han adında birinin idaresinde olduğu⁹⁶ ve Erzurum Beyi Sevindik Bey'in, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'ne gidiş ve dönüşünde Osmanlıya tabiliğini arz etmiş olduğu; fakat sonradan tekrar Safevi safına geçtiği bilinmektedir.⁹⁷

Erzurum'un Mısır Seferi'nden sonra 1518-1519 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetine alındığı kabul edilmektedir.⁹⁸

Kanuni Sultan Süleyman İran üzerine ilki 1534 tarihli İrakeyn Seferi, ikincisi 1548 tarihli İran Seferi ve üçüncüsü de 1554 tarihli İran Seferi olmak üzere üç kez sefere çıkmış ve bu üç seferde de Erzurum, Kanuni'nin uğrak yeri olmuştur.⁹⁹ 1554 tarihli Kanuni'nin bu son seferinde, Kanuni Erzurum'da iken İran Şahı Tasmaşb barış

⁹⁰ Pamuk, *Erzurum*, s.41.

⁹¹ Küçük, "Erzurum", s.322.

⁹² Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.127.

⁹³ Pamuk, *Erzurum*, s.41.

⁹⁴ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.127.

⁹⁵ Kürkçüoğlu, "Tarih", s.45.

⁹⁶ Küçük, "Erzurum", s.323.

⁹⁷ Kürkçüoğlu, "Tarih", s.46.

⁹⁸ Küçük, "Erzurum", s.323.

⁹⁹ Pamuk, *Erzurum*, ss.43-44.

talebinde bulunmuş ve Osmanlılar ile Safeviler arasında 29 Mayıs 1555 tarihli Amasya Antlaşması imzalanmış¹⁰⁰ ve böylece Erzurum sükûnete kavuşturulmuştur.¹⁰¹

Kanuni döneminde Erzurum askerî ve mülkî alanlarda hak ettiği değeri aldı.¹⁰² Onarılan kaleye asker konuldu. Şehirde yeni bir beylerbeyilik ihdas edildi.¹⁰³ Osmanlılar şehirde imar ve iskân çalışmalarında bulundular. Şehirde, tüccarların ticarî aktivitelerini rahat bir biçimde yapabilmeleri için Rüstem Paşa tarafından 1555-1560 yıllarını kapsayan dönemde bir kervansaray yaptırıldı.¹⁰⁴

1577 yılında başlayarak 12 yıl devam eden Osmanlı-İran Savaşlarında Erzurum şehri, Osmanlı kuvvetlerinin lojistik ve ikmâl kaynaklarının sağlandığı bir misyon yüklendi.¹⁰⁵ İran Savaşları cereyan ettiği sırada sayıları giderek artan yeniçeriler Erzurum halkı üzerinde baskı kuruyorlar ve bu durum halkın bunlara karşı kin ve nefretini iyice büyütüyordu. Bu dönemlerde Anadolu için sorun teşkil eden bir başka problem ise Celâlî İsyanlarıydı. Bu noktada Erzurum, Celâlîlerin ve yeniçeri düşmanlarının odak mihveri haline dönüştü. Kökeni itibariyle eski bir Celâlî¹⁰⁶ olan Abaza Mehmet Paşa, Osmanlı Hükümdarı II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesi üzerine onun intikamını almak için Erzurum'da bulunan yeniçerileri öldürterek, tesirli bir isyan başlattı.¹⁰⁷

Abaza Mehmet Paşa çıkarttığı bu isyanla Erzurum merkez olmak üzere tüm Doğu Anadolu'da egemenlik kurdu. Abaza, 1621-1628 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin varlığına rağmen Erzurum'u elinde tuttu. Bu durum 18 Eylül 1628'de Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Erzurum'u kuşatmasına kadar devam etti ve bu tarihte Abaza Mehmet Paşa'nın teslim olmasıyla isyan bastırılmış oldu. Böylelikle Erzurum Osmanlı-İran Savaşlarındaki stratejik önemini tekrar korumuş oldu.¹⁰⁸

¹⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II.*, Ankara 1998, s.450.

¹⁰¹ Pamuk, *Erzurum*, s.44.

¹⁰² Konukçu, "Erzurum", s.54.

¹⁰³ Kürkcüoğlu, "Tarih", s.46-47.

¹⁰⁴ Bilgehan Pamuk, "The Silk Road and Erzurum in the Otoman Periods (16-17th Centuries)", *1st International Silk Road Symposium 25-27 June 2003 Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, p.175.

¹⁰⁵ Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", *İA, IV*, İstanbul 1977, s.354.

¹⁰⁶ 1519 tarihinde Bozoklu Şeyh Celâl isminde bir kişi, Tokat dolaylarında mehdîlik iddiasıyla isyan etmiş ve bu yüzden bundan sonra çıkarılan isyanlar hangi amaç ile ve ne çeşit olursa olsun halk tarafından onun ismine izâfeten "Celâlî" ismiyle anılmıştır. (Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyanları", *TDVİA*, VII, İstanbul 1993, s.252.)

¹⁰⁷ Küçük, "Erzurum", s.323.

¹⁰⁸ Kürkcüoğlu, "Tarih", s.50.

IV. Murad döneminde doğu sınırlarında İran'ın saldırgan tutumu yeniden gündeme gelmiş ve bunun üzerine 1635 yılında IV. Murad Revan Seferi'ne çıkmıştır. IV. Murad da Yavuz ve Kanuni'nin takip ettiği güzergâhı kullanarak Erzurum'a doğru hareket etmiştir. Nihayet IV. Murad 3 Temmuz 1635'te Erzurum'a intikal etmiştir. Padişah'a atfen şehirde imar çalışmaları neticelendirilmiş ve şehir muazzam yollar ve köprülerle donatılmıştır.¹⁰⁹

Erzurum şehri Güney Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyetinin pekişmesi noktasında mihenktaşı bir görev üstlenmişti. Nitekim bu görevi çeşitli noktalara yapılan askerî harekâtlarda orduya kuvvet göndererek mümkün merteye yerine getirmişti. Çehrin Seferi ile II. Viyana Kuşatması gibi askerî gelişmelere, Erzurum beylerbeyiliğinden de kuvvet iştirak etmiştir. XVIII. y.y.'in ilk yarısında cereyan eden Osmanlı-İran Savaşları bu şehrin önemini yine gündeme getirdi. Söz konusu bu İran harpleri esnasında Ruslar ilk kez Güney Kafkasya'da Osmanlı'nın karşısına bir rakip olarak çıktılar ve XIX. yüzyılda Erzurum birebir Rus kuvvetlerinin tehdidiyle yüzleşmiş oldu.¹¹⁰

1779 yılında İran'da ortaya çıkan Kaçar hanedanı 1821 yılında Rusların teşvikiyle harekete geçerek Erzurum ovasına saldırdılar. Bu olay üzerine Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı giriştiği mücadelede, Erzurum yeniden askerî anlamda önem kazandı. 1823 tarihinde İran Ordusu'nda zuhur eden kolera salgınıyla büyük bir zayıflık bilançosu ortaya çıkmış ve İran barış istemek zorunda kalmıştır.¹¹¹

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar ilk kez Erzurum'a girmiş oldular. General Paskeviç, Yeniköy Muharebesi'ni kazandıktan sonra şehrin teslimini isteyince, Osmanlı Kumandanı Salih Paşa ilk etapta buna yanaşmayarak direnişe geçmek istediye de şehirde ileri gelenlerin bunun bir netice vermeyeceğini düşünmeleri üzerine Erzurum Kalesi 8 Temmuz 1829'da¹¹² hemen hemen mukavemetsiz teslim olmuştur.¹¹³ Ermeni gösterileri arasında Rusların şehre girmesiyle Erzurum, Osmanlı idaresine geçtikten sonra ilk defa bir istilâyla yüzleşmiş oluyordu. Bu üç aylık Rus işgali devresinde, Ruslar

¹⁰⁹ Konukçu, "Erzurum", s.71-72.

¹¹⁰ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", s.355.

¹¹¹ Tahsin Akgün, "Tarih", *Erzurum 1967 İl Yıllığı*, İstanbul 1968, s.176.

¹¹² İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", s.356.

¹¹³ A.B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, İstanbul 2009, s.344.

tarafından bir harekât üssü misyonu yüklenilmeye çalışılan şehir, 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹¹⁴

Ruslar Eylül 1829 tarihinde Erzurum'dan çekilirken aşağı yukarı 100 000 civarında Ermeni de onlara katılarak göç etti. Bu Ermeniler Çarlık idaresince Ahılkelek ve çevresine yerleştirildi. Bu ilk Rus İstilâsı sonucunda Erzurum, hem demografik açıdan kayba uğradı hem de eski hareketliliğini yitirdi.¹¹⁵

Kırım Savaşı'nın cereyan ettiği bir dönemde 1855 tarihinde Kars'ın düşmesi, Erzurum'u aynı tehlikeyle karşı karşıya bırakmış; fakat o sırada Paris Antlaşması'nın imzalanması Erzurum'u bu tehlikeden uzak tutmuştur.¹¹⁶

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi)¹¹⁷ Rus Ordusu'nun ilanihaye ele geçirmek istediği yerlerden birini de Erzurum Kalesi teşkil ediyordu.¹¹⁸ Bu noktada Rusya, Karadeniz'deki çıkarlarına hizmet edecek yerlerden biri olarak Erzurum'u da gözüne kestirmişti.¹¹⁹

Erzurum'u müdafaa eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Rusların 5 Kasım 1877 tarihinde sundukları teslim teklifini reddederek, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra evvela Nene Hatun olmak üzere Erzurum halkının üstün fedakârlık ve desteğiyle 8-9 Kasım gecesi Aziziye ve Mecidiye tabyalarında cansiperane bir mücadele verilerek, Ruslara karşı muazzam bir başarı ortaya konulmuştur.¹²⁰ Ancak Balkanlardaki durumun nazik bir hal alması ve Rusların Edirne'ye kadar ilerlemeleri üzerine Osmanlı, mütareke istemek mecburiyetinde kaldı.¹²¹

31 Ocak 1878 tarihinde yürürlüğe konulan Edirne Mütarekesi ile Osmanlı-Rus Savaşı sonlandırıldı ve mütareke gereği Ruslar 8 Şubat 1878 tarihinde Erzurum'a

¹¹⁴ Küçük, "Erzurum", s.324.

¹¹⁵ Konukçu, "Erzurum", s.89.

¹¹⁶ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", s.356.

¹¹⁷ Bu savaşa Hicrî 1293 yılında cereyan ettiği için 93 Harbi de denmiştir.

¹¹⁸ Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, ss.436-437.

¹¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII.*, Ankara 1995, s.45.

¹²⁰ Küçük, "Erzurum", s.324.

¹²¹ Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII.*, s.57.

yerleştiler.¹²² Böylece tarihinde ikinci kez Rus işgaline uğrayan şehir¹²³ 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'yla tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçti.¹²⁴

Berlin Antlaşması'nda, büyük devletlerin kendi çıkarları uğruna Ermenileri kullanarak doğu illerinde Ermeniler adına ıslahat yapılması ve bu ıslahatların denetiminin kendilerine verilmesi hükmünü Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirmeleri, bu tarihten sonra doğu illeri adına, bu cümleden olarak özellikle Erzurum için sıkıntılı bir sürecin başlamasına sebep oldu. Nitekim bu tarihlerden sonra şehir, Ermeni komitecilerinin tedhiş ve kargaşa hareketlerine bir fiil sahne oldu.¹²⁵

I. Dünya Savaşı'na gelindiği zaman Erzurum şehri, yine Çarlık Rusyası'nın birinci hedefini teşkil etmekteydi.¹²⁶ Sarıkamış yenilgisinden sonra şehir, 16 Şubat 1916 tarihinde¹²⁷ üçüncü kez Rus işgaline uğramış ve şehrin Müslüman ahalisi Anadolu'nun iç kısımlarına göç etmek zorunda kalmış; göç eden ahalden boşalan yerlere Rusya'dan getirilen Ermeniler iskân ettirilmiştir.¹²⁸

¹²² Konukçu, "Erzurum", s.103.

¹²³ Akgün, "Tarih", s.182.

¹²⁴ Küçük, "Erzurum", s.324.

¹²⁵ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", s.356.

¹²⁶ Konukçu, "Erzurum", s.104.

¹²⁷ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", s.356.

¹²⁸ Küçük, "Erzurum", s.324.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYA SAVAŞI VE ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞÜŞÜ

1.1. ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA'NIN OSMANLI DEVLETİ'NE BAKIŞI

Rusya'nın kudretli ve hatırı sayılır bir Avrupa devleti durumuna gelmesi, Rusya Tarihi'nde kalıcı bir iz bırakan iki hükümdarla ilgiliydi. Bu iki hükümdar I. Petro (1682-1725) ile II. Katerina (1762-1796) idi.¹²⁹

Rusya Tarihi'nde kullanılan "Rusya'nın denize çıkış mücadelesi" deyimi, muhtelif güzergâhlara açılan ticaret yollarına hitap eden Akdeniz'e çıkmak anlamına gelmekteydi. Rusya açısından bunu tahakkuk ettirebilmenin yolu da iki kilit noktadan geçmekteydi. Bunlardan biri Azak'ı ele geçirmektir; diğeri ise İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kontrol altında tutmaktır.¹³⁰ Bu mantıkla hareket eden I. Petro (Deli Petro) bir donanma teşekkülünün gerekliliği üzerinde durmuş ve bu cümleden olarak Rusya'nın denizlere çıkma politikasını uygulama sahasına sokmaya başlamıştır.¹³¹

Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı olan düşmanlığını 1686 yılında Mukaddes İttifak'a katılarak göstermişti. Petro'nun da yetiştiği halet-i ruhiyeye bakıldığında tam bir Türk düşmanı olarak yetişmiş ve Karadeniz'e yerleşip Türklere darbe indirme siyasetini tatbik etmek istemiştir.¹³² Bu düşünceyle harekete geçen Petro, 1695-1699 Harbi (I. ve II. Azak Taarruzu) ile 1700 İstanbul Antlaşması'na giden süreci başlatmış ve bu antlaşmayla Azak Kalesi'ni ele geçirmiştir.¹³³

1700 tarihi, Osmanlı-Rus mücadelesi ekseninde bakıldığında Osmanlı'nın irtifa kaybına uğramaya başladığı dönemin başlangıcını teşkil eder.¹³⁴ Bununla beraber Azak, 1711 Prut Antlaşması ile yeniden Osmanlı hâkimiyetine girdi ise de¹³⁵ 1739 tarihinde imzalanan Belgrat Antlaşması'yla Azak Kalesi'nin yıktırılmasına ve her iki devlet

¹²⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 2003, s.4.

¹³⁰ Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, s.67.

¹³¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, ss.11-12.

¹³² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1948, s.252.

¹³³ Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara 1953, ss.62-63-64.

¹³⁴ Halil İncelik, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, s.34.

¹³⁵ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.4.

arasında tarafsız bir bölge olarak bırakılmasına karar verildi. Böylece Azak Kalesi Osmanlı'nın elinden çıkmış oldu.¹³⁶

Çariçe II. Katerina'nın döneminde Osmanlılara karşı Rusya'nın girişmiş olduğu 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları neticesinde Rusya, Karadeniz'in kuzeyinde hâkimiyet kurdu.¹³⁷

Rusya'nın “Şark Meselesi” doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni parçalama politikası 19. yüzyıla gelindiği zaman da artarak devam etti.

Siyasî ve iktisadî emelleri uğruna Akdeniz'e ulaşmak için İstanbul ve Boğazları ele geçirme siyaseti güden Rusya,¹³⁸ 1831 yılında Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa Ayaklanması'yla karşı karşıya kaldığı dönemde de bu olaya uzak kalamadı. Osmanlı Devleti'ne bağlı bir şekilde Mısır Valiliği makamında oturan Mehmet Ali Paşa, bilinçaltında yer alan bağımsızlık tutkusunu tahakkuk ettirmek amacıyla isyan etti. Fransa'nın, bu olay karşısında Mehmet Ali Paşa'dan taraf olması üzerine Rusya tedirgin oldu. Güçsüz bir Osmanlı Devleti'nin yerine Fransa'nın etkisi altında kuvvetli bir Mısır'ın geçmesi çıkarları gereği Rusya'nın tasvip edeceği bir durum olamazdı. Bu sebeple bu isyanda Rusya, Osmanlıyı destekledi ve bu destek karşılığında Osmanlı ile yaptığı Hünkar İskelesi Antlaşması'yla (1833) Boğazlardan geçiş hakkını elde etmiş oldu.¹³⁹

Hünkar İskelesi Antlaşması'ndan olumsuz etkilenen İngiltere'nin ön ayak olmasıyla ve söz konusu devletin gayretleriyle, kendilerinde aynı paralelde hareket etme zorunluluğunu hisseden Prusya, Avusturya, Rusya, Fransa ve Osmanlı'nın da katılımıyla 1841 Boğazlar Sözleşmesi (Londra Boğazlar Sözleşmesi) adı verilen belge imzalandı. Böylece Osmanlı, Rus tehdit ve tehlikesinden arındırılmış oldu. Çünkü 1841 Sözleşmesi ile Boğazlar uluslararası bir statü mahiyeti kazandı. Bu cümleden olarak Rusya'nın Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inme projesi büyük oranda engellenmiş oluyordu.¹⁴⁰

Çar I. Nikola İstanbul ve Boğazları ele geçirme tasavvuruyla 1844'deki Londra ziyareti sırasında İngiliz nazırlara Osmanlı Devleti'nin “hasta bir adam” olduğunu, bu

¹³⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.23.

¹³⁷ Oral Sander, *Siyasî Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 2003, s.119.

¹³⁸ Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, s.117.

¹³⁹ Sander, *Siyasî Tarih*, ss.300-301-302.

¹⁴⁰ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, ss.216-217-218.

hasta devletin inkıraz bulduğu dönemde, Rusya ve İngiltere tarafından bu durumun iyi değerlendirilmesi gerektiğini dile getirdi.¹⁴¹ Bununla beraber İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması yönünde bir politika takip ettiğinden bu teklife sıcak bakmadı. İngiltere'nin bu tavrı üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açmak için Ortodoksların koruyuculuğunun kendisine verilmesini Osmanlıdan talep etti. Osmanlı'nın bu isteği kabul etmemesi üzerine Kırım Savaşı'na giden yol açılmış oldu.¹⁴²

İngiltere ve Fransa bu noktada Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmadılar. Avusturya da bu iki devletle aynı düşüncede birleşti.¹⁴³ Eylül 1855 tarihinde Sıvastopol'un düşmesiyle birlikte artık Rusya tamamen mağlup edilmiş oluyordu. Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Sardonya Kralı (sonraki İtalya) ile Rusya arasında Mart 1856'da Paris Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın 9. maddesi gereğince Karadeniz tarafsız ilân edilerek, burada hiçbir devletin savaş gemisi bulundurmasına izin verilmemekle birlikte Rusya'nın Boğazlara yapacağı tazyik bertaraf edilmiş oldu.¹⁴⁴

Rusya, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına ivme kazandırmak amacıyla 1870'lerden sonra Panislavist politikayı uygulama sahasına soktu. Bu politika özellikle Sırp azınlığına hitap ediyordu.¹⁴⁵ Rusya'nın, Balkan uluslarını isyana tahrik ve teşvik edici bu politikası kesintisiz devam etti. Rusya'nın bu siyaseti yüzünden 1875 yılında Bosna-Hersek, 1876 yılında Bulgaristan isyan ettiler. Söz konusu bu isyanları Sırp ve Karadağ isyanları takip etti.¹⁴⁶ Bunun üzerine 1876 yılında önce Sırbistan ve akabinde de Karadağ Osmanlıya harp ilân ettiler.¹⁴⁷ Bu gelişme üzerine Slav unsurları koruma bahanesiyle harekete geçen Rusya, 12 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti.¹⁴⁸

Tuna ve Kafkas cihetlerinde olmak üzere iki cephede cereyan eden savaşta¹⁴⁹ Ruslar hem doğu cephesinde hem de batı cephesinde zor anlar yaşadılarsa da devam eden savaşta sonraki süreç, onların lehine tezahür etti. Doğu'da Muhtar Paşa'nın (Gazi Ahmet Muhtar Paşa) can siperane müdafaasına rağmen Kars Kalesi Kasım 1877'de

¹⁴¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, ss.326-327.

¹⁴² Sander, *Siyasî Tarih*, s.306.

¹⁴³ Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, s.119.

¹⁴⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.74.

¹⁴⁵ Sander, *Siyasî Tarih*, s.313.

¹⁴⁶ Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, s.125.

¹⁴⁷ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.505.

¹⁴⁸ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.354.

¹⁴⁹ Sander, *Siyasî Tarih*, s.314.

Rusların eline geçti.¹⁵⁰ Kars'ın düşmesiyle Rus hareket merkezi Erzurum yönünde gelişme gösterdi.¹⁵¹

Erzurum' u hedef alan Rus taarruzları, Erzurum halkı tarafından kahramanca göğüslendi. Burada özellikle Aziziye Tabyası'nda Erzurum kadınının gösterdiği cesaret ve kahramanlık takdire şayandır. Bununla beraber Erzurum Kalesi Ocak 1878 tarihinde yapılan mütareke gereği çarnaçar Ruslara teslim edildi.¹⁵² Batı'da da Ruslar Pilevne'de Osman Paşa'nın (Gazi Osman Paşa) üstün askerî yeteneği karşısında büyük kayıp verdiler; fakat daha sonra aldıkları takviye askerî güçlerle vaziyetlerini düzelterek 10 Aralık 1877'de Pilevne'yi düşürdüler.¹⁵³

Pilevne'nin düşmesiyle birlikte harbin sonucu, bu cümleden olarak Rusya'nın galibiyeti kendisini göstermişti. Rus Ordularının ilerleyişe devam etmesi üzerine Osmanlı Hükümeti 8 Ocak 1878'de mütareke yapmak için Rus Başkumandanlığına başvurdu. Buna rağmen Rus ilerleyişi devam ediyordu. Ruslar Edirne ve Filibe'yi işgal ettiler. Bundan sonraki Rus harekâtının ikinci adımının İstanbul ve Boğazlar olacağı muhakkaktı. Bu noktada İngiliz siyaseti devreye girdi. Rus tehdit ve tehlikesinin vehamet verici boyutlara ulaştığını gören İngiltere Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın eline bırakmamak için harekete geçti ve İngiliz filosu İstanbul'un yakınında bulunan adalar karşısında demir attı. İşin ciddiyetini kavrayan Rusya barışa yanaştı ve 31 Ocak tarihi itibariyle başlayan müzakereler 3 Mart 1878'de imzalanan ve Osmanlı Devleti açısından çok ağır şartlar içeren Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile sonuçlandı.¹⁵⁴ Bu barış İngiltere ile Avusturya'nın hoşuna gitmedi. Avusturya'yı rahatsız eden yönü Avusturya'nın Balkanlardaki çıkarlarını olumsuz etkilemesiydi. İngiltere'yi rahatsız eden yönü ise Rusya'nın hem Balkanlarda hem de Doğu Anadolu'da nüfuz kazanması İngiltere'nin imparatorluk yolunda tehdit teşkil ediyordu. İşte bu sebeplerden dolayı söz konusu iki devlet yani İngiltere ve Avusturya Ayastefanos Antlaşması'nın değiştirilmesi için Rusya üzerinde bir baskı kurdular.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Kurat, *Rusya Tarihi*, ss.354-355.

¹⁵¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.84.

¹⁵² Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, s.135.

¹⁵³ Kurat, *Rusya Tarihi*, ss.354-355.

¹⁵⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.84-85.

¹⁵⁵ Sander, *Siyasî Tarih*, ss.314-315.

Rusya'ya karşı takınılan bu tutum Berlin Antlaşması'na giden süreci başlattı. Toplanan Berlin Kongresi akabinde 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalandı.¹⁵⁶ Ayastefanos Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödeyeceği 1 milyar 410 milyon ruble savaş tazminatına karşılık Rusya, bu borcun 1 milyar 110 milyonluk miktarından feragat ediyor; fakat buna karşılık Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt ve Beyazıt'ı alıyordu. Berlin Antlaşması'nda ise Osmanlı Devleti diğerlerinin dışında Kars, Ardahan ve Batum'u (Evliye-i Selâse: Üç Sancak) Rusya'ya bırakıyordu.¹⁵⁷

Rusya'nın Doğu Anadolu'yla ilgisi Anadolu'da diğer güçlere karşı nüfuz kurma noktasında da kendisini göstermiştir. Özellikle Anadolu'da yabancı güçlerin girişimlerinin artmasından hoşlanmayan Rusya, Kafkasya hududuyla doğrudan doğruya irtibat halinde olan Doğu Anadolu mıntıkasında demiryolları inşasının yabancılara verilmemesi yönündeki talebini Osmanlı Devleti'ne bildirdi. Söz konusu bu mıntıkada demiryollarının inşası sadece Ruslar ya da Türkler tarafından gerçekleştirilebilecekti. Bundan dolayı Petersburg'da yakın bir süre zarfında Kars-Erzurum, Erzurum-Trabzon demiryollarının inşasının Ruslar tarafından yapılacağı algısı hakimdi. 1900 yılı Mart ayı itibariyle bu hususu ihtiva eden bir itilâf aktedilmiş oldu. Nitekim Rusya'nın bu coğrafyaya vermiş olduğu hassasiyet 1913 yılında Fransa ile Osmanlı Devleti arasında yürütülen demiryolu inşası müzakerelerinde de kendisini göstermiş ve Rusya bu noktada olaya müdahil olarak Erzurum'un doğuda Pakeriç mevkiinden Kafkas sınırına kadar bu hat ile Trabzon-Erzurum hattının inşasının kendisine imtiyaz verilmesini isteyerek, bu noktadaki zaâfını ortaya koymuştur.¹⁵⁸

1.2. ŞARK MESELESİ EKSENİNDE RUSYA'NIN ERMENİLER İLE İLİŞKİLERİ

Bilindiği gibi Şark Meselesi Avrupalı Devletlerin, Osmanlının tebaası olan Hristiyan unsurların haklarını koruma iddiasıyla Osmanlı topraklarını parselleyerek

¹⁵⁶ Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, s.135.

¹⁵⁷ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, ss.522-527.

¹⁵⁸ E.E. Adamof, *Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi*, (Çev. Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Babaeskili Hüseyin Rahmi), İstanbul 1969, ss.27-40-41.

kendi aralarında taksim etmek projesidir. Bu projenin önemli aktörlerinden biri de Rusya idi.¹⁵⁹

Rusya'nın Ermenilerle alakadar olmaya başlaması Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının mimarı olan Çar I. Petro dönemine tekabül etmektedir. Petro bu dönemde Hıristiyan Ermeni ve Gürcü prensleri ile ayrı ayrı şekilde anlaşmalar yapmak yoluna giderek ticarî aktiviteleri geliştirme siyaseti uyguladı. Aynı zamanda Rusya bu anlaşmalarda Ermeni ve Gürcü cemaatlerinden ileri gelenlerinin çocuklarının eğitimini de üstleniyordu. 1783'te hükümleri değişen anlaşmalara göre Rusya, bu iki topluluğa yani Hıristiyan Ermeni ve Gürcü prensliklere onları İran ve Osmanlıya karşı koruma sözü veriyordu. Yine anlaşmalarda değişen hükümler gereği Rusya'da eğitim gören Ermeni ve Gürcü gençlerden az sayıdaki kısmı kendi mensubiyetlerine geri dönerken; ekseriyeti Rus Ordusu'nda subay olarak kaldılar. Nitekim Rus Ordusu'ndaki söz konusu bu Gürcü ve Ermeni subaylar, Rusya'nın Osmanlı ile giriştiği 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı gibi savaşlarda, savaşların yapıldığı yerlerde, kendi milletlerini de işin içerisine müdahil ederek Rusya'nın başarılarına büyük oranda katkı sağladılar.¹⁶⁰

I. Petro'nun Osmanlı Devleti'ni parçalamak üzerine inşa etmiş olduğu politika, onun haleflerinin de hafızalarında her daim canlı bir şekilde yer etti.¹⁶¹ Bununla beraber Rusya 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Ortodoksları üzerinde etkinliğini arttırdı.¹⁶²

1826 yılında İran ile Rusya arasında başlayan savaşta Ruslar, Kafkas Ermenilerinden büyük oranda istifade ettiler. Baş Papaz Nerses mücadeleyi tıpkı bir din harbi kisvesine bürüyordu ve bir elinde haç, bir elinde kılıç Ermeni kıtalarını teşvik ederek, Haçlı taassubunu körüklüyordu. İki yıl devam eden bu mücadelelerde İran yenilmiş ve Türkmençay Antlaşması (1828) imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Erivan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bırakıldı.¹⁶³

¹⁵⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2006, s.25.

¹⁶⁰ Muammer Demirel, "Ermeni Meselesi ve Rusya", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, s.339.

¹⁶¹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.77.

¹⁶² Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.25.

¹⁶³ Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (Haz. Faruk Özerengin), İstanbul 1994, ss.126-127.

Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Rusya, Erivan ve Nahcivan hanlıklarını Ermenistan vilayeti olarak adlandırarak halkın tamamını Rus addediyordu.¹⁶⁴ Bu gelişme Ermeniler için bir sukût-u hayal oldu. Çünkü onlar en azından bir muhtariyet bekliyorlardı; fakat Ermenistan'ın bir Rus vilayeti olduğu sonucu karşlarına çıkınca, çarnaçar Rus idaresine intibak etmenin gayretine düştüler.¹⁶⁵ Bu arada Rusya, 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nın sonucunda İran topraklarında yaşayan Ermenileri, yakın tarihlerde kendi hâkimiyetlerine giren bölgelere göçürdüler.¹⁶⁶

Bu gelişmeyle bağlantılı olarak Rusların 1820'li yıllarda Osmanlı Ermenileriyle de sıkı bir ilişkiye girdiği kuvvetle muhtemeldir. Bunun gerekçesi olarak Erzurum Valisi Galip Paşa'nın, Babiâli'ye gönderdiği 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere kaydırılması mütaalasını teklif etmesi, bu tespiti belgeler niteliktedir. Zaten de bundan az zaman sonra başlayan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler yukarıdaki mütaalayı doğrular şekilde Osmanlı Devleti'ne karşı ihanet ederek Rusya'nın siyasetine çanak tuttular.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde rahat bir yaşam süren, ticarî ve sanatsal aktivitelerle uğraşan ve sosyal yaşam standartları noktasında ileri düzeyde bir yaşam hakkına sahip olan Ermeniler,¹⁶⁸ bu savaşta Rusya'nın yanında yer almışlardır. Ermeniler Rusya'ya hizmet etmek için adeta kendi aralarında görev bölmesi yapmışlardır. Bu taksimatta bir kısmı Müslüman halka zulüm etmiş; bir kısmı da Erzurum'un, Rusların eline düşmesinde etken rol almıştır.¹⁶⁹

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Rusya, Doğu Anadolu'dan 100.000 civarında Ermeni'yi göçürmüş¹⁷⁰ ve bunları Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁴ Gürün, *Ermeni Dosyası*, ss.57-58.

¹⁶⁵ Karabekir, *Ermeni Dosyası*, s.127.

¹⁶⁶ Tuncer Baykara, "Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, s.404.

¹⁶⁷ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.27.

¹⁶⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.150.

¹⁶⁹ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.27.

¹⁷⁰ Baykara, "Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi", s.405.

¹⁷¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.57.

Kırım Savaşı'nda (1854-55)¹⁷² Rus kuvvetleri Kars şehri ve çevresini işgal ettiler. Ermenilerin çokça yaşadığı Kars ve çevresi Rus işgaline uğrayınca Ruslar ile Ermeniler arasında var olan diyalog iyice arttı. Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı vatandaşı birçok Ermeni Rusların safına geçerek Ruslara casusluk gibi çeşitli hizmetlerde bulundular. Tabiatıyla onların bu tavrı nedeniyle gerek Müslüman ahali ve gerekse devlet erkânı nezdinde Ermenilere karşı güvensizlik ve nefret duygularının temellerinin atılmaya başlayacağı ise doğal bir sonuçtu.¹⁷³

Rusya XIX. yüzyılda Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik etmek için önemli bir kitle iletişim aracı olan basını da kullandı. Ermeni ayaklanmalarını tahrik ve teşvik eden Ardzvi Vaspuragan (Vaspuragan Kartalı) adlı bir gazete bu noktada yoğun bir mesai harcadı. Gazetenin kurucusu Ermeniler tarafından Kerimian Hairig olarak tanınan Papaz Mekertitch Khrimian idi. İlk önce 1855 tarihinde İstanbul'da kurulmuş ve daha sonra 1858'de Van'a taşınmış olan gazete de Ermenileri isyana teşvik etmek için savaş çığırtkanlığı yapan temalar işleniyordu. Bu uğurda hizmet ifa eden bir başka gazete ise Grigor Ardzruni tarafından 1872'de Tiflis'te yayın hayatına giren Mushak (işçi) gazetesidir. Söz konusu bu gazeteler 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bir yandan Ermenileri Rus Ordusu saflarında savaşmaya kanalize ederken; diğer taraftan Osmanlıya karşı isyan etmeye itiyordu.¹⁷⁴

Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen Ermeniler, bu düşüncelerini ilk kez açık bir şekilde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ortaya koydular. Rus Ordusu içerisindeki hizmetlerinin karşılığını almak isteyen Ermeniler, bunun için en uygun fırsatı Yeşilköy'de yakalamış oldular. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Yeşilköy'de Rus Başkomutanı'na müracaat ederek Rusya'nın himayesinde Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulmasını talep etti.¹⁷⁵ Bunun üzerine 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Barış Antlaşması'nın 16. maddesine Doğu Anadolu'da Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerde ıslahat yapılacak hükmü konuldu. Ayastefanos Antlaşması

¹⁷² Kırım Savaşı'nın tarihi genellikle 1853-1856 olarak kabul edilmektedir. (Bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, ss.240-250; Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, s.353.)

¹⁷³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.112.

¹⁷⁴ Demirel, "Ermeni Meselesi ve Rusya", ss.343-344.

¹⁷⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, ss.2-3.

Rusya'yı, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Balkanlarda etkin bir güç haline getiriyordu ki bu gelişme tarihî İngiliz siyasetine ters düşecekti.¹⁷⁶

Nitekim İngiltere'nin devreye girmesiyle 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Kongresi toplanmış ve Ayastefanos Antlaşması yerine 13 Temmuz 1878'de Berlin Barış Antlaşması imzalanmıştır. Ermeniler açısından sonuç yine beklentileri doğrultusunda gelişmişti.¹⁷⁷ Ermenilerle ilgili olarak Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, az bir değişiklikle Berlin Antlaşması'nda 61. madde olarak yerini aldı.¹⁷⁸ 61. maddeye göre Osmanlı Devleti vakit kaybetmeksizin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapacak, yapacağı bu ıslahatları da antlaşmada imzası olan devletlerin gözetiminde gerçekleştirecekti. Böylece Ermeni meselesi uluslararası bir siyasi mahiyete büründü.¹⁷⁹

Fakat bu sorunun ortaya çıkmasında Ermenilerin gayretlerinden ziyade rol oynayacak faktör, siyasî konjonktürün Ermenilerden yararlanmayı gerekli kılması olmuştur. Berlin Kongresi'nden sonra Balkanların aşağı yukarı tamamı (Balkan Savaşları ile kopacak olan Rumeli dışında) Osmanlıdan ayrılmış ve bu coğrafyalar artık Osmanlıya savaş açmak için bahane teşkil etmekten çıkmıştır. Aynı zamanda Rusya, sıcak denizlere inmek için Balkanların kendisine geçit vermeyeceğini görmüştür. Yani bağımsızlıklarını kazanan yeni devletlerin, Rusya'ya minnet duygularıyla bağlanmayacaklarını Rusya da anlamıştır. Bu durumda Rusya, kendisine sıcak denizlere inmek için tek alternatifin Erzurum-İskenderun mihverinin kaldığını görecekti, bu mihveri elde etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünecekti. O yüzden Ermeni ıslahatını Berlin Kongresi'nden sonra gündemine alacaktır. Bu gaye ile harekete geçen Rusya tıpkı Balkanlarda yaptığı gibi Ermenistan'da olaylar çıkartarak, kendisine buraya müdahil olma yolları aramıştır. Bu uğurda hem Ermeni Kilisesi'nden faydalanmış hem de kurulacak olan ihtilâl komitelerine destek sağlamıştır. Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere'de iş başına gelen Liberal Parti'nin, Ermeni bağımsızlığı için mesai sarf etmesinden Rusya kendi adına hoşnut olmamıştır. Çünkü İngiltere'nin ciddi ciddi Ermenistan'a bağımsızlık kazandırma düşüncesine odaklandığını gören Rusya, Asya Kıtası'nda İngiltere ile tekrar güç mücadelesine girişince Ermenilerle alakadar olmayı

¹⁷⁶ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.28.

¹⁷⁷ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s.3.

¹⁷⁸ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.30.

¹⁷⁹ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s.3.

bırakıp, Ermenilerin bağımsızlık fikirlerine karşı çıkararak, Osmanlı Devleti'yle aynı çizgiye gelme zorunluluğu hissetmiştir.¹⁸⁰

Bununla beraber şu noktaya açıklık getirmek gerekir ki İngilizlerin, Ermenilerin bağımsızlığını dillendirmesi de tamamen İngiliz çıkarlarına hizmet etmekten öteye gitmiyordu. İngiltere tıpkı Yunanistan'ın bağımsızlığında olduğu gibi eğer Ermenistan bağımsız olacaksa en evvel bu devlet, İngiltere'ye vefa borcu taşınmalı ve öbür yandan da Rusya'nın güneye sarkmasına engel teşkil eden tampon bir misyon yüklenmelidir. Bu gelişmeden sonra Rusya, İhtilâl Komitelerini destekleme politikasını bırakacak; fakat bu kez de bu misyonu İngiltere ve Fransa yüklenecektir.¹⁸¹

Rusya'nın bu siyaseti Çar III. Aleksandr döneminde de (1881-1894) açık çizgilerle kendisini belli etmiştir. Çar III. Aleksandr Anadolu sınırlarında bağımsız bir Ermenistan'ın ortaya çıkarılmasına sert tepki göstermiş ve hatta Ermeniler arasındaki bağımsız Ermenistan fikirlerinin kökünü kazıma politikası izlemiştir.¹⁸² Rusya, Lobanov Rostovsky'nin ifadesiyle Ermenisiz Ermenistan politikasını tatbik ediyordu.¹⁸³

Bu siyasetle hareket eden Rusya, Kafkasya sınırları içerisindeki Ermeniler üzerinde baskı kurarak, kültür ve eğitim kuruluşlarına yasak getiriyordu ve okulları kapatma yoluna gidiyordu.¹⁸⁴

Rusya, Japonya ile yaptığı savaşta (1905) mağlup olmuş ve daha sonra İngiltere ile 1907'de Asya üzerinde bir antlaşmaya varınca da Ermeni bağımsızlığını bütünüyle unutturmuştu. Artık Rusya Osmanlıyı fiilî olarak paylaşmak ve nüfuz bölgelerine ayırmak siyasetini gütmeye başlamıştır.¹⁸⁵ Bununla beraber 1912'ye gelindiği zaman Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'yla içine düştüğü darboğaz, Çarlık Rusyası'nı harekete geçirmiş ve Doğu Anadolu'yu ele geçirme ümidiyle Ermeni meselesini tekrar gündeme getirmesine vesile olmuştur. Ermeni meselesini kendi sömürgeci ve yayılmacı politikalarının gerçekleştirilmesi için bir araç gören Rusya, Ermenilerin yaşadıkları

¹⁸⁰ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.79.

¹⁸¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.79.

¹⁸² Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara 1990, s.33.

¹⁸³ Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers (1895-1920)*, New York 1995, s.118.

¹⁸⁴ Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri*, s.33.

¹⁸⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.79.

Osmanlı vilayetlerinde kendi vaziyetini tahkim etmek için Sivas, Harput, Diyarbakır ve Adana gibi yerlerde konsolosluklar açma yoluna gitmiştir.¹⁸⁶

Böylece Ruslar I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde Ermeni koruyuculuğu kisvesi altında bütün Ermenistan diye adlandırdıkları yerleri, yani Ermenisiz Ermenistan'ı ele geçirmek için¹⁸⁷ Doğu Anadolu'da Ermenilerle çalışmalarına ivme verdiler.¹⁸⁸ İşte bu atmosfer içerisinde Taşnaksütyun Komitesi 1914 yazında Erzurum'da bir kongre yapmış¹⁸⁹ ve bu kongrede Ermeniler savaşın çıkması durumunda sözde bir tarafsızlık pozisyonu almışlar; fakat bu, kağıt üzerinde kalmaktan öteye gitmemiştir. Çünkü Ermeniler çıkacak bir savaşta Rusya'nın yanında yer alarak Türklere karşı savaşma kararı almışlardır.¹⁹⁰ Zaten Ermeni komitelerinin, ülke genelinde bulunan şubelerine verdikleri talimatta yer alan ifadeler bunu doğrular niteliktedir. Talimatta, Ermenilerin tedhiş ve sabotaj hareketlerinde bulunarak Osmanlı Ordusu'nu, Rus Ordusu karşısında iki ateş arasında bırakması tertipleniyordu.¹⁹¹

Nitekim Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na müdahil olduktan sonra Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığına dair haberler Babıâli'ye intikal ettikçe ve buna müteakip Anadolu'da ard arda isyanlar patlak verdikçe Hükümet, tedrici olarak telaşlanmış¹⁹² ve daha sonraki süreçte gelişmeler daha vehamet verici boyutlara ulaşarak, Ermenilerin, Osmanlı halkına, yaşlılarına, kadınlarına ve çocuklarına akla hayale gelmez vahşet hareketlerinde bulunmaları üzerine bazı tedbirler alma ihtiyacı duymuş ve 1915'te Tehcir'e¹⁹³ giden yol açılmıştır.¹⁹⁴

¹⁸⁶ Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri*, ss.41-42-44.

¹⁸⁷ Hüseyin Koca, "Birinci Dünya Harbi'nde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 46, (Şubat 1999), s.80.

¹⁸⁸ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.48.

¹⁸⁹ Richard G. Hovannisian, "The Competition For Erzerum 1914-1921", (Edited: Richard G. Hovannisian), *Armenia Karin/Erzerum*, California 2003, s.366.

¹⁹⁰ Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri*, s.48.

¹⁹¹ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, ss.17-18.

¹⁹² Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991, s.114.

¹⁹³ 27 Mayıs 1915 tarihinde alman kararlar devlet idaresine karşı gelen Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine göç ettirilmesi olayına Tehcir Olayı denir. (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2006; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005)

¹⁹⁴ Azmi Süslü, "Tarihte Ermeniler", *BTTD*, Sayı:23, İstanbul (Ocak 1987), s.71.

1.3. I. DÜNYA SAVAŞI (1914-18) VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ

1914-1918 yılları arasında cereyan eden ve dört yıl süren I. Dünya Savaşı'nın birtakım sebepleri vardır. Bunlardan ilki Sanayi İnkılâbı'nın gündeme getirdiği sanayileşme olgusuna paralel olarak ortaya çıkan sömürgecilik mefhumudur.

Endüstri Devrimi sonucunda üretimin artması yeni pazarlara, sermayenin birikmesi yeni yatırım alanlarına, daimî bir şekilde üretim yapan fabrikaların hammadde ihtiyacına olan gereksinimi artırmış ve buna bağlı olarak Avrupa piyasalarının üretilen bu mallara doymasıyla da sömürgecilik hız kazanmış ve kabuk değiştirerek emperyalizm şekline dönüşmüştür.¹⁹⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük devletler, siyasetlerini sömürgeci emperyalizme göre şekillendirdiler. Endüstri üretiminin muazzam ölçüde artması, endüstrinin kaynağı olan hammaddeye gereksinimini şiddetli bir şekilde artırınca, Avrupa Kıtası Avrupalılara dar gelmeye başladı.¹⁹⁶

Gelişen ve genişleyen sömürgecilik, diplomatik ilişkilerin alanını, Avrupa'nın dar sınırlarından alıp, yeni coğrafyalara taşımış ve büyük devletler arasındaki çatışma alanlarını genişletmiştir.¹⁹⁷ Sömürgecilik yarışında İngiltere, Fransa ve Rusya henüz Büyük Sanayi İnkılâbı başlamadan önce, emperyalizmin ticaret safhasında olduğu dönemde büyük mesafe katetmişlerdi. Daha sonra bu devletlere millî birliklerini tamamlayan Almanya ve İtalya'da katıldılar.¹⁹⁸ Özellikle Almanya, Avrupa ve dünya siyaset sahnesinde aniden muktedir bir devlet olarak ortaya çıktı.¹⁹⁹ Kendisini tüm gücüyle maddî ve manevî kalkınmaya adadı.²⁰⁰

Bismark önderliğinde 1866 ve 1870-71 yıllarında bağımsızlık mücadelesini başarıyla veren Almanya bu vesileyle millî birliğini tamamladıktan sonra ilim, fen ve medeniyet alanında büyük bir mesafe katetti. Sanayi ve iktisadî sahada seri üretim noktasında inkişaf yaptı. Almanya çok ve çeşitli alanlarda ürettiği bu malları başka

¹⁹⁵ Sander, *Siyasî Tarih*, s.346.

¹⁹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, Ankara 1999, s.358.

¹⁹⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul Ankara trs., s.100.

¹⁹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, s.358.

¹⁹⁹ Sander, *Siyasî Tarih*, s.347.

²⁰⁰ Turgut Işıksal, "I. Dünya Savaşı Başlarken Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Siyaseti", *BTTD*, Sayı:61, (Ekim 1972), s.22.

coğrafyalara satmak için pazarlar aradı. Ayrıca bu malları üretmekte amil olan hammaddeyi ele geçirmek için yeni kaynaklara yöneldi. Almanya'nın takip ettiği bu siyaset, Almanya'yı rakipleriyle karşı karşıya getiren ihtilafların kaynağı oldu.²⁰¹

Bismarck öncülüğünde Almanya'nın aynı zamanda kendisini korumak için barış kombinezonlarına yönelmesi, Avrupa devletlerini ayrı ayrı kamplara bölmüş ve bu kamplaşmanın doğal bir sonucu olarak oluşan bloklar, Avrupa'yı rekabet ve silahlanma yarışına sürüklemiştir.²⁰² Bu yönleriyle sömürgecilik (emperyalizm) I. Dünya Savaşı'nın önemli etkenlerindedir.

I. Dünya Savaşı'nın sebepleri arasında önem teşkil eden diğer bir unsur milliyetçilik olgusudur.

İtalyan ve Alman millî birliklerinin kurulması, Avrupa dengesine yeni bir şekil vermiş, Balkanlardaki millî duyguları harekete geçirmiş ve 1870'lerden sonra Balkanlar, Avrupa diplomasisinin yoğun mesai sarf ettiği başlıca coğrafyalardan biri haline gelmiştir. 1908-1909 Bosna-Hersek bunalımı ve 1912-1913 Balkan Savaşlarından sonra 1914 tarihinde I. Dünya Harbi de fitilini ateşleyen kıvılcımı bu coğrafyadan almıştır.²⁰³ Bu bakımdan savaşın Balkan coğrafyasında patlak vermesi bir hasbelkaderlik değildir.²⁰⁴

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasının bir başka önemli nedenini de Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki rekabetleri teşkil eder. 19. y.y.'dan itibaren Avrupa devletleri kendi çıkarları noktasında, Osmanlı Devleti üzerinde bazı hedefler belirlediler.

“Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. Boğazlar üzerinde İngiliz-Rus mücadelesi;
- b. Balkanlar üzerinde Avusturya-Rusya mücadelesi;
- c. Mısır üzerinde İngiliz-Fransız mücadelesi

²⁰¹ E. Mra. Baki, *Büyük Harp'te Kafkas Cephesi, I.*, Askerî Matbaa, 1933, s.9.

²⁰² Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.99.

²⁰³ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.99.

²⁰⁴ Sander, *Siyasî Tarih*, s.350.

ç. Osmanlı İmparatorluğunun Ortadoğu topraklarında İngiliz-Alman mücadelesi”²⁰⁵ teşkil eder.

Rusya, 1905 yılında Japonlara yenilince Uzakdoğu’da “sıcak denize” ulaşma plânları suya düştü. Bu kez Ruslar tarihi emelleri içerisinde yer alan İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerinden Akdeniz’e inme kartını masaya çıkardılar. 1907 yılında Ruslar, İngilizler ile yaptıkları müzakereler sırasında da bu konuyu gündeme getirdiler. Fakat İngilizler bu düşünceyi hoş karşılamadılar. Bu konuda İngiltere’den vize alamayan Rusya bu arzusu için Avusturya ve İtalya ile kulis oluşturdu. Sırf bu arzunun hatırı için Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhakına, İtalya’nın da Trablusgarp’ı işgaline yeşil ışık yaktı. Rusya’nın yakından alakadar olduğu bir başka yer ise Türkiye’nin doğu vilayetleriydi. Bu coğrafyayla da hasleten ilgilenen Rusya Erzurum, Trabzon ve Van vilayetlerini ele geçirerek, bunun ikinci adımı olarak da tüm Anadolu’yu ele geçirmek emelindeydi.²⁰⁶

I. Dünya Savaşı’nın ortaya çıkışında Osmanlı mirasını paylaşma çatışmalarının etkisine vurgu yapan Oral Sander şu tespiti yapmıştır: “Bu devletin parçalanması, I. Dünya Savaşı’nın en önemli ve temel sorunu olmuştur. Savaşın öteki önemli nedenlerinin yanında, 1914-1918 savaşı, Avrupa’nın büyük devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki çatışmalarının bir sonucudur. Balkanlarda Avusturya-Rusya çatışması, Boğazlar üzerinde Alman-Rus üstünlük çekişmesi, İngiltere’nin Hindistan’a giden Yakındoğu yollarını korumak istemesi ve Fransa’nın Suriye üzerindeki tutkuları, diplomasiyle değil, savaşla çözüme bağlanacak sorunlar çıkarmıştır.

İster yakın olsun ister temel, I. Dünya Savaşı’nın çıkışını açıklamaya çalışan bu kadar çok nedenin bulunması, bunların hiçbirinin tek başına “gerçek” neden olmadığı en güzel kanıtıdır. Belki de I. Dünya Savaşı bunların hepsinin bir karışımı ya da bunlar arasında etki-tepki ilişkisiyle açıklanabilir.”²⁰⁷

Söz konusu bu çıkar çatışmaları ve bu çıkarları koruma telaşı, Avrupalı güçleri kendilerine güçlü rakip saydıkları devletlere karşı başka devletlerle birleşerek bir güç dengesi sağlama yoluna itti. Bu koşullar altında I. Dünya Savaşı’nın arefesine gelindiğinde Avrupalı büyük devletler birbirlerine düşman kamplara ayrılmışlardı. Bir

²⁰⁵ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.51.

²⁰⁶ Kurat, *Rusya Tarihi*, ss.408-409-410.

²⁰⁷ Sander, *Siyasî Tarih*, s.350.

taraf Almanya, Avusturya ve İtalya'nın oluşturdukları Üçlü Antlaşma; diğer taraf ise İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturdukları Üçlü Uzlaşma idi.²⁰⁸

Bu atmosfer içerisinde 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi I. Dünya Savaşı'nı başlatan kıvılcım olmuştur. Bu olay karşısında Avusturya'nın Sırbistan'a savaş açması ve bu gelişme üzerine Rusya'nın Sırbistan'ı desteklemesi ve Almanya'nın da Avusturya'nın arkasında yer alması, Avrupa'yı bir hafta içerisinde dünyanın gidişatına etki eden büyük bir savaşın içine atmıştır.²⁰⁹

1.4. OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ

1878 tarihi, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçtiği ve bu cümleden olarak Osmanlı'nın topraklarını parçalama siyasetini başlattığı bir döneme tekabül eder ki; bu tarihten sonra Osmanlı Devleti İngiltere'den boşalan yeri tedrici olarak Almanya'ya doldurtmaya başlamış ve takip ettiği denge politikasında kendisine Almanya'yı tek dayanak seçmişti.²¹⁰

Nitekim bu dayanak devam eden süreçte askerî ilişkilere de sirayet etmişti. 1880 Mayıs'ının başlarında II. Abdülhamid, Osmanlı Ordusu'nu revize etmek için teknik eleman talebi noktasında Almanya'ya müracaat etmiş ve Almanya bu isteğe 11 Nisan 1882 tarihinde karşılık vererek Osmanlı Devleti'ne gönderilecek subayların²¹¹ ismini açıklamıştır.²¹²

II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru Almanya, Osmanlı Devleti'nden Berlin-Bağdat demiryolu üzerinde önemli imtiyazlar ele geçirdi. Bu gelişme İngiltere'yi rahatsız ediyordu. 1908 yılına gelindiğinde Almanların müttefiki konumundaki Avusturya'nın Osmanlı toprağı olan Bosna-Hersek'i topraklarına katması ve Almanya'nın da buna seyirci kalması Osmanlı cenahında tepkiyle karşılandı.²¹³ Bu olaydan sonra İtalya'nın Eylül 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmesi üzerine²¹⁴ Osmanlı

²⁰⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, s.361.

²⁰⁹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.100.

²¹⁰ Sander, *Siyasî Tarih*, ss.315-367-368.

²¹¹ Bu subayların isim ve künyeleri için Bkz. Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (Çev. Em. Tuğg. Fahri Çeliker), Ankara 1985, ss.31-32.

²¹² Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, ss.24-25-31.

²¹³ Işıksal, "I. Dünya Savaşı Başlarken Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Siyaseti", s.23.

²¹⁴ Sander, *Siyasî Tarih*, s.323.

devleti'nde Üçlü İttifak'a karşı iyice bir güvensizlik ortaya çıktı ve Osmanlı Devleti bu halet-i ruhiye içerisinde İngiltere'ye yaklaşarak bu devletle bir ittifak yapmak istedi; fakat İngiltere bu teklife sıcak bakmadı. Osmanlı, 1914 Temmuzuna gelindiğinde benzer bir teklifi Fransa'ya yapmış; fakat Fransa'dan da olumlu yanıt alamamıştır.²¹⁵

Avrupa'da savaşın genişlemesi ve bir Dünya Savaşı'na dönüşmesi durumunda, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması, tamamen elinde değildi.²¹⁶ Bu durum Osmanlı Devletini çarnaçar Almanya ile bir ittifak yapma ihtiyacına sürüklemiş;²¹⁷ fakat Almanya da ilk etapta bu teşebbüse olumlu bakmamıştı. Devam eden süreçte olayların savaş istikametinde şekillenmesi²¹⁸ ve özellikle Boğazların kesbedeceği önem,²¹⁹ Alman yetkililerini, Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifini yeniden masaya yatırmaya itti²²⁰ ve nihayet 2 Ağustos 1914 tarihinde Türk-Alman İttifakı²²¹ imzalandı.²²²

Kuzey Afrika'dan Fransa'ya birlik sevkiyâtını engelleyebilecek donanımda olan Goeben ve Breslau isimindeki iki Alman zırhlısının İngiliz filosunun takibinden dolayı²²³ Osmanlı Devleti'ne sığınmaları ve bunların Osmanlı Hükümeti tarafından satın alındığının bildirilmesi, Osmanlı ile Rusya ve müttefiklerinin ilişkilerinin gerginleşmesine ivme kazandırdı. Daha sonra söz konusu bu gemiler²²⁴ ile diğer Türk harp gemileri Enver Paşa'nın bilgisi dahilinde 29 ve 30 Ekim günlerinde Odesa, Sıvastopol, Feodosya, Novorossiysk ve Batum şehirlerini bombardımana tuttular. İşte bu olay Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaşın patlak vermesini tetikleyen gelişmedir. Rus Hükümeti 2 Kasım 1914'te Osmanlıya savaş ilân etti. Bu olay Rusya cihetinde heyecanla karşılandı. II. Nikola'nın Rus halkına hitaben yayınladığı manifestoda alenen Türk düşmanlığını canlandıran temalar işleniyordu. Nikola, halkına ecdatlarının onlara vasiyet ettiği tarihi emellerini hatırlatıyor ve özellikle Rusların İstanbul üzerindeki haklarına vurgu yapıyordu. Osmanlıya karşı harbin ilânı ile birlikte bu çağrılar anında reaksiyon vermiş olmalı ki, Ayasofya'ya "haç dikmek" zamanının

²¹⁵ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, ss.107-108.

²¹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, s.379.

²¹⁷ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.108.

²¹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, s.379.

²¹⁹ Sander, *Siyasî Tarih*, s.369.

²²⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, s.379.

²²¹ Antlaşma metni için bkz: Karal, *Osmanlı Tarihi, IX.*, s.381.

²²² Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.108.

²²³ Sander, *Siyasî Tarih*, ss.371-372.

²²⁴ Osmanlı Devleti, bunları satın aldıktan sonra bunlara "Yavuz ve Midilli" isimlerini vermiştir.

geldiğine hükmedilmiş; bunu tahakkuk ettirmek için bir fond (yardım sandığı) bile kurulmuştu. İstanbul üzerinde tarihi emelleri olan Rusya, söz konusu bu emellerini gerçekleştirmek için bu galeyandan çok iyi istifade etmiş ve bu sayede İngiltere ve Fransa üzerinde psikolojik baskı kurmuştur. Fakat gerek İngiltere ve gerekse Fransa, Rusya'nın bu serzenişine hiç de kulak vermek niyetinde değildiler. Çünkü Rusların, Boğazlar ve Anadolu'ya yerleşmesinin ikinci adımı hiç kuşkusuz Basra Körfezi'nin ve Kuzey Suriye'nin de tehlikeye düşmesi anlamına geliyordu ki, bahsedilen bu durum çıkarları gereği ne İngiltere'nin ne de Fransa'nın işine gelecekti.²²⁵

Rus Hükümeti savaşa başlar başlamaz Boğazlar Meselesi üzerinde odaklandı; fakat Boğazlar Meselesi 1914 yılı içerisinde herhangi bir netlik kazanmadı. Bununla beraber sonraki süreçte askerî durumun giderek kötüleşmesi üzerine Fransa ve İngiltere, Rusya'ya karşı daha tavizkâr yaklaşıma başladılar. Yapılan uzun soluklu müzakereler ve diplomatik yazışmaların neticesinde Rusya, İngiltere ve Fransa arasında Osmanlının paylaşılması üzerinde gizli bir mutabakata varıldı. Rusya 4 Mart 1915 tarihinde İngiltere ve Fransa'ya birer nota göndererek antlaşmanın resmileşmesini talep etti. İngiltere 12 Mart 1915 tarihli bir nota ile Rusya'nın bu isteğini kabul etti. Böylece İstanbul ve Çanakkale boğazları Rusya'ya bırakılıyordu; ancak İngiltere burada kendisinin ve Fransa'nın Anadolu'da ve başka bölgelerdeki taleplerinin bütünüyle tanınması şartını koydu ve bunu da Rusya'ya kabul ettirdi. Bunun üzerine Fransa da 10 Nisan 1915 tarihli bir notayla söz konusu bu İngiliz-Rus antlaşmasını onayladığını bildirdi. Böylece hem İngiltere hem de Fransa, Boğazları çarnaçar Rusya'ya vermiş oluyorlardı.²²⁶

1915 yılının sonlarına doğru iki yeni gelişmenin ortaya çıkması, Anadolu'nun paylaşılması konusundaki antlaşmanın yapılmasını hızlandırmıştır. Bunlardan ilki Çanakkale Savaşları sonucu uğranılan mağlubiyet Rusya'da bir huzursuzluk meydana getirdi. Rusya, halk nezdinde görülen bu hoşnutsuzluğu teskin etmek için Doğu Anadolu'dan toprak koparmak yoluna gitti. İkinci gelişme ise İngiltere'nin 1915 yazından itibaren Araplarla anlaşıp, Ortadoğu'ya yerleşmek için teşebbüs gösterdi ve Araplarla görüşmelere başladı. İngiltere'nin gizli bir şekilde yürüttüğü bu görüşmelerden son anda Fransa'yı haberdar etmesi, Fransa'yı rahatsız etti ve Fransa da

²²⁵ Kurat, *Rusya Tarihi*, ss.418-419.

²²⁶ Kurat, *Rusya Tarihi*, ss.419-420.

Suriye ve Adana üzerinde diretti. Bu suretle 1915 yılı sonbaharından itibaren, bir taraftan İngiltere ile Fransa, bir taraftan da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında görüşmeler başladı. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan üçlü görüşmelerin esas gündem maddesini Anadolu oluşturuyordu. Bu görüşmeler sonucunda 26 Nisan 1916 tarihinde bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre Rusya, İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarını tanıma karşılığında, ağırlıklı olarak Doğu Anadolu'da olmak üzere önemli yerleri elde ediyordu ki söz konusu bu yerlerden birini de Erzurum teşkil ediyordu.²²⁷

1.5. KAFKAS CEPHESİ VE SARIKAMIŞ HAREKÂTI

Almanya, Osmanlı Devleti'yle 2 Ağustos 1914 tarihinde imzaladığı İttifak Antlaşması'ndan sonra İngiliz ve Rus kuvvetlerine karşı üzerindeki yükü hafifletmek için Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesini istemiştir. Almanların Avrupa cephelerinde giriştiği ileri harekâtı, Doğu Cephesi'nde Ruslar tarafından, Batı Cephesi'nde ise Fransızlar tarafından durdurulmuştu. Böylece Alman savaş plânı olarak nitelendirilen "Blitzkrieg" işlevsiz duruma gelmişti. Bu durum üzerine Almanlar savaşı daha geniş bir coğrafyaya yayma stratejisini tatbik ettiler. Bu noktada geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa dahil edilmesi, savaşın geniş bir coğrafyaya yayılması anlamına geliyordu. Bu politikanın bir tezahürü olarak Osmanlı Devleti fiilen savaşa dahil olur olmaz, Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı, Süveyş Cephesi'nde de İngilizlere karşı harekâta girişmiştir.²²⁸

Aynı zamanda Osmanlı Devleti, Almanya nazarında ekonomik açıdan ve ikmal koridoru noktasında öneme haizdi. Almanya, ileride bir taraftan Osmanlı'nın hammaddelerinden yararlanmak, bir taraftan da Süveyş, Mısır ve Kuzey Afrika'ya darbe vurma ümidini taşıyordu ki, bu konu İngiltere ve Fransa'yı müşkülâta sokabilecek bir mahiyetteydi.²²⁹

Kafkasya'da Ruslara karşı bir cephe açma düşüncesi büyük oranda Enver Paşa patentliydi. Rusya, sıcak denizlere inmek için Osmanlı'yı parçalamak isteyen ve Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki bağların kurulmasına engel teşkil eden,

²²⁷ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasî Tarihi*, ss.124-125.

²²⁸ Mustafa Çolak, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", *Beyaz Hüziin Sarıkamış Özel*, 3, (Ocak 2011), s.25.

²²⁹ A.M. Zayonçkovskiy, "Büyük Harb (1914-1918) Kafkas Cephesi", (Çev. Sv.Bnb. Lâtif), *Askerî Mecmua*, VI, 97, (1 Haziran 1935), s.446.

kuvvetli bir devletti. Bu yüzden Rusya, Turan'a giden yol üzerinde bir badireydi.²³⁰ İttihad ve Terakki'nin en fazla öne çıkan adamı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Kafkasya'da Rusya'ya karşı elde edilecek askerî bir üstünlükle "Turancı" ülkünün gerçekleştirilebileceği tasavvurundaydı.²³¹

Enver Paşa'ya göre Osmanlı Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı yaptığı bu harekâtın amacı Sarıkamış üzerinden bir kuşatma harekâtı ile Rus Ordusu'nun imha edilmesi ve tüm Transkafkasya'nın ele geçirilmesidir. Almanlar harekâtın sakıncalarını görmelerine rağmen Avrupa cephesinde savaştıkları Ruslara karşı kendi yüklerini hafifletmek için Enver Paşa'ya destek vermişlerdir. Doğu Cephesi'ndeki bu harekâtı teşvik edici sebepler arasında Osmanlı Devleti'nin 1878 sınırına yeniden ulaşmak isteği de sayılabilir.²³²

Kafkas Cephesi'nde taarruz fikrinin tatbik alanına sokulması Rusların tutumuna bağlanırken; bunun bir çevirme harekâtı, biçiminde ortaya çıkışı Hindenburg'un Rus Ordusu'nu perişan etmek esasını ittihaz eden stratejik kuşatma karakterli bir plân ile Tannenbergl dolaylarında 26-28 Ağustos 1914'te VIII. Alman Ordusu vasıtasıyla kendisinden çok üstün bir kuvveti teşkil eden, iki Rus Ordusu karşısında önemli bir başarı kazanması, Türk Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde yapmayı tasavvur etmeye başladığı harekâtın esin kaynağı olmuştur.²³³

Rusların bilhassa yandan çevirme hareketlerine karşı olan zafiyetlerinin bilinmesi, Enver Paşa'da bu harekâtın muvaffakiyete ulaşacağına dair zaten mevcut olan görüşü daha da kuvvetli hale getirmişti.²³⁴

Ruslara karşı yapılacak mücadeleyi yürütmek amacıyla 4 Ağustos 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'nden verilen bir emirle kurulan III. Ordu,²³⁵ 9'uncu, 11'inci ve 13'üncü Kolordulardan (toplam 8 piyade tümeni) kurularak oluşturulmuştu. Bunların yanında, jandarma ve hudut birlikleri, bir nizamiye ve dört ihtiyat (aşiret) süvari tümeni

²³⁰ Çolak, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", s.25.

²³¹ Hayrullah Gök, *Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1876-1950)*, Ankara 1997, s.18.

²³² Mustafa Gencer, "Osmanlı 3. Ordu Kurmay Başkanı Alman Yarbay Felix Guse'nin Anılarında Sarıkamış Muharebesi", *Beyaz Hüziin Sarıkamış Özel*, 3, (Ocak 2011), s.6.

²³³ Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum 2003, s.194.

²³⁴ Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Ankara 2002, s.9.

²³⁵ Çolak, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", s.26.

ile bir aşiret süvari tugayı da 3'üncü Ordu emrine tahsis edilmişti.²³⁶ Rusların Erzurum cephesine taarruzlarından sonra, 10'uncu Kolordu da, 3'üncü Ordu'nun emrine verildi.²³⁷ Komutasını Hasan İzzet Paşa'nın üstlendiği 3'üncü Ordu'nun Kurmay Başkanı görevini de bir Alman subayı olan Yarbay Felix Guze üzerine almıştı.²³⁸

1. 2. ve 3. Kafkas Kolordularından oluşturulmuş olan²³⁹ Rus Kafkas Ordusu 153 tabur, 175 Kazak müfrezesi, 12 istihkâm bölüğü, 350 sahra topu ve 5 kale topçu tümeninden müteşekkildi.²⁴⁰ Kafkas Ordusu'nun başkomutanı aynı zamanda Kafkas Bölgesi Valisi olan Waranzov Dachkow idi. Dachkow bir asker değildi. Bu misyon Rusya'da genel bir teamül haline gelen çarın ve hükümetin orduyu kontrol etmesinin bir tezahürüydü. Dachkow'un önemli işlere bakan yardımcıları bulunmaktaydı. Kafkas Ordusu'nun başında bulunan en yüksek rütbeli konumundaki General Michlaievski de Genel Vali Dachkow'un askerî yardımcısı görevindeydi. Kafkas Ordusu'nun Kurmay Başkanı görevi ise General Yudenich'te idi.²⁴¹

Erzurum, savaşın başlamasıyla stratejik açıdan önemli bir rol almış oldu.²⁴² Kafkas Cephesi'ndeki ilk hamle Erzurum hattındaki nabız yoklama çarpışması ile başlamış oldu.²⁴³ Karadeniz Olaylarını²⁴⁴ bahane addeden Ruslar²⁴⁵ 1 Kasım 1914 günü sınırı geçerek baskın tarzında taarruza geçmişlerdir. Erzurum genel istikâmetinde ilerleyen Rus Kuvvetleri, 7-12 Kasım'da Köprüköy ile 17-20 Kasım'da cereyan eden Azap muharebelerini kaybederek geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁴⁶

²³⁶ Necati Ökse, "1'nci Dünya Harbi'nde 3'ncü Türk Ordusu'nun Harekâtı", *Askerî Tarih Bülteni*, 7, (Şubat 1979), s.22.

²³⁷ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara 2005, s.44.

²³⁸ Gencer, "Osmanlı 3. Ordu Kurmay Başkanı Alman Yarbay Felix Guse'nin Anılarında Sarıkamış Muharebesi", s.6.

²³⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı*, I., Ankara 1993, s.62.

²⁴⁰ Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, ss.489-490.

²⁴¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı*, I., s.66.

²⁴² Simon Payaslian, "The Death Of Armenian Karin/Erzerum", (Edited: Richard G. Hovannisian), *Armenian Karin/Erzerum*, California 2003, s.342.

²⁴³ Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, s.491.

²⁴⁴ "Goeben ve Breslau" adındaki Alman harp gemileri, İngiliz filosunun takibinden dolayı Osmanlıya sığınmış ve akabinde bu gemiler Osmanlı Devleti tarafından satın alınmıştır. Daha sonra bu gemiler Enver Paşa'nın bilgisi dahilinde 29 ve 30 Ekim günlerinde Odesa, Sıvastopol, Feodosya, Novorossiysk ve Batum şehirlerini bombardıman etmişlerdir. (Sander, *Siyasî Tarih*, ss.371-372; Kurat, *Rusya Tarihi*, s.418.)

²⁴⁵ Ökse, "1'nci Dünya Harbi'nde 3'ncü Türk Ordusu'nun Harekâtı", s.24.

²⁴⁶ "Sarıkamış Harekâtı"(Genelkurmay Arşivlerinden, 22 Aralık 1914 -15 Ocak 1915), *Beyaz Hüznün Sarıkamış Özel*, 3, (Ocak 2011), s.69.

Ruslar bu mücadeleler de 7000 kayıp vermişlerdir. Türk Kuvvetleri de buna yakın zayıf vermişlerse de Hasan İzzet Paşa'nın bu ilk Rus ilerleyişini durdurması, Türk askerinin moralini yükseltmede olumlu etki yapmıştır.²⁴⁷ Fakat ağır zayıf veren 3'üncü Ordu, Rus Kuvvetleri geri çekilirken onu takip edememiş; daha uygun bir arazide toplanmak, takviye kuvvetlerinin gelmesini beklemek ve yeni bir Rus taarruzunu göğüslemeye hazır olmak maksadıyla 8-10 km kadar geri çekilmiştir.²⁴⁸

3'üncü Ordu'nun Rus taarruzunu durdurması, ordunun halet-i ruhiyesinde müspet etki yapmış ve Enver Paşa'nın bir baskın taarruzu başlatma düşüncesini de netleştirmişti. Esasında Türk Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı umumî bir taarruzu başlatması, Alman Genelkurmay Başkanlığı tarafından da istenilen bir hareketti.²⁴⁹ Artvin, Çoruh, Ardahan ve Oltu'nun Türk Ordusu tarafından kurtarılmasının²⁵⁰ Türk askerinin moraline olumlu sirayet etmesi²⁵¹ ve şimdiye kadar cereyan eden muharebelerde Rusların kuvvetinin açık bir şekilde ortaya çıkması, Rus Kuvvetlerine karşı bir Türk taarruzunun mümkün olduğunu gösteriyordu. Bütün bunlara ilaveten bakır madenleri ve bilhassa Bakü petrol kaynakları gibi doğal zenginliği bünyesinde bulunduran Rus Kafkas Bölgesi'nin, I. Dünya Savaşı'nın çerçevesi dâhilinde değerlendirildiği zaman önemli bir hedefi teşkil ettiği çok aşikârdı.²⁵²

Sarıkamış Harekâtı'nın amacı Rus ana kuvvetlerini Kars istikâmetinden sökerek Aras Vadisi'ne doğru güneye atıp, bu suretle imha etmektir.²⁵³ Başkumandan Vekili Enver Paşa 12 Aralık 1914'te Erzurum'a geldikten²⁵⁴ az bir zaman sonra Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa'dan bu taarruzlardan bir başarı beklemediğinden dolayı Ordu Komutanlığı görevinden affedilmesini rica etmiş ve bu gelişme üzerine Enver Paşa 19 Aralık tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığı görevini kendisi üstlenmiştir.²⁵⁵

²⁴⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.266.

²⁴⁸ "Sarıkamış Harekâtı"(Genelkurmay Arşivlerinden, 22 Aralık 1914 -15 Ocak 1915), s.69.

²⁴⁹ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s.9.

²⁵⁰ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.420.

²⁵¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.266.

²⁵² Alman Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, (Çev. Yarbay Hakkı), Ankara 2007, s.30.

²⁵³ Ökse, "1'nci Dünya Harbi'nde 3'ncü Türk Ordusu'nun Harekâtı", s.26.

²⁵⁴ Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.182.

²⁵⁵ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.33.

Sarıkamış Harekâtı 22 Aralık 1914 tarihinde başladı. 9'uncu Kolordu 25/26 Aralık 1914 tarihinde Kolbaşı ile Sarıkamış'ın batısına vardı. 10'uncu Kolordu ise plân mucibince Kosor'dan sonra Allahüekber Dağlarının güneyinden yeni Selim istikâmetinde ilerlemesi gerekirken Rus birliklerine taarruza girişti ve 25/26 Aralık tarihinde Kosor'dan sonra Allahüekber Dağlarına yöneldi. Bundan dolayı 40.000 mevcutlu 10'uncu Kolordu, Allahüekber Dağlarında eriyerek, 27 Aralık 1914 tarihinde 3000 kişi ile Başköy'e varabildi. Halbuki plân gereği 10'uncu Kolordu'nun 26 Aralık tarihinde Sarıkamış'a taarruz etmesi kararlaştırılmıştı. 19'uncu Süvari Alayı, 27 Aralık'ta yeni Selim'i ele geçirdi; 10'uncu Kolordu'nun 30'uncu Piyade Tümeni de, Yolgeçmez'e vardı. 9'uncu Kolordu'nun gelebilen kuvvetler ile Sarıkamış'a gerçekleştirdiği taarruz, Rusların geriden getirttiği kuvvetlerin müdahalesi neticesinde durduruldu. 11'inci Kolordu, 19 Ocak 1915 tarihinde Azap-Ardos-Kalender hattına çekilmek zorunda kaldı.²⁵⁶

Sarıkamış Harekâtı ağır kış şartları, ulaşım imkânsızlıkları ve askerin donanım yetersizlikleri yüzünden baskın taarruzu biçiminde gelişmemiştir. Kars istikâmetinden sürekli takviye alan Rus Ordusu kısa sürede durumunu tahkim etmiş; günlerce dondurucu soğukta açıkta bulunan Türk askeri büyük oranda zayiata uğradığından, Sarıkamış'ın zaptı artık imkânsız hale gelmişti.²⁵⁷

Türk Kuvvetleri geçit vermeyen yüksek dağların sebep olduğu müşkülâtan, soğuk, kar, açlık ve tifustan dolayı büyük miktarda kayıp verdi.²⁵⁸

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'na başlandığı tarih olan 22 Aralık 1914 günü, 3'üncü Ordu'da 75.000'i muharip olmak üzere genel insan mevcudu 112.000'i bulmuştu. Sonradan Erzurum depolarından takviye edilen 6000 erle ordunun insan mevcudu 118.000'e ulaşmıştı.²⁵⁹

Sarıkamış Harekâtı'nda 3'üncü Ordu'nun kayıpları noktasında ortaya atılan rakamlar büyük oranda birbirlerini tutmamaktadır.

Mesela Fransız tarih yazarı Larşer, Büyük Harb'de Türk Harbi adlı eserinde 3'üncü Türk Ordusu'nun Sarıkamış Harekâtı'na 150.000 kişilik bir kuvvetle başladığını

²⁵⁶ Ökse, "1'nci Dünya Harbi'nde 3'ncü Türk Ordusu'nun Harekâtı", s.26.

²⁵⁷ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s.10.

²⁵⁸ M. Larcher, *Büyük Harb'de Türk Harbi, I.*, (Çev. Mehmet Nihad), İstanbul 1927, s.110.

²⁵⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, I.*, s.535.

ve muharebe sonunda zayıfatının 90.000 insana ulaştığını yazarken;²⁶⁰ Sarıkamış Harekâtı sırasında 3'üncü Ordu Kurmay Başkanı olan Alman Yarbay Felix Guze ise yayınladığı hatıratında ölü sayısını 30.000 olarak vermiştir.²⁶¹

Genelkurmay Başkanlığının yayınlamış olduğu Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı adlı esere göre: "Ruslar muharebe esnasında 7000 esir aldıklarını ve muharebeden sonra 23.000 ölü gömdüklerini resmî yayınlarında bildirmişlerdir. Bu aynen kabul olunmaktadır. 11. Kolordu bölgesinde 10.000, muharebe hatları gerisinde donma ve hastalık nedeniyle 20.000 erin daha öldüğü sanıldığından, kayıpların toplamı 60.000'i bulmaktadır.

14 Şubat 1915 günü toplanan ordu kuvvetlerinde 42.000 er gözükmektedir. Böylece muharebeden önce 118.000 olan ordu mevcudundan 15.000 kadar ere ne olduğu bilinmemektedir. Bunlardan bir kısmının, büyük bir olasılıkla mahalli çete teşkilâtına katıldıkları ve bir kısmının da bölgedeki köylere dağıldıkları sanılmaktadır."²⁶²

100.000'in üzerinde bir mevcudu olduğu bilinen Rus Kuvvetlerinin²⁶³ kaybı ise 32.000²⁶⁴ miktarındadır.²⁶⁵

Sarıkamış Harekâtı kuşkusuz cüretli ve suhuletle alınmış bir karardır. Başarıyla neticelendirilebilseydi son derece parlak sonuçlar sağlayabilecekti. Fakat böyle bir askerî harekâta ansızın karar verilmiş ve az bir hazırlık safhasından sonra da harekete geçilmişti. Halbuki ağır kış koşulları altında vukubulacak böyle bir taarruz için ordu, her nevi müktesebatıyla güçlendirilmeli, askere kalın elbiseler ve postallar verilmeliydi. Beslenme konusu da askerin ihtiyaç duyduğu düzeyde sağlanamamış; fakat buna rağmen asker yine de cansiperane bir şekilde mücadele etmişti. Zayıfatın yüksek olmasında kaderin garip bir cilvesi olarak 3.000 rakımlı Allahüekber Dağları geçildiği sırada şiddetli soğukla birlikte kar fırtınasının başlamış olması da etken rol oynamıştır. Tüm bu handikaplara rağmen Sarıkamış önlerine gelinerek, buraya şiddetli bir şekilde

²⁶⁰ Larcher, *Büyük Harb 'de Türk Harbi, I.*, s.110.

²⁶¹ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.41.

²⁶² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, I.*, ss.535-536.

²⁶³ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, I.*, ss.384-385.

²⁶⁴ Ruslar 20.000 muharebede, 9000 donma sebebiyle ölü vermişler ve buna Türk Ordusu tarafından alınan 2-3 bin esir de eklendiğinde Rus kayıplarının tamamının 32.000 civarında olduğu anlaşılır.(Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, I.*, s.536.)

²⁶⁵ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.68.

taarruz edilmesi, Rus Ordusu cenahına zor anlar yaşatmış ve umumî bir çekilme kararını gündeme getirmiş; fakat Ordu Kurmay Başkanı General Yudenich'in metanetli ve soğuk kanlı tutumuyla çekilmeye şiddetle mukabele etmesi, Rus Ordusu'nu kesin bir mağlubiyetten kurtarmıştır.²⁶⁶

1.6. ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞÜŞÜ

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Rus ordularının savaştıkları Kafkas Cephesi Türkiye'nin Van, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Mamuretülâziz, Sivas, Diyarbakır vilayetleri ile Urfa Sancağı ve İran'ın Azerbaycan eyaleti ve Rusya'nın Kafkas eyaletlerini içerisine alan coğrafyayı ihtiva eder.²⁶⁷

Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra bu cephedeki genel gidişât Rusların lehine dönmüştü. Rusların bundan sonra müdafaada kalmayıp, taarruza geçeceklerini tahmin etmek çok zor olmasa gerekti. Sarıkamış savaşları Ruslar için zor bir sınav olmuş, onlar da bu sınavı başarıyla vermişlerdi. Ancak, bu savaşlar sonucunda Kafkas Cephesi'nde Rus Ordusu içerisinde bir revizyona gidildi.²⁶⁸

Bu revizyon dâhilinde daha önce Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı olan General Yudenich, orgeneralliğe terfi ettirilerek Mishlaevski'nin yerine Kafkas Ordusu Başkumandanlığına getirildi. Rus Kafkas Ordusu'nda başka göze çarpan önemli bir değişiklik ise Sarıkamış savaşlarında yararlılıklarıyla göz dolduran General Prejevalski'nin bilhassa Erzurum'un düşüşünde önemli bir misyon yüklenen 2. Türkistan Kolordusu Kumandanlığına tayin edilmesiydi.²⁶⁹

General Yudenich, zaten Sarıkamış savaşlarında askerî başarısını ve teşkilâtçılığını ortaya koymuştu. Görevi devralır devralmaz savaşta verilen kayıpları telâfi etmek için hemen harekete geçti. Özellikle askerın teçhiz ve donanımına ayrıca önem verdi. Bunun yanında yolların tamirine mesai harcadı. Bu şekilde Rusların Kafkas Ordusu, 1915 yaz sonları itibariyle tamamen taarruza hazır bir duruma gelecekti.²⁷⁰

²⁶⁶ Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı*, ss.10-11.

²⁶⁷ Baki, *Büyük Harp'te Kafkas Cephesi, I.*, s.3.

²⁶⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.284.

²⁶⁹ Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, s.110.

²⁷⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.284-285.

Bununla beraber Eylül 1915'te Grandük Nikola Nikolayeviç²⁷¹ Kafkasya Genel Valisi ve Rus Kafkas Orduları Başkumandanı görevini üstlendi. O ana kadar orduyu kumanda etmiş olan General Yudenich ise Ordu Erkân-ı Harbiye Reisliği vazifesine getirildi.²⁷² Bu değişiklik, Rusların bu cephede eskiye oranla şimdi daha kuvvetli araçlarla savaşa girişmek niyetinde olduklarının bir parametresiydi.²⁷³

Yudenich'in esas maksadı, Çanakkale'de Müttefiklerin çekilmesi (20 Aralık 1915) sonucunda boş kalacak Türk Kıtalarının Kafkas Cephesi'ne intikalleri bitmeden önce Erzurum'a karşı taarruzu başlatmaktı. Türk fırkalarının Rus cephesine ulaşmaları ise mart-nisan aylarında neticelenmiş olacağına göre, Rusların daha evvel harekete geçmeleri gerekiyordu.²⁷⁴

Grandük Nikola'da bu mantıkla hareket etmiş olacak ki, Gelibolu Yarımadası'nın Müttefikler tarafından tamamen boşaltılması üzerine Türk Genel Karargâhı'nın, Kafkas Cephesi'ni ilkbaharda kuvvetli şekilde tahkim edeceğinden kuşku duymuş ve bu yüzden şiddetli kış koşullarına rağmen taarruza geçmeye karar vermişti.²⁷⁵

Bu mütaâllalarla hareket eden Ruslar bir an önce 3'üncü Ordu'yu etkisiz hale getirmek, Türk Ordusu'nu bir dayanaktan yoksun bırakmak için Erzurum Kalesi'ni ele geçirmek ve yavaş yavaş gelecek Türk Kuvvetlerini, toplanmaya zaman ve mekân bulamadan mağlup edip, Çanakkale'den sonra boşta kalan büyük kuvveti işlevsiz bir duruma getirmeyi amaçlıyorlardı. Rusların cihetinden yapılan hesaba göre, Türklerin mart başı itibariyle Erzurum cephesine gelmeleri beklentisi hâkimdi. Ruslar, ocak ayında yapacakları taarruzla bir ayda sonuç alacaklarını ve şubat ayını istirahat ve hazırlık ile geçirip, martta ise gelecek olan yeni Türk Kuvvetleri ile zinde ve hazırlıklı bir halde savaşa girişeceklerinin çıkarımını yapıyor ve ümit ediyorlardı. Türkler Yortu günlerinde taarruz beklemesler, teamülü hâkim olduğundan taarruzlarının takvimini yılbaşına göre ayarlamışlardı.²⁷⁶

²⁷¹ Çar II. Nikola Rus Orduları Başkumandanlığını bizatihi üzerine aldı.(Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.288.)

²⁷² Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s.142.

²⁷³ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.65.

²⁷⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.288.

²⁷⁵ Aziz Samih İltter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara 2007, ss.99-100.

²⁷⁶ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.111.

Erzurum taarruzu için Yudenich öncülüğünde yürütülen hazırlıklar, 1915 yılı Aralık ayı sonlarına gelindiği zaman tamamlanmıştı. Grandük Nikola'nın da onayının alınmasıyla Ruslar, 1916 yılı başlarında harekete geçmiş²⁷⁷ ve ocak ayının fazlaca soğuk ve sisli olduğu 10/11 gecesini taarruz etmişlerdir. Ancak taarruzu devam ettirmemişler, durdurmışlardır. Kuvvetli soğuk ve sis 11 Ocak'ta da ikindiye kadar devam etti. İkinci vakti sis kalktı. Ruslar bu defa İd (Narman) Kayası'ndan taarruza geçtiler; fakat akşam olduğunda bu taarruzu da durdurdular.²⁷⁸

Yudenich, Rusların yılbaşı gecesinde (13-14 Ocak 1916 gecesini) emrindeki kuvvetlere umumî taarruz emrini verdi. Kar, tipi ve rüzgar gibi hava muhalefeti, taarruzu zorlaştırıyordu.²⁷⁹

Yudenich 14 Ocak günü tüm ihtiyat kuvvetlerini ateş hattına sevk etti. Bunun üzerinedir ki, 15 Ocak tarihinde Ruslar ilk neticeleri almaya başladılar ve yer yer Türk cephesini geriletmek için yüklendiler. 17 Ocak günü kuvvetli şekilde tahkim edilmiş bir mevzi olan Köprüköy, Ruslar tarafından ele geçirildi. Ruslar 19 Ocak günü de şiddetli bir çarpışma sonucunda Hasankale'yi ele geçirdiler. Bu şekilde Köprüköy Muharebesi, Rusların başarısıyla sonuçlandı ve Erzurum yolu Ruslara açılmış oldu. Türk Ordusu bu gelişme üzerine Erzurum Müstahkem Mevzii'nin arkasında yer alarak, burayı Rus saldırılarına karşı savunmaya hazırlandı. Rusların hedefini Erzurum Kalesi teşkil ediyordu.²⁸⁰

Erzurum mevki 29.000 muharip kuvvetiyle müdafaa ediliyordu. Buna karşın Rusların askerî kuvveti 90.000 neferin üzerindeydi. Bu sayıca üstünlüğe ilaveten Rusların şimdiye kadar başarıyla ilerleyerek manevî güçlerini arttırmalarında Rus Ordusu'nun teknik açıdan Türk Ordusu'na olan üstünlüğü de önemli bir etkendi. Mühimmat ve teçhizatın kusursuz ve bol bulunması ile topçularının yüksek menzilli kapasitede olması önemli unsurlardandı. Diğer taraftan Türk Ordusu'na bakıldığında ordu yorgun, bitkin ve her nevi teçhizat ve donanımdan mahrum bir haldeydi.²⁸¹

Yudenich'in yarma hareketi, Virintap ile Çilligöl Dağı arasında topladığı kuvvetle gerçekleştirilecekti. Köprüköy Savaşlarında verilen kayıpları hızlı bir şekilde

²⁷⁷ Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s.145.

²⁷⁸ İter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s.67.

²⁷⁹ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.117.

²⁸⁰ A.N. Kurat, "General Yudenich'in Harekâtı", *TYED*, 20, Erzurum (Kasım 1990), s.6.

²⁸¹ İter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s.79.

tamamlayan Yudenich, 11 Şubat 1916'da Erzurum'un Çobandede ve Dolangez tabyalarına ağır topların ateşi ile taarruza geçmiş ve böylece Erzurum için savaş başlamıştır. En ciddi savaşlar, 14 Şubat günü vukubuldu. Ruslar Akdağ'dan ve Gürcü Boğazı'ndan geçerek, şiddetli süngü hücumları ile Tafta Tabyası'nı ele geçirdiler. Durum giderek Türklerin aleyhine dönüşmeye başladı. Tarihler 15 Şubat'ı gösterdiğinde Türk Kıtaları Deveboynu mevziinden çekilmeye başladılar.²⁸²

Rus Ordusu'na oranla pek az sayıda olan Türk Ordusu her tarafta, her noktada gerçekten harikalar göstermiş; fakat Rus Ordusu'nun sayıca çokluğu karşısında mevzii terk ederek, geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁸³

15 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un tahliye edilmesine karar verildi. Akşamleyin Çobandede'den Palandöken'e kadar teknil tabyalar terk edildi.²⁸⁴ 3'üncü Ordu'nun Erzurum'u tahliye ettiğini 15 Şubat 1916 öğleden sonra haber alan Rus Ordu Komutanlığı, 16 Şubat 1916 şafakla birlikte 1'inci Kafkas Kolordu'su ile 39'uncu Piyade Tümeni'ni cepheden Erzurum yönünde harekete geçirdi.²⁸⁵

3'üncü Ordu Artçı artçısı birlikleri İstanbul Kapısı istikâmetinden Erzurum'u terk ederken; Rus birlikleri 16 Şubat 1916 saat 07.00 - 7.30 sularında Kars Kapısı'ndan Erzurum'a giriş yaptılar.²⁸⁶ Abdülkerim Paşa, Artçı Komutanı olarak görevlendirilmiş ve cephaneler infilak ettirilmişti. Ruslar şehre giriş yaptıktan sonra, bu patlamalar bir günden fazla sürmüştür.²⁸⁷

Erzurum şehrinin tahliye edilmesi zorunluluğunun, Ordu Karargâhı'nda meydana getirdiği üzüntü, elem ve ızdırap hissiyatının tarifi imkânsızdı.²⁸⁸ Öte yandan ordunun çekilmesinin ahali üzerinde uyandırdığı hissiyat ise infilak seslerinin çağrıştırdığı halet-i ruhiye, Rusların şehre ne suretle girecekleri ve Ermenilerin, Rus Kuvvetlerine kılavuz olarak gelecekleri haberlerinin yayılması gibi olumsuzlukların bırakacağı tesirâtan mütevellid idi.²⁸⁹

²⁸² Kurat, "General Yudenich'in Harekâtı", s.6-7.

²⁸³ İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s.100.

²⁸⁴ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.124.

²⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, Ankara 1993, s.113.

²⁸⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.113.

²⁸⁷ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.124.

²⁸⁸ İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s.85.

²⁸⁹ Mehmed Nusret, "Düşüşe Doğru", *TYED*, 20, Erzurum (Kasım 1990), s.6.

Bu atmosfer içerisinde şehir artık Rusları bekliyordu. Dükkanlar kapatılmış, çarşı pazar boşaltılmıştı. Tekmil Erzurum evlere kapanmış ve kapıların arkalarına eşyalar yığılmıştı.²⁹⁰

Nihayet 16 Şubat tarihinde Erzurum Rusların eline düşmüş oldu. Böylece 1916 tarihinde, Erzurum üçüncü kez Rus işgaline uğramış oluyordu. Erzurum'un düşüşü, Sarıkamış Harekâtı'nda yaşanan başarısızlığın doğal bir sonucu idi.²⁹¹

Erzurum, bu bölgedeki şehirlerin en büyüğüydü ve aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Şehrin kaybedilmesiyle birlikte verimli ve geniş bir alanı teşkil eden Erzurum Ovası da kaybedilmiş oldu.²⁹² Bu sebeple Türk Genel Karargâhı, Erzurum şehrini çok önemli gördüğünden, bu şehrin düşüşünü, başlangıçta o kadar gizli tuttu ki, resmî yazışmalarda bu konuda tek cümle yer almadığı gibi, bu gelişmeden padişah ve yakınlarına da ilk aylar da haber verilmedi.²⁹³

Şehir, Rus işgaline uğradığı devre de Ermeniler, yıkıcı faaliyetlerine devam ettiler.²⁹⁴ Rus Ordusu'nda yer alan Ermeni askerler, halkı Müslüman olan köy ve kasabalarda büyük katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Bu katliamlara ilk işgale uğrayan kasaba olan Oltu'da başlanmıştır. Ermeniler şimdiki Olur ilçesine bağlı Karacasu (Penesgirt), Boğazgören (Ürek), Colakir, Ekinlik (Oğdadab), Uzunharman (Haydos), Yaylabası (Kâmis) köylerine saldırıda bulunarak erkekleri öldürmüş, kadınların ırzına geçmiş, çocukları ailelerinin önlerinde parçalama vahşiliğini göstermişlerdir. Keban Köyü'ne saldıran 150 Ermeni çetesi, tüm kadınları toplayıp yakınındaki ormana götürerek tecavüz etmiş ve birçoğunu katletmiştir.²⁹⁵

Aynı şekilde Ermeniler, ayak bastıkları köylerde tahribat yapmışlar, girdikleri yerlerde her türlü eşyayı almışlar ve masum insanları öldürmüşlerdir.²⁹⁶

²⁹⁰ Şeref Tipi, *Pışıbba (1860-1926)*, (Haz. Canerhan Tipi), İstanbul 2005, s.183.

²⁹¹ Kurat, "General Yudenic'in Harekâtı", s.7.

²⁹² Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.70.

²⁹³ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl, II.*, (Çev. Örgün Uğurlu), (Basım Yeri Yok), 1999, s.26.

²⁹⁴ Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, Erzurum 2008, s.272.

²⁹⁵ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara 1996, s.71.

²⁹⁶ Prepared: Erdal İltar, *Armenian and Russian Oppressions (1914-1916)*, (*Testimonies of Witnesses*), Kök Series of Social and Strategrical Researches: 3, Ankara 1999, p.134.

Erzurum'un düşüşü ile Bitlis ve Trabzon vilâyetleri de nazik bir pozisyon aldı²⁹⁷ ve nitekim Erzurum'un sukut ettiği gün yani 16 Şubat tarihinde Rus Kazakları Muş'u düşürdüler. Van'dan ve Muş'tan takviye alan Ruslar, 3 Mart tarihinde Bitlis'i de ele geçirdiler. Bu şekilde Van, Muş ve Bitlis çevresi de Rusların ve Ermeni çetelerinin eline geçti. 19 Nisan 1916 tarihine gelindiği zaman da Ruslar, önemli bir liman kenti olan Trabzon'a girmiş oldular.²⁹⁸

Bu bölgede Rus işgali, büyük bir yıkıma yol açmıştır. İşgal kuvvetlerinin ve hasleten de Ermeni birliklerinin Müslümanlara yönelik saldırıları sonucu yüz binlerce insan katledilmiştir. Geriye kalanların önemli bir kısmı ise Osmanlı Ordusu'nun ardından²⁹⁹ Anadolu'nun muhtelif bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır.³⁰⁰

²⁹⁷ Tahsin Üzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s.337.

²⁹⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.291-293.

²⁹⁹ Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyât-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004, s.12.

³⁰⁰ Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de Türk Mültecileri Vilâyât-ı Şarkıye ve Aydın Vilâyeti Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2007, s.25.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM'UN DÜŞMAN İŞGALİNDEN KURTARILMASI

2.1. RUSYA'DA BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NİN PATLAK VERMESİ VE BU İHTİLÂLİN KAFKAS CEPHESİ'NE YANSIMALARI

Rusya I. Dünya Savaşı'nda epeyce bir askerî kuvvetle savaşa girdi. Cepheye sürdüğü bu askerî kuvveti her nevi müktesebatıyla teçhiz etmesi gerekiyordu. Bunun için müttefiklerinden İngiltere ve Fransa'dan para noktasında önemli meblağlara ulaşan miktarlarda borç aldı. Bununla beraber 14.000.000 gibi devasa bir sayıya ulaşan Rus Ordusu'na bu destekler yeterli derecede değildi. Bu olumsuzluk kısa sürede cephe gerisine de intikal etti.³⁰¹

1915 Ağustosunda cereyan etmeye başlayan Rus-Alman harbi Rusya'yı tedrici olarak bir darboğaza götürmekteydi. Çanakkale mağlubiyeti üzerine Boğazların kapanması, Rusya'ya yardım ümidini tamamen ortadan kaldırınca ülkede zaten iç açıcı olmayan sosyo-ekonomik durum daha kötü bir vaziyet kesbetmeye başlamış ve bütün bu gelişmeler Çarlık muhaliflerini daha güçlü bir konuma getirmişti.³⁰²

1900'lerin başından itibaren etkili olan sosyalist fikirler, yaşam koşullarının hızla kötüleştiği Rus toplumu içinde daha fazla yaygınlık kazanıyordu. Rusya 1905 yılında sosyalist bir devrimin eşiğinden son anda dönmüştü; fakat bu sefer Çarlık rejiminin reform yapacak kuvveti ve imkânı da bulunmamaktaydı. Aksine sivillerin yiyecek için yaptığı gösteriler Çar'ın kolluk kuvvetleri tarafından sert bir şekilde bastırılmaktaydı. Bu şartlar altında ortaya çıkmış olan öfke ve memnuniyetsizliğin istikâmeti Çarlık rejimine dönmeye başlamıştı. Cephede de ordu olumsuz koşullar altındaydı. 1916-1917 kışının gelmesiyle 1 milyondan fazla asker cepheden geriye firar etmişti. Askerlerin malzemesi noksandı; hatta çoğu askerin silahı bile bulunmuyordu. Hem cephede hem de cephe gerisinde açlık hâkimdi.³⁰³

1917'nin arefesinde Rusya'da büyük şehirlerde yiyecek sıkıntısı nüksetti. Savaş koşullarının getirmiş olduğu olumsuzluklar neticesinde ortaya çıkan bu olay, temel gıda

³⁰¹ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara 2002, ss.16-17.

³⁰² Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara trs., s.66.

³⁰³ Burak Gülboy, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul 2004, ss.244-245.

maddelerinin piyasadan çekilmesine ve bu cümleden olarak vurgunculuğun ve karaborsacılığın kol gezmesine sebebiyet verdi. Durumun en fazla vehâmet kesbettiği yerlerden biri başkent Petrograd idi.³⁰⁴

Rusya’da şubat başı itibariyle durum giderek karışıyor ve ahali özellikle Çariçe ile Çar’a karşı hasmane bir tutum besliyordu. Son olarak Rusya’da büyük bir kar yağışından dolayı büyük şehirlere zahire sevki yapılamamış ve bu durum halk ve özellikle kadınlar tarafından sokaklara yansıtılmış ve kendilerine silâhla mukabele edilerek kargaşa bastırılmıştır. Nihayet Petrograd’da başlayan ekmek meselesi yüzünden toplanan halk kitleleri, kadın ve çocuk yığınları ile 27 Şubat / 12 Mart günü, askerî birliklerin de halka iltihakıyla tam bir “ihtilâl” halini almış³⁰⁵ ve 27 Şubat / 12 Mart 1917³⁰⁶ tarihinde meşhur Şubat İhtilâli ile sonuçlanmıştır.³⁰⁷

Romanov hanedanının devrilmesine sebep olan 1917 Şubat Devrimi, savaşın sebep olduğu yoksulluğa, gelir dağılımındaki eşitsizliklere ve sosyal dengesizliklere halkın verdiği reaksiyonun bir tezahürüydü. Burjuvazinin ve devlet memurlarının büyük bir kesimi Çar’a ve onun ekibine duymuş oldukları güvensizlik yüzünden bu isyan hareketini meşru sayarak, bu hareketten istifade etme yoluna gitti.³⁰⁸

Netice itibariyle Çarlık Rusya’sı yıkılmış ve yerine 15 Mart 1917’de Geçici Hükümet kurulmuştur. Bu Geçici Hükümet Rusya’da genellikle Kerenski³⁰⁹ Hükümeti

³⁰⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.17.

³⁰⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.318-319.

³⁰⁶ Osmanlı Devleti’nin Milâdi 1790 yılından itibaren kullandığı Rumî (Malî) takvimin, Milâdi takvim ile arasında 13 günlük bir fark mevcuttu. Osmanlı Devleti Milâdi takvimi kullanan devletlerle olan bu farkı ortadan kaldırmak için yaptığı değişiklikle Rumî 15 Şubat 1332 tarihinden sonra gelen bir sonraki günü 16 Şubat 1332 yerine 1 Mart 1333 olarak başlatmış ve Milâdi takvim ile var olan 13 günlük farkı ortadan kaldırmıştır. Osmanlı, bu değişiklikle Milâdi takvimi kullanan devletlerle arasındaki söz konusu bu gün farkını ortadan kaldırmış olduğu halde; Julyan takvimini kullanan Rusya bu değişikliği yapmamıştır. Bu cümleden olarak iki takvim arasındaki fark Rusya’nın diğer devletlerle olan her türlü ilişki ve yazışmalarında sorun teşkil etmiştir. Bu karışıklık hem Şubat hem de Ekim ihtilâllerinde daha belirgin olarak ortaya çıkar. Milâdi takvime göre 12 Mart 1917’de olan “Şubat İhtilâli” Rusların kullandığı Julyan takvimine göre 27 Şubat 1917’de vukubulmuş; yine Milâdi takvime göre 7 Kasım 1917’de meydana gelen “Ekim İhtilâli” Julyan takvimine göre 25 Ekim 1917 tarihinde zuhur etmiştir.(Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.15.) *Osmanlı Devleti’nde bu konuyla ilgili bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Erzurum 1977, ss.84-85.

³⁰⁷ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.22.

³⁰⁸ E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi, I., (1917-1923)*, (Çev: Orhan Suda), İstanbul 1989, s.75.

³⁰⁹ Geçici Hükümet’te adalet bakanı görevinde olan Kerenski, ilk koalisyon hükümetinde savunma bakanı görevini üstlenmiş, temmuz günlerinin hemen ardından ikinci koalisyon hükümetinde başbakan ve 21 Eylül tarihinde de Kadetlerle beraber 3. ve son koalisyon hükümetini kurmuştu. (Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul trs., s.23.)

olarak anılmıştır.³¹⁰ 1917'deki Şubat İhtilâli 300 yıllık Çarlık rejimini devirmiş³¹¹ ve Çar II. Nikola tahtan çekilmiştir.³¹²

Şubat İhtilâli'nin patlak vermesiyle birlikte, o zamana kadar Kafkasya Genel Valiliğinin yürüttüğü görevleri ifa etmek için³¹³ ihtilâli müteakiben, Çarlık yönetiminin yerine geçmek üzere, Geçici Hükümet tarafından Petrograd'daki mebuslardan bir "Maverayı Kafkas Komitesi" (OZAKOM – Osoby Zakafkazskiy Komitet) oluşturulmuş ve Tiflis'e gönderilmiştir. Komite Geçici Hükümet'e, Kerenski'ye bağlı kalarak, onların güdümünde hareket etmiştir.³¹⁴ İhtilâlcilerin en önemli hedefleri ise, Kafkas Cephesi'nde barışı temin etmektir.³¹⁵

1917 Şubat İhtilâli'nin Osmanlı cenahında nasıl algılandığı noktasına bakıldığında, Rum ve Ermeniler istisna tutulursa Osmanlı cephesinde genel görüş, asırlardır makus düşman olarak telâkki edilen Rusya cihetinde açılan bu gedikle büyük bir umut ve beklentiye dönüşmüştür.³¹⁶

Rusya'da cereyan eden Şubat İhtilâli, İtilâf Devletleri nezdinde tedirginlikle telâkki edilirken, İttifâk Devletleri cihetinde hoşnutlukla karşılandı. Almanlara göre bu ihtilâl Almanya'nın çıkarlarına hizmet edecekti. Öte yandan 1917 Nisanı'nda Almanlardan gördüğü yardımla İsviçre'den ülkesine dönen Lenin, ihtilâle daha değişik anlamlar yüklüyordu. Ona göre hadise çok cepheliydi. Yani etkileri itibariyle evrensel bir hâl alacaktı. Bu da Bolşeviklerin bilinçaltındaki düşüncelerini açığa çıkarıyordu. Bununla beraber ihtilâlle tekrar ivme kazanan barış isteği Lenin ve Troçki'nin Rusya'ya dönmeleriyle hissedilir bir artış gösterdi.³¹⁷

Şubat İhtilâli, Rusya tarafında barış arzusunu hem cephede hem de ülke genelinde ziyadesiyle artırmıştı. Öyleki III. Ordu Karargâhı'ndan Birinci Kafkas Kolordu Kumandanlığına 4 Nisan 1917 tarihi itibariyle verilen bilgide Rus askerinin şiddetle barışı arzu etmekte olduğu vurgulanıyordu.³¹⁸

³¹⁰ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, ss.22-25-26.

³¹¹ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.30.

³¹² Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.23.

³¹³ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.103.

³¹⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.459.

³¹⁵ Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, s.67.

³¹⁶ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.29.

³¹⁷ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.24.

³¹⁸ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.25.

Çarlık'ın ortadan kalkmasıyla Grandük Nikola'ya işten el çektirilerek Kafkas Orduları Başkomutanlığına Türk Cephesi Komutanı görevinde olan Yudenich atandı. Yudenich tüm gücü ile disiplini korumaya çalıştığı halde bir başarı ortaya koyamadı. Kafkasya'da Bolşevikler barış propagandası yaparak, askerleri, onları olumsuz şartlara maruz bırakan yüksek düzeydeki komutanlara karşı harekete geçirmeye teşvik ediyorlardı. General Yudenich haziran başında istifa etti ve yerine 2. Türkistan Kolordusu Komutanı olan Perjevalski tayin edildi. Bununla beraber marttan itibaren, temmuz ayına kadar her iki taraf da baskın hareketlerinde bulundu; fakat Türk baskınları daha başarılı sonuçlar veriyordu. Rus piyadeleri isteksiz bir haldeydiler. Cephede küçük çapta vuruşmalar olurken, Rus askerlerinden barışçı ve devrimci sesler işitiliyordu.³¹⁹ Nitekim bir taraftan Rusya'nın güney vilayetlerinde ordu içerisinde anarşi kol geziyorken;³²⁰ diğer taraftan Kafkas Cephesi'nde Rus askerleri savaşı sona erdirmek maksadıyla yazdıkları beyannâmeleri cephedeki Türk askerlerine ulaştırarak, bu noktadaki tutumlarını net bir şekilde ortaya koyuyorlardı.³²¹

Rus Kafkas Karargâhı, herhangi bir Türk-Alman harekâtını durdurabilecek müktedirlikte değildi.³²² Geçici Hükümet idareyi eline aldıktan sonra Rusya'da hem cephede hem de ülke içerisindeki mevcut olumsuz duruma iyileştirme adına hiçbir katkı sağlayamamış ve tedrici olarak güç kaybına devam etmişti.³²³ Nitekim bunu doğrular şekilde halk kitleleri de yaptıkları gösterilerle seslerini duyuruyorlardı. Bu gösterilerde “Çanakkale'yi istemiyoruz”, “emperyalist savaşların karşısındayız” gibi söylemler dillendiriliyordu.³²⁴

Halk ve askerler arasında tedrici olarak taraftar toplamaya başlayan Bolşevikler, Geçici Hükümet'e karşı yürüttükleri iktidar mücadelesi sürecinde özellikle barış konusunu ön plânda tutmuşlardı.³²⁵ İlk kez bu süreçte gündeme getirilen “ilhaksız ve tazminatsız genel bir barış” düşüncesinin ortaya atılması İttifâk Devletlerini barış

³¹⁹ Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, s.315.

³²⁰ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul 2008, s.229.

³²¹ İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, (Haz. Kansu Şarman), İstanbul 2008, ss.413-414.

³²² W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, New York 1953, p.457.

³²³ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, ss.74-75-76.

³²⁴ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p.457.

³²⁵ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.24-25.

konusunda yeni arayışlara itti. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Czernin bu anlamda girişimlerde bulundu.³²⁶

Geçici Hükümet'in uluslararası taahhütlerine bağlı olduğunu ve sonuna kadar savaşı sürdüreceğini açıklaması halk üzerinde olumsuz etki meydana getirdi. Almanya'nın yardımı ile 16 Nisan tarihinde Rusya'ya gelmiş olan Lenin, hükümeti yıkmak için harekete geçmiş ve halka barış, toprak ve ekmek gibi vaatlerde bulunmuştu.³²⁷ Bu gelişmeler az zaman sonra yani 1917 Temmuzunda Petrograd'da cereyan eden Bolşevik Ayaklanmasının ilk tezahürüydü. Bolşeviklerin ilk başkaldırıları Kerenski Hükümeti tarafından zor kullanılarak bastırıldı ve Lenin kendisi de, tutuklanmaktan kurtulmak için, gizlenmek zorunda kaldı.³²⁸

Kerenski'nin savaşı devam ettirmek isteği Rus halkı tarafından hoş karşılanmamıştı. Herkes harbin bir an önce sona ermesini istiyordu. 30 Haziran-11 Temmuz tarihlerinde Avusturya Cephesi'ne karşı yapılan Rus taarruz teşebbüsü, birkaç gün süren başarıdan sonra, durdurulmuş ve Rusların mağlubiyeti ile bitmişti. Bu durum sonucunda savaşa isteksizlik külliyen artmıştı. Kerenski'nin emri ile Rus Ordusu'nda yapılan "demokratlaştırma" hareketi de Rus Ordusu'nda disiplinin tamamen azalmasına neden olmuştu. Tüm bu gelişmelerden Lenin ve arkadaşları azami derece de istifade ederek, askerleri ve halkı kazanmak imkânını bulmuşlardı. Bolşeviklere karşı konulmuş olan tüm yasaklar kaldırılmıştı. Lenin tekrar ihtilâlcî ve kışkırtıcı faaliyetlerini yapmak fırsatını bulmuştu. Geçici Hükümet, o zaman Rusya'da mevcut koşulları hiç nazarı dikkate almadan "zafere kadar savaş" siyasetini devam ettiriyordu. Öte yandan Bolşevikler "derhal barışın akdi ve harbe son verilmesi" ve "toprağın derhal köylülere dağıtılması" gibi argümanlarla propaganda yapmakta ve halk kitlelerini kendilerine çekmekteydiler.³²⁹

Bolşevikler işçi, köylü ve ihtilâlcî askerlerle birleşip, ihtilâl yapmayı kararlaştırdılar. Petrograd'da büyük bir ayaklanma meydana geldi.³³⁰ Lenin gizlendiği

³²⁶ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.25.

³²⁷ Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, s.343.

³²⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.324.

³²⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.324-325.

³³⁰ Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, s.344.

yerden çıkıp gelerek, artık Bolşeviklerin iktidarı ele almaları vaktinin geldiğini söyledi.³³¹

Lenin'in başında olduğu Komünist Bolşevik Partisi, 25 Ekim/7 Kasım 1917'de³³² Petrograd'da gerçekleştirdikleri bir hükümet darbesi ile Geçici Hükümet'i (Kerenski'yi) devirip, iktidarı ele geçirdi. Birkaç gün içerisinde, başta Moskova olmak üzere, Rusya'nın belli başlı şehirlerinde devlet idaresi Bolşeviklerin eline geçmiş oldu. Bunu müteakiben Rusya'nın her yerinde Sovyetler (Şuralar) sistemine dayanan, "Komünist (Bolşevik) Partisi"nin tahakkümü altında bir rejim teşekkül edilmeye başlandı. Bu sistemin en tepedeki organı, başında Lenin'in bulunduğu "Halk Komiserleri Sovyeti" (Savnarkom) idi.³³³

Bu dönemde Kafkas Cephesi'nde genel konjonktür şu şekildeydi: Çarlık Ordusu Anadolu'nun iç kısımlarına kadar ilerlemiş bir şekilde, Trabzon'un batısından, Erzincan-Kemah yolundan, Dersim ve Murat suyunun güneyinden Van Gölü'ne ve Başkale'ye kadar uzanan bir hattı tutuyordu. Bu çizginin doğusunda ve kuzeyinde kalan topraklar 1916 yazından itibaren ele geçirilmiş; fakat 1917 Şubat İhtilâli yeni bir ileri harekâtı engellediğinden cephelerin yeri değişmemiş ve durum Ekim İhtilâli'ne kadar bu minval devam etmişti.³³⁴

7 Kasım 1917'de Petrograd'da Geçici Hükümet'i deviren Bolşevikler Rusya'da insiyatifi ele aldılar. Bolşeviklerin lideri Lenin, ülkesinin içerisinde bulunduğu şartları çok iyi bildiğinden barış yapmayı tek alternatif olarak görmüş ve ihtilâlden bir gün sonra 8 Kasım'da³³⁵ hazırlanmış olduğu "Barış Dekret"ini yayınlamıştır. Dekretin esasını: Hâlen savaş halinde bulunan devletler, savaşa son vermeli ve barış imzalanmalı, her millet kendi geleceğini kendisi idame etmeli, düşüncesi oluşturuyordu.³³⁶

Dekrette barıştan kasıt hiçbir toprak zapt etmeksizin (yani ilhaksız) ve savaş tazminatı istemeksizin, tam anlamıyla demokratik ve âdil bir barış akdetmektir. Bununla beraber Lenin tarafından kaleme alınan barış dekreti esasında samimi olmaktan

³³¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, III., Kısım:4*, Ankara 1983, s.89.

³³² 46. sayfadaki 311. dipnot burada da geçerlidir.

³³³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.325-326.

³³⁴ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul 2000, s.11.

³³⁵ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s.145.

³³⁶ Tülây Duran, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları", *BTTD*, 67-68, (Nisan-Mayıs 1973), s.43.

uzaktı.³³⁷ Çünkü Bolşevikler bu barış dekretini, mecburiyet karşısında yani her şeyden evvel Rus İhtilâli'nin yaşaması, akdedilecek barışın sağlayacağı bir soluklanma devresinde, yeni rejimin temellerinin atılması maksadıyla kabul etmişlerdir. Savaş Rus Çarlığı'nın tacını ve tahtını sürükleyip atmış, onu bir daha var olmamak üzere tarihe gömmüştü. Eğer Bolşevik rejimi de harbe kurban edilmek istenmiyorsa, savaş mümkün olduğunca kısa zamanda sona erdirilmeliydi. İşte bunu çok iyi idrak eden Bolşevikler iktidara gelir gelmez, ilk icraat olarak bir barış dekreti hazırlamışlar ve barış yapmaya hazır olduklarını duyurmuşlardı.³³⁸

Yeni Sovyet Hükümeti hiçbir devlet nezdinde tanınmadığı için Lenin'in bu "barış dekreti" ilk zamanlar pek ciddiye alınmamıştı. Ancak daha sonra bu barış teklifi İttifâk Devletleri ve bilhassa Osmanlı Devleti tarafından ilgi ile karşılanmıştı.³³⁹

Tabiatıyla Bolşeviklerin "ilhaksız ve tazminatsız barış" teklifi özellikle Osmanlı Devleti için çok cezbedici gelmekteydi. Birçok cephede mağlup olan, ordusu tamamıyla yıpranan ve büyük ekonomik darboğazlara marûz kalan Osmanlı Devleti'nde savaşın nihayete ermesi ve barışın yapılması sabırsızlıkla beklenmekteydi. Herkes Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeden ve savaş tazminatı ödemedi bu büyük engelden kurtulmasını istiyordu. İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne çok ağır şartlar kabul ettirmek isteyecekleri, gün gibi aşikârdı. Halbuki bu defa Sovyet Rusya'dan yükselen "ilhaksız ve tazminatsız barış" teklifi, Osmanlı Devleti'nde sonsuz bir hoşnutluk uyandırdı.³⁴⁰

Yukarıda da değinildiği gibi Bolşevikler, Ekim İhtilâli ile iktidara gelir gelmez ilk icraat olarak bütün muharip devletlerin hükümetlerine ve halklarına barış çağrısı yapmışlardı. Daha ihtilâlin ertesi günü, yani 26 Ekim/8 Kasım 1917 tarihinde II. Sovyet Kongresi bizatihi Lenin'in kaleme almış olduğu barış dekretini kabul etmişti. Sovyet barış dekreti bütün dünyada büyük yankılar uyandırmış olmasına rağmen; bu teşebbüsten istenilen sonuç çıkmamıştı. Sovyet Rusya'nın müttefikleri bu çağrıya kulak tıkadıkları gibi, bir Alman-Sovyet ayrı barışını da engellemek adına her türlü çareye başvurmuşlardı. Çünkü Sovyet Rusya'nın ayrı barış yapması ile müttefiklerine ağır bir

³³⁷ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Bellekten*, XXXI/121-124, Ankara (1967), s.376.

³³⁸ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.33.

³³⁹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.35.

³⁴⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.327-328.

darbe indireceği aşikârdı. Sovyet Rusya ilhaksız-tazminatsız genel bir barış yapmak arzusu içindeydi ve ilân ettiği barış dekretiyle de tüm muharip devletleri demokratik bir barışa davet etmişti. Sovyet Rusya barış dekretini izleyen günlerde müttefiklerine defaten yeniden barış teklifinde bulunmuştu. Bolşeviklerin müttefiklerine yapmış oldukları barış tekliflerinden olumlu yönde hiçbir sonuç çıkmamıştı. Bunun üzerine genel bir barış yapılması noktasında ümitsizliğe düşen Sovyet Hükümeti, İttifâk Devletleriyle ayrı bir barış yapmak amacıyla girişimlerine hız vermişti.³⁴¹

Sovyet Hükümeti bu defa, müttefiklerinin muvafakatını almadan, kendi başına Almanya ile bir mütareke akdi yapmak amacıyla harekete geçti.³⁴² 7-9/20-22 Kasım 1917 tarihlerinde Rus Orduları Başkomutanı General Duchonin'e Alman Başkomutanlığına mütareke teklifinde bulunması emredildi; fakat onun bu emre itaat etmemesi üzerine azledilerek, yerine Krylenko Başkomutan olarak tayin edildi. Bu defa 13/26 Kasım 1917 tarihinde Başkomutan Krylenko'nun emri doğrultusunda Sovyet parlamenterleri cepheyi aşır, Alman Başkomutanlığına mütareke için başvuruda bulundular.³⁴³

Bu sırada bundan daha önemli bir gelişme Bolşevikler tarafından 23 Kasım tarihli Pravda ve İzvestia gazetelerinde “Gizli Antlaşmalar”ın yayınlanmasıydı. Olay bir gün sonra İngiliz basınında bomba etkisi yaptı. Söz konusu bu haberler takriben 3-4 gün sonra Osmanlı basınında da ses getirecekti. Kasımın son haftasıyla tüm aralık ayını içine alan süreçte Bolşeviklerin Osmanlı kamuoyu nezdindeki değeri artmış ve adeta Bolşeviklere alkış tutulmuştur.³⁴⁴ Bolşeviklerin Çarlık idaresi tarafından yapılmış olan söz konusu bu gizli antlaşmaları deşifre etme kararları da harp halinde olan devletlerin tutum ve davranışlarında önemli bir tesir yapmıştı.³⁴⁵

Rus Orduları Başkomutanlığının, Alman Başkomutanlığına yaptığı mütareke teklifine, Alman Doğu Orduları Başkomutanlığı eş zamanlı olarak cevap vermiş ve Ruslar ile müzakerelerde bulunmaya hazır olduğunu bildirmiştir. Sovyet Rusya'nın mütareke teklifi, Almanya tarafından kabul edilmiş ve aynı günlerde Avusturya-

³⁴¹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.43-44-46.

³⁴² Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, s.377.

³⁴³ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.46.

³⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Ankara 1994, s.105.

³⁴⁵ Duran, “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları”, s.43.

Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan da mütareke müzakerelerine iştirak edeceklerini açıklamışlardır.³⁴⁶

Sovyet Rusya'nın bu teklifi kabul edildikten sonra, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında, Brest-Litovsk³⁴⁷ şehrinde, 2-15 Aralık 1917 tarihlerinde bütün cephelerde geçerli olmak üzere "mütareke" akdedildi ve barış müzakerelerine başlanması karara bağlandı.³⁴⁸

2/15 Aralık 1917 tarihinde imzalanmış olan bu mütareke³⁴⁹ 11 madde halindeydi. Osmanlı Devleti adına Berlin'deki Osmanlı Askerî Ateşesi Zeki Paşa, Bolşevikler adına da A.J. Joffe, L. Kamenev ve Bitsenko tarafından imzalandı. Bu uzlaşma aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki ilk resmî vesika olma özelliğini taşıyordu.³⁵⁰ Böylece Brest-Litovsk'ta imzalanan bu antlaşmayla Doğu Avrupa cephesindeki çarpışmalara son verilmiş oluyordu.³⁵¹

Mütarekenin gereği olarak Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki savaş haline fiilen son vermek ve Kafkas Cephesi'ndeki mütareke ahkâmını tayin ve tespit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu.³⁵²

Rusya'daki Şubat İhtilâli barış yapılacağı noktasındaki beklentileri artırmıştı. İhtilâlden hemen sonra barış teşebbüsleri artarak devam etmişti. Bunu iyi bir fırsat olarak telâkki eden Osmanlı Devleti hemen harekete geçmiş; Stockholm'de Bolşeviklerle temasa geçen Osmanlı temsilcileri barış yoklamaları yaparken, Kafkas Cephesi'nde de bir an evvel mütareke yapılması yolunda çalışmalara ivme verilmişti. Cephedeki Rus askerlerinin savaştan usandıkları, savaşmak istemedikleri ve bir an evvel barışın yapılmasını arzu ettikleri de bilinen bir gerçektir.³⁵³

Bolşeviklerin 20 Kasım tarihli teşebbüslerinden sonra Osmanlı Devleti onların barış yapma konusundaki samimiyetini görünce, Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Ferik Vehip Mehmet Paşa'ya Kafkas Cephesi'ndeki

³⁴⁶ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.50-51-53.

³⁴⁷ Bugün Polonya sınırları dahilinde yer alan Brest-Litovsk şehrinin adı Rusçadan gelmektedir.(Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.53.)

³⁴⁸ Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", s.378.

³⁴⁹ Brest-Litovsk Mütarekesi için Bkz. Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.53-78.

³⁵⁰ Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", s.378.

³⁵¹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.13.

³⁵² Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı" s.378.

³⁵³ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.87.

Rus Başkomutanlığı ile hemen irtibata geçip, bir mütareke teklifinde bulunmasını bildirmiştir. Söz konusu bu telgrafta Enver Paşa gerçekleştirilecek mütarekede göz önüne alınması gereken hususlarda şu noktalara dikkat çekmiştir. Ruslar, buldukları sınırların gerisine çekilecek, Türk Ordusu takip hareketine girişmeyecek, Ruslardan boşalan yere, sadece hükümet memurları ile bunların mahiyetinde bulunan küçük çaptaki jandarma birlikleri peyderpey olarak gireceklerdir. Bölge mahaline kamu düzenini temin edecek kuvvet dışında herhangi bir kuvvet sevkıyatı yapılmayacaktır. Vehip Paşa, Enver Paşa'dan aldığı bu emre mukabil Kafkas Cephesi'ndeki ilgili Rus Ordusu Komutanlığına yollanmak üzere mütareke teklifi içeren bir mektup hazırladı.³⁵⁴

Vehip Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'nin söz konusu bu yazısı gelmeden, mütareke hakkında hazırlanmış olan beyannâmeleri Rus askerlerinin eline ulaşabilecek şekilde cephenin ileri noktalarına bıraktırmıştı.³⁵⁵

Vehip Paşa, hazırlamış olduğu mütareke müzakerelerine başlama teklif mektubunu, 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı'nın imzası ile, yanında silâhsız iki süvari eri olduğu hâlde, Teğmen Kahraman ile 25 Kasım 1917 sabahı Erzincan'da bulunan Rus 1'inci Kafkas Kolordu Komutanı General Liyahof'a göndermiştir. Rus ileri hatlarından otomobil ile Erzincan'a götürülmüş olan Teğmen Kahraman, mütareke teklif mektubunu General Liyahof'a takdim etmiş ve General Liyahof'un katında hoş karşılanmıştır. General Liyahof Rus Ordu Komutanlığından alacağı cevabı göndereceğini söyleyip, Teğmen Kahraman'ı 26 Kasım 1917 sabahı, otomobil ile Rus ileri hatlarına göndermiştir.³⁵⁶ Fakat tam bu sırada Rus cihetinde, yolunda gitmeyen şeyler mevcuttu. Özellikle bu sıralarda Kafkasya'da iç dengeler noktasında yeni şekillenmeler olmaktadır. Burada Kafkasya'daki şekillenmelerden kastedilen Maverâ-yı Kafkasya'da zuhur eden gelişmelerdir. Bunlardan en fazla önem kesbedeni Şubat İhtilâli akabinde kurulan Ozakom'un kendini tavsiyesiyle onun yerine 28 Kasım 1917'de kurulan ve Kafkasya'nın yeni yönetim birimi olan Maverâ-yı Kafkasya Komiserliğinin (Zakavkom) kuruluşuydu. Kendisini Rusya'nın bir parçası addeden Zakavkom, Petrograd'daki yeni Rus Hükümeti'ni yani Bolşevikleri tanımıyordu. Rus Kafkas Ordularının da Zakavkom'un güdümüne girmesi Bolşeviklerin Maverâ-yı

³⁵⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, ss.155-156.

³⁵⁵ Erol Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994, s.22.

³⁵⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.424.

Kafkasya'daki konumlarını sarsıyordu. Vehip Paşa'nın mütareke teklifini yaptığı dönem de Kafkasya'da bu atmosfer hâkimdi. İşte bu sırada Türk tarafında sorun teşkil eden konu, mütarekenin karşı tarafta kimle yapılacağıydı. Bu sorunun görünen cevabı ise artık muhatabın, yeni Rus Hükümeti değil; Zakavkom adı verilen Maverâ-yı Kafkas Komiserliği olacağıydı. Teğmen Kahraman'ın 25 Kasım'da General Liyahof'a takdim ettiği mütareke teklifi mektubu Liyahof vasıtasıyla Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze ve söz konusu bu ordunun Erkân-ı Harp Reisi General Lebedinski'ye ulaştırıldı. Teklif mektubu 30 Kasım 1917'de Kafkas Orduları Başkomutanı General Prejevalski'ye intikal etmiştir. General Prejevalski, Vehip Paşa'nın teklifine hemen mukabele etmemiş ve bu mektubu artık bağlı olduğu Tiflis'teki Maverâ-yı Kafkas Komiserliğinin bilgisine sunmuştur. Prejevalski ve Lebedinski'nin de katıldıkları, Komiserliğin 4 Aralık tarihli oturumunda Vehip Paşa'nın ilgili teklifi gündeme alınmıştır. Nihayet 5 Aralık 1917 tarihinde Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, orduya ve bölge halkına Vehip Paşa'nın teklifinin kabul edildiğini bildirmiştir. Esasında Geçici Hükümet'in devamından ve bu cümleden olarak savaşın devamından yana olan Maverâ-yı Kafkas idaresinin barışa yanaşmasının sebebi, ordunun Bolşeviklere meyledebileceği tehdit ve tehlikesi olsa gerekti.³⁵⁷

Maverâ-yı Kafkas Komiserliğinin mütareke kararı almasını müteakiben 22 Kasım / 5 Aralık 1917 tarihinde Rus-Kafkas Ordusu Başkomutanı General Prejevalski, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya bir Rus "mükâleme memuru" vasıtasıyla gönderdiği mektubunda; bütün Kafkas Cephesi'ndeki askerî harekâtın durdurulmasını ve hiçbir askerî birliğin başka bir yöne kaydırılmayarak, buldukları mevkilerde kalmasını teklif etmiştir. General Prejevalski, bu şartlara riayet edildiğini bildiren bir cevap alındıktan sonra, her iki taraf için de kabul edilebilir mütareke esaslarının hazırlanması amacıyla Osmanlı ve Rus orduları temsilcilerinden oluşan özel bir komisyon teşkil edilmesini istemiştir. Böylece Rus-Kafkas Cephesi Başkomutanlığından beklenen cevap 7 Aralık 1917'de III. Ordu Komutanlığına intikal etmişti. Vehip Paşa'nın, 8 Aralık 1917 tarihi itibarıyla Prejevalski'ye makûl cevap vermesi ve Rus-Kafkas Ordusu Başkomutanlığına delegelerin belirlenip gönderilmesini

³⁵⁷ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, ss.157-158-159-160-162.

teklif etmesi üzerine, mütareke maddelerinin tespiti için Osmanlı ve Rus orduları delegelerinden müteşekkil komisyonlar kurulmuştu.³⁵⁸

2.2. ERZİNCAN MÜTAREKESİ (5/18 ARALIK 1917)

Nihayet 15 Aralık tarihinde, Erzincan-Refahiye yolu üzerinde her iki taraf hatları arasında Rus ve Türk delegelerin bir araya gelerek, Erzincan'da görüşme yapacakları kararlaştırıldı. Mütareke görüşmelerini yürütmek üzere Türk delegesi olarak, III. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfi Bey'in başkanlığında, I. Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey ve III. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey görevlendirilmişti. Rus tarafı ise asker ve sivil temsilcilerden mürekkep bir gruptan oluşuyordu ki, Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Vişinski'nin başkanlığında 156. Rus Alay Kumandanı Albay Petzenger, Rus Köylü Cemiyeti mensubundan Ermeni Arşak Cemalyan, Rus Ordusu Kumandanı Yaver Yüzbaşı Vedrinski, Rus Asker Cemiyeti mensuplarından iki asker, Rus Amele Cemiyeti mensubundan Gürcü Victor Tedzaya olup, mütareke görüşmelerini yürütmek üzere görevlendirilmişti.³⁵⁹

Böylece Kafkas Cephesi'nde harp halinde bulunan Rus ve Türk hareket orduları arasında, askerî hareketlerin durdurulması, şerefli bir sulhun en kısa zamanda gerçekleştirilmesi için³⁶⁰ 18 Aralık 1917 öğleden sonra saat üçte 14 maddeden oluşan bir mütareke vesikası imzalandı. Mütarekenin maddeleri şöyledir:

“Kafkasya Cephesi'nde harp halinde olan Osmanlı ve Rus orduları arasında, askerî harekâtın kesilmesi ve bir an evvel şerefli bir sulha ulaşılmaması için aşağıdaki mütareke mukavelenâmesi akdolanmıştır.

1. İşbu mukavelenâme hükümleri 18 Aralık 1917(5 Aralık 1917) saat bir evvelden kesin bir sulh yapılincaya kadar her iki taraf için mecburi-yül icrâ olacaktır.

Taraflardan biri işbu mütarekenâmeyi feshetmek lüzumunu görür ise harekât-ı harbiyeye başlamadan on dört gün önce keyfiyetten karşı tarafı haberdar etmeye mecburdur.

³⁵⁸ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.95-96.

³⁵⁹ Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, ss.147-148.

³⁶⁰ Tülây Duran, “Bolşeviklerin Osmanlı Devleti ile Yaptıkları İlk Anlaşma”, *BTTD*, 37, (Ekim 1970), s.18.

2. *İşbu mukavelenâme yürürlüğe girdiği andan itibaren her iki taraf bütün Osmanlı Kafkas Cephesi'nde harekât-ı harbiyeye son vereceklerdir. Taraflar değil yalnız karşı taraf kıtaâtı üzerinde hatta kendi hatt-ı fâsılının on verst³⁶¹ gerisinden geçen hatt ile sınırlandırılmış muntika dahilinde bile hiçbir hava hareketi icrâ etmeyecektir.*

3. *Hatt-ı fâsıllar işbu mukavelenâmeye merbût bir ilâvede tamamen gösterilmiş ve bir krokide de işaret olunmuştur. Müstakil Yedinci Kafkas Kolordusu ile Birinci Müstakil Kafkas Süvari Kolordusu muntikasında ve mukabilindeki Osmanlı Ordusu cephesindeki hatt-ı fâsıllar bu kolordularla Osmanlı kuvâ-yı askeriyesi arasında tarafların muvâfakatiyle teşekkül edecek komisyonlar marifetiyle tâyin edilecektir.*

4. *İşbu mukavelenâmenin akdi anından itibaren her iki taraf harekât-ı sevkülceyşiyeye de bulunmamayı, kıtaâtın tebdili gibi ahvâl-i tabiye haricine çıkacak nakliyât-ı askeriye icrâ etmemeyi ve bilhassa Irak ve Suriye cephelerine nakliyâtı men' etmeyi taahhüd ederler.*

Bu maddenin ihlâl edilmesi askerî harekâtın tekrar başlamasına bir işaret sayılacaktır. Yalnız 15 Aralık 1917 saat altı sonra (2 Aralık saat onsekiz) tarihine kadar bu yolda verilen emirler icrâ edilecek ve işbu muayyen saatten sonra bu maksatla verilen emirler geri alınacaktır.

5. *Her iki taraf için tâyin edilen hatt-ı fâsıllar dahilinde taraflar, kıtaât tebdili veya iskân ve ikâmeti hususlarında tamamen serbesttirler. Şu şartla ki cephenin fırka muntikaları, mütarekenin aktedildiği esnadaki kuvvetlerini artırmazınlar.*

6. *İşbu mukavelenâme hükmünü muhâfaza ettiği müddetçe taraflardan hiçbiri taarruz hazırlığında bulunmayacaklarını taahhüd ederler. Ancak bugün mevcut olan askerî tesislerin onarım ve tamirine müsâade edilmektedir.*

Tüfek ve makineli tüfek atış talimleri hatt-ı fâsılın beş verst gerisinde ve top atış talimleri en az on beş verst gerisinde icrâ edilecektir. İşbu atış, talimlerinden her iki taraf evvelce ve vaktiyle birbirlerini haberdar edeceklerdir.

³⁶¹ Verst: Eski Rus uzunluk ölçülerinden birisidir. İlk kez XII. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Yüzyıllar boyunca bu ölçüde birçok değişikliklere gidilmiştir. Bugün 1 verst: 1067 metreye tekabül etmektedir.(Duran, "Bolşeviklerin Osmanlı Devleti İle Yaptıkları İlk Anlaşma", s.20.)

7. Akid taraflardan hiçbiri hâtt-ı fâsılın ilerisine nöbetçi, keşif kolları ve münferid keşifçiler göndermemeyi taahhüd ederler.

8. İşbu mukavelenâmenin hükümleri geçerli olduğu müddetçe tarafların hatt-ı fâsıllarıyla sınırlandırılmış olan tarafsız muntıkaya gerek asker ve gerek yerli ahalinin geçmesi men' edilecektir. Tarafsız muntıkaya geçen asker çağında bütün erkekler harp esiri addedileceklerdir. Ancak şimdiye kadar tarafeyn askerlerinin su ve odun tedarik etmek için mürâcaat etmekte oldukları kaynaklardan istifâde etmek üzere bitaraf muntıkaya geçmelerine tarafların muvâfakatiyle yine müsâade edilecektir.

9. İşbu mukavelenâmenin hükümleri tatbik edilirken zuhûr edebilecek yanlış anlamalar iki tarafın tâyin edeceği murahhaslar tarafından halledilecektir. Her bir vakanın halli için evveleminde alelusûl birleşecek mükâleme memurları vasıtasıyla tarafeyn murahhaslarının içtimâ edecekleri zaman ve mekân kararlaştırılacaktır. Ordu karargâhları arasında muhabere lüzumu hasıl olursa mükâleme memurları Refahiye-Erzincan şosesi üzerine gönderilecektir.

10. Tarafsız bölgenin sâkinleri yerli halkın rahatını ihlâl edecek suç işledikleri veya bunların sebep olabileceği herhangi bir suçun cezası ve suçlular hakkındaki karar, her iki tarafın suçlular hakkında alacakları müşterek karara göre neticelendirilecektir. Her iki tarafta ağır suç işleyenler, karşı tarafın isteği üzerine derhal teslim edilecektir.

11. Mevcut mukavelenâmeye Kürtlerin harfiyen uymalarını temin için Türk komutanlığı bütün kuvvetiyle çalışacağını taahhüd etmektedir. Kürtlerin düşmanca hareketleri vukuunda Rus askerleri kendi sınır hudutları dahilinde, onlara karşı hiçbir devleti tanımayan eşkiya muamelesi yapacaklardır.

12. Akid taraflar bu mukavelenâmedeki maddeler hakkında ilâveler yapmak veya değiştirilmesini istemek hususlarında teklifte bulunabilirler ve bu maksat için iki tarafın mümessillerinden mürekkep bir komisyon teşkil edilebilir.

Merkezi Devletler ve Rusya Cumhuriyeti arasında umûmî bir mütareke akdedildiği takdirde bu mukavelenâmenin bütün maddeleri Kafkas Cephesi için de geçerlidir.

13 .İşbu mukavelenâme muharip devletlerin Karadeniz’de bulunan donanmaları arasında da geçerlidir. Mukavelenâmenin denizciliğe ait hususlarındaki teferruât iki tarafın donanmalarının tâyin ettiği komisyonca tesbit edilecektir.

Askerî gemilerin ve uçakların karşı tarafın sahillerine en fazla 10 verst yaklaşması ve herhangi bir askerî harekâta bulunması yasaktır.

14. İşbu mukavelenâme Türk ve Rus dilinde yazılmış olup, her iki tarafa kendi dillerinde yazılmış ve iki taraf mümessillerince imzalanmış birer nüsha teslim edilmiştir.”³⁶²

Türklerin kabul etmemesine ve imzalanan mütarekede de yer almamasına rağmen, Erzincan Mütarekesi Petersburg’daki Sovyet Hükümeti ile değil; Tiflis’te bulunan “Mavera-yı Kafkas Komiserliği” ve Kafkas Cephesi Rus Ordusu Komutanlığı adına yapılmıştır. Bu cümleden olarak Türk Başkumandanlığı bu mütarekeyi yapmakla “Mavera-yı Kafkas Komiserliği”ni bir hükümet şeklinde tanımış oluyordu.³⁶³

Bu uzlaşma mucibince: Türk ve Rus kuvvetleri arasında, tarafsız bir saha bırakılmak üzere, bir sınır çizgisi (demarkasyon hattı) tespit edilecekti. Nitekim böyle bir hat Türk Erkân-ı Harbiyesi tarafından bastırılan bir harita üzerinde tespit edilerek, mütarekeyi akde memur komisyonca imzalandı. Böylece 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus Savaşı da, bu suretle 3 yıl 50 gün sonra, yani 5/18 Aralık 1917 tarihinde fiilen son bulmuş oluyordu.³⁶⁴

2.3. İLERİ HAREKÂTIN GEREKÇELERİ

Erzincan Mütarekesi’nin akdedilmesinden sonra her iki tarafın da ihlâl etmeyeceği bir demarkasyon hattı belirlenmişti. Bu durum üç yıl devam eden savaşın sona ermesi anlamına geliyor ve her iki tarafın da bölgede arzu ettiği sükûnetin tesis edilmesi bekleniyordu.³⁶⁵ Ancak Rus birliklerinin, işgalleri altında bulunan araziyi

³⁶² Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.99-100-101.

³⁶³ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.102.

³⁶⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.334.

³⁶⁵ Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007, s.87.

Gürcü ve Ermeni birliklerine teslim edecekleri, şimdiden Gürcü ve Ermeni birliklerinin oluşturulmakta olduğu tahakkuk etmekteydi.³⁶⁶

Doğu Anadolu'da Rus askeri azalma eğilimi göstermiş, bunlar memleketlerine döndükleri sırada, silahlarını da Ermenilere bırakmışlardı. Buna gerekçe olarak da, sözde masum Ermenilerin kendilerini Kürt saldırılarına karşı müdafaa edeceklerini ileri sürmüşlerdi.³⁶⁷ Fakat esas gaye, bir an önce Ermenileri silâhlandırmak ve Rus zabitelerinin yardımıyla bir Ermeni Ordusu teşekkül etmekte. Tüm bu meselelere Lenin tarafından çok büyük bir ehemmiyet verildiği biliniyordu. Doğu Anadolu'nun, gerçek sahipleri olan Türklere devredilmemesi için Sovyet Hükümeti elinden gelen her türlü gayreti yapmak istemişti.³⁶⁸

Batı Ermeni Bürosu, İtilaf Devletlerinden finansman desteği sözü aldıktan sonra, Aralık 1917 tarihinde tertip ettiği konferansta bir milis teşkilâtı kurma projelerini kabul etti. Konferans tarafından seçilmiş olan Savunma Konseyi'ne bütün halka görev ve sorumluluk verme ile savaş öncesi sınırda Türkiye Ermeni gençlerini silâhlandırma ve teşkilâtlandırma görevleri verildi. Rus Ermeni liderlerinin muhalefet etmesine rağmen Savunma Konseyi Komutanlığına Antranik seçildi. Zavriev'in gayretleri neticesinde Antranik, Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı tarafından tüm genarellığe terfi ettirildi.³⁶⁹

Aralık 1917 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Prejevalski, Ermeni kolordusunun teşkiline izin verdi. Kolordunun komutanlığına, Rus-Japon Savaşı'nda ve 1914-1917'de Kafkas Cephesi'nde büyük hizmetler ifa etmiş olan General Tovmas Nazarbekian getirildi. Kolordu, her biri dört piyade alayından müteşekkil olan General Areşov'un komuta ettiği Birinci Tümen ve Albay Silikov'un komutasını üstlendiği İkinci Tümen ile üç tugaydan meydana gelen Antranik'in Üçüncü Tümeni ve Albay Korganov komutasındaki yalnız bir tek süvari tugayından teşkil olunmuştur. Ermeni Kolordusu'nun yapısını oluşturan birimler birkaç ihtiyat, iaşe, sıhhiye ve garnizon üniteleri idi.³⁷⁰

³⁶⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.437.

³⁶⁷ Tülây Duran, "Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri Brest Litovsk Andlaşması ve Türkiye", *BTTD*, 38, (Kasım 1970), s.15.

³⁶⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.338.

³⁶⁹ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence (1918)*, Los Angeles 1967, p.113.

³⁷⁰ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence (1918)*, pp.113-114.

Bunların sayıları, soydaşlarına iltihaka karar vermiş olan Yudenich'in ordusunda bulunan muhtelif birliklerdeki Ermenilerle artırılmıştı. Gönüllüler, Ermeni Kolordusu'na Erzincan, Erzurum, Van ve Eleşkirt Vadisi'nde iltihak etmiş olan Türkiye Ermenileri idi. Yudenich'in çözülmekte olan ordusunun gerilerinde bulunan bölgelerde iyi malzeme temini gibi bir sıkıntı da söz konusu değildi. Bu sebeple piyadeler ziyadesiyle rahat bir şekilde makineli tüfeklerle teçhiz edilmişti.³⁷¹

Ocak 1918'in sonuna kadar Nazarbekian'ın tümenleri, Erivan'dan Van ve Erzincan'a kadar sahadaki ehemmiyet kesbeden önemli askerî karakol noktalarını işgal etti. Tümenlerin tertibatı şu şekildeydi:

General Areşov'un Komutası Altında Bulunan Birinci Tümen

1. Alay Erzurum ve Erzincan
2. Alay Hınıs
3. Alay Erivan
4. Alay Erzincan ile Erivan

Albay Silikov'un Komutası Altında Bulunan İkinci Tümen

5. Alay Van
6. Alay Erivan
7. Alay Aleksandropol
8. Alay Aleksandropol

General Andranik'in (Ozanian) Komutası Altında Bulunan Üçüncü Tümen

1. Tugay Erzincan ve Erzurum
2. Tugay Hınıs

³⁷¹ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p.458.

3. Tugay Van³⁷²

Bu şekilde kurdukları ordu ile harekete geçen Ermeniler, Rus birliklerinin Doğu Anadolu cephesini terk etmesiyle birlikte burada bir Ermenistan kurma hayaline kapılıp, cephedeki boşlukları doldurmak üzere gelen Ermeni çeteleri, düzenli bir ordu gibi cepheyi tutmak yerine yerli Müslüman halkı katletme yoluna gitti. Ermeniler, bölgede Ermeni nüfus ekseriyetini sağlamak düşüncesiyle Müslüman halkı, gerek katlederek ve gerekse zulmederek kaçırıp azınlık statüsüne düşürmeyi hedeflediler. Ermenilerin bölgede idareyi ele alışından Osmanlı Ordusu'nun gelişine kadar geçen zaman zarfında Müslüman katliâmı ayyuka çıkmıştır.³⁷³

Osmanlı Orduları Başkumandanlık Vekâleti'ne, Ermenilerin Türklere karşı katliâm hazırlıkları yürüttüklerine dair haberler intikal etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin buna engel olmak için âcil askerî ve siyasî önlemler alması gerekiyordu. Aksi halde telâfisi mümkün olmayacak tesirde vahim olaylar meydana gelebilirdi. İşte bu sebeple Türk devlet erkânı derhal harekete geçerek, bazı önlemler aldı.³⁷⁴

Bu cümleden olarak 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Prejevalski'ye 24 Aralık 1917 tarihinde göndermiş olduğu mektupta, Rus Ordusu'nun işgali altında ve Osmanlı Ordusu'nun karşısında bulunan bölgelerde ikâmet eden Osmanlı tebaasının gerek yerli ve gerekse dışarıdan gelen Ermeniler tarafından mal, can ve ırzlarının tecavüze maruz kaldığı belgelerden anlaşıldığından dolayı, Rus Ordusu'nun yüksek kumanda heyetinin isteklerine bütünüyle aykırı olan bu durumun engellenmesi için emir vermesini rica etmiştir.³⁷⁵

General Prejevalski, Vehip Paşa'nın 24 Aralık 1917 tarihli mektubuna, 1 Ocak 1918 tarihinde verdiği cevapta, kumandam altındaki ordular tarafından işgale uğratılmış olan bölgelerdeki Müslüman halka Ermeniler tarafından gerçekleştirilen mezalim ve kötü muameleler hakkında tahkikat yapılması ve bundan sonra bu vilayetlerdeki Osmanlı tebaasına karşı gerçekleştirilecek muhtemel saldırılara karşı tesirli ve sert tedbirler alınması için derhal emir verildiğini bildirmiştir. General Prejevalski'nin katliâmların engelleneceği yönünde emirler verdiğini belirtmesine rağmen olaylar

³⁷² Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p.114.

³⁷³ Demirel, *Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, ss.84-85.

³⁷⁴ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.251.

³⁷⁵ Demirel, *Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.85.

devam etmiştir. Nitekim Vehip Paşa, bundan sonra değişik tarihlerde gerek General Prejevalski'ye ve gerekse Rus-Kafkas Ordusu Kumandanı General Odişelidze'ye olayların durdurulması amacıyla mektuplar yazmasına rağmen; büsbütün Ermenilerin kontrolüne giren Doğu Anadolu'da katliâm ve vahşetin ardı arkası kesilmemiştir.³⁷⁶

3'üncü Ordu Kumandanlığından verilen malûmata göre Ermenilerin 1918 yılı başındaki kuvveti 40.000-50.000 civarındaydı. Ermenilerin teşekkül etmiş bir kolorduları olmakla beraber düzenli kıtaları ile çeteleri Van ve Erzurum havalisine sevk edilmişti. Ermeniler, Van, Bitlis, Muş ve Erzurum dahil olmak üzere tüm Güney Kafkasya'da özerk bir Ermeni idaresini tesis etmek tevessülündeydiler. Trabzon'u isteyen Gürcüler bu isteklerinden vazgeçerek, sadece Batı Kafkasya ile iktifa etmekteydiler.³⁷⁷

Ocak 1918'de Doğu Anadolu'da Rus askeri hemen hemen çekilmiş gibiydi.³⁷⁸ 3'üncü Ordu cephesinden çekilen Rus Kuvvetlerinden boşalan yeri, bölgedeki Ermeni Kuvvetleri almakta ve bölge Müslüman halkının mallarını yakıp yıkmakta, insanlık adına utanç teşkil eden işkence ve toptan öldürme hareketlerine girişmekteydiler. Çekilen Rus Ordusu, kurulmakta olan Ermeni Ordusu'nun kuvvetlenmesine yarayacak çok miktarda yiyecek, malzeme, silâh ve cephane bırakmaktaydı.³⁷⁹

Yukarıda da değinildiği gibi Doğu Anadolu'da bulunan Rus erleri silâhlarını büyük oranda Ermenilere bırakarak memleketlerine dönüyorlardı. Rus Ordusu'ndan sadece az sayıda Rus subayı kalmıştı. Ermeni erleri, Rus subaylarından ziyade kendi komitecilerine itaat ediyorlardı. Genel durum böyleyken ve Brest-Litovsk görüşmeleri yapılırken Petrograd'da (şimdiki Leningrad) çıkan 13 Ocak 1918 tarihli Pravda gazetesinde Lenin ve Stalin'in imzasını taşıyan "13 sayılı dekret" diye ünlü bildiri yayımlandı.³⁸⁰

³⁷⁶ Demirel, *Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.86.

³⁷⁷ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum 1990, ss.54-55.

³⁷⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s.181.

³⁷⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı*, II., s.438.

³⁸⁰ Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız", *Belleten*, XXIX/113-116, Ankara, 1965, ss.508-509.

Halk Komiserleri Sovyeti tarafından ilân edilmiş olan “Türk Ermenistanı”³⁸¹ na ait bu dekret şu şekildeydi.³⁸²

“Halk Komiserleri Sovyeti, Rusya’daki ve Rusya’nın işgali altında bulunan ‘Türk Ermenistanı’ndaki Ermenilerin tam bir bağımsızlığa kavuşuncaya kadar, kendi mukadderatlarını serbestçe tayin etmeleri hususundaki haklarını hâl-i hazırdaki ‘Rusya İşçi ve Köylü Hükümeti’nin desteklediğini Ermeni halkına ilân eder. Halk Komiserleri Sovyeti’ne göre, bu hakların gerçekleştirilmesi ancak Ermeni halkının serbestçe referandum yapmasını sağlayacak birtakım garantilerin önceden verilmesi ile mümkün olacaktır. Halk Komiserleri Sovyeti, bu garantilerin şu şekilde olacağı fikrindedir:

1- Rus askerî birliklerinin ‘Türk Ermenistanı’ni boşaltması ve ‘Türk Ermenistanı’ndaki halkın can ve mal güvenliğini sağlamak için derhal bir Ermeni Halk Milisi’nin oluşturulması.

2- Ermen muhacirleri ve ‘Türk Ermenistanı’ sınırlarındaki çeşitli memleketlere dağılmış olan Ermeni mültecilerinin herhangi bir engelle karşılaşmaksızın ülkelerine (Türk Ermenistanı’na) geri dönebilmeleri.

3- Savaş esnasında Türk makamlarınca Osmanlı Devleti’nin iç kısımlarına zorla gönderilmiş olan Ermenilerin serbestçe ‘Türk Ermenistanı’na geri dönmelerinin sağlanması; Halk Komiserleri Sovyeti, Türk makamları ile barış müzakereleri yapılırken bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır.

4- ‘Türk Ermenistanı’nda, demokratik esaslara göre seçilecek delegelerden ‘Ermeni Halk Mümessilleri Şurası (Sovyeti)’ adıyla geçici bir idarenin kurulması.

5- Kafkas işlerinden sorumlu Halk Komiseri Stepan Şaumyan, bu maddelerin uygulanması için, Ermeni halkına her türlü yardımda bulunacaktır.

6-Rus birliklerinin ‘Türk Emenistanı’ bölgesinden çıkarılması işini düzenlemek üzere bir karma komisyon oluşturulacaktır. ‘Türk Ermenistanı’nın coğrafi sınırlarını,

³⁸¹ “Türk Ermenistanı” deyimi, savaş esnasında Rus işgali altında bulunan Türk topraklarını ifade eden bir terim olup, Batılılar ve bilhassa da Ruslar tarafından kullanılmıştır. Bu tabir ile ifade edilmek istenen yerler Erzurum, Erzincan, Muş, Van ve Bitlis vilayetleri ile, bu vilayetlerin teşkil ettiği hattın doğu kısmında Rusya hududuna kadar olan bölgelerin tamamıydı. Trabzon ve doğusunda bulunan sahil kısmı da bu dönem de Rus işgali altında bulunduğu halde; “Türk Ermenistanı” yukarıda ismi geçen topraklar için kullanılıyordu.(Enis Şahin, “Bolşevik Hükümeti’nin Ermeni Siyaseti ve “Türk Ermenistanı” Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5, (Erzurum 1996), s.29.)

³⁸² Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.239-240.

demokratik esaslara göre seçilecek Ermeni halk temsilcileri ile aynı bölgelerde söz konusu esaslara göre seçilmiş Müslüman ve diğer yerli halk temsilcileri Kafkas işlerinden sorumlu Geçici Olağanüstü Halk Komiseri Şaumyan'la birlikte belirleyeceklerdir.”

Bolşevik yönetiminin de hemen “Ermenilerin hâmisî” rolünü üstlenmeleri ile, ihtilâlcî Rusya'nın bu hususta bütünüyle eski Çar Rusya'sı siyasetine varis çıktığını göstermişti. Rus-Türk sınırında bir Ermenistan'ın bulunması, elbette Rusya menfaatleri açısından çok elzem görülüyordu. Zira böyle bir Ermenistan'ın Türk baskısı ve tehdidi karşısında Rusya'ya bağlanması kuvvetle muhtemeldi. Brest-Litovsk'ta başlanan barış müzakereleri esnasında bu gibi mülâhazalarla hareket eden Bolşevik liderleri, barışın kesin bir esasa bağlanmasından evvel Ermeni meselesini kendi zaviyelerinden halletmek yoluna gittiler ve Osmanlı Devleti'ni adetâ bir olup-bittiyle karşı karşıya bırakmak istediler. Bu dekrette Bolşeviklerin “Türk Ermenistanı” diye adlandırdıkları, Rus işgali altında bulunan Türk topraklarını, bir formül bulup, sözde Ermeni esasında Rus-Bolşevik idaresinde alıkoymak istedikleri gün gibi ortadaydı. “Her milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin etmesi hakkı” diye adlandırılan bu formül tatbik alanına sokulunca, Rus askerî işgali altında bulunan sahada, buraya hızlı bir şekilde intikal ettirilen birçok Ermeni'nin oyu ile mesele bu tarzda Bolşevik liderlerinin arzu ettikleri biçimde halledilecek ve Osmanlı Devleti'nin bu olup-bittiyi kabullenmekten başka yapacağı bir şey kalmayacaktı. Bunun içindir ki, Bolşevik liderler ve özellikle Şaumyan başta olmak üzere Bolşevik Ermeniler, Rus askerlerinin geri çekilmeyip, cepheyi terk etmeyerek yerlerinde kalmalarını istiyorlardı. Bunu sağlamak amacıyla da Şaumyan'a büyük yetkiler verilmişti. Fakat Şaumyan bu yetkilerini kullanmadan Rus kıtaları cepheyi tahliye edip, gitmeye başlamışlardı.³⁸³

Bu dekreti, tedrici olarak merkezden kopan Ermenilere bir çağrı olarak yorumlayan Stefanos Yerasimos bu konuda şu şekilde bir değerlendirme yapmıştır: “Olaylarla karşılaştırılacak olursa, bu kararnâmenin gerçekçi olmaktan uzak olduğu görülür: Birincisi, sadece Ermenilerden oluşturulacak bir ‘halk milisi’nin, orada yaşayan tüm halkların çıkarlarını savunacağı şüpheliydi. İkincisi, sürülmüş olan Ermenilerin geri getirilmesi için Sovyet makamlarının Osmanlı Hükümeti üzerinde

³⁸³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, ss.335-336.

hiçbir baskı imkânı yoktu. Üçüncüsü, düzenli orduların cephelerden çekilmesinden sonra Türk Ordularını durduracak hiçbir imkân yoktu. Son olarak Ermeni milisleri Taşnak Partisi'nin elindeydi, arkalarında İngiltere ve Fransa vardı ve bu durum da Şaumyan'ın yönetimini kabul edemezlerdi. Ancak 11 Ocak 1918'de Kafkas Cephesi kendiliğinden çözülmüştü ve bölge Petrograd'dan değil Tiflis'ten yönetiliyordu. Böylece kararnâme bir iyi niyet gösterisinden ileri gidemezdi.”³⁸⁴

Yukarıda da değinildiği gibi Rusların tahliye ettikleri bölgelerde emniyet ve asayiş bütünüyle bozulmuştu.³⁸⁵ Ermeniler Rus cephesi gerisinde İslâm ahalisine karşı devamlı olarak zulüm ve tedhiş hareketlerinde bulunmaktaydılar.³⁸⁶

Rus Ordu Karargâhı'nın Erzincan'dan Erzurum'a intikalinden sonra Erzincan ve çevresinde Ermenilerin, Müslüman ahali üzerindeki baskı ve mezalimleri birdenbire artış göstermişti.³⁸⁷

Ermenilerin bu hareketleri, Avusturya Diplomatik yazışmalarına da yansımış ve bu durumla ilgili olarak Erzincan ve güneydoğusunda Ermeni birliklerinin teşekkül etmiş olduğu, bunların Ruslar tarafından silâhlendirildiği ve bölgede Müslümanların katledildiği bilgileri yer almıştır.³⁸⁸ Ermenilerin bu katliamları gerek Sovyet Rusya ve gerek İtilaf Devletleri ve gerekse Amerika tarafından destek görüyordu.³⁸⁹ Hatta Ermenilerin bu sıralar da yaymış olduğu haberlerde Amerika'da bekleyen 20 bin Ermeni gönüllü olduğu ve Amerika'nın Ermenilere finansman ve silâh yardımı yapmaya hazır olduğu ortaya atılmıştı.³⁹⁰

Erzincan'da Ermeniler Müslümanları toptan katlediyorlar, kapılarını kıramadıkları evlere bomba atarak, Müslümanların evlerine gazyağı döküp yakıyorlardı.³⁹¹ Ermeniler bu eylemlerini Erzincan'dan Erzurum'a kadar yaymakta ve Türk nüfusuna karşı barbarlıkla izâh edilebilecek türde davranışlarda

³⁸⁴ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.16.

³⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, II.*, Ankara 2005, s.119.

³⁸⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III.*, Ankara 2006, s.166.

³⁸⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.465.

³⁸⁸ Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII, 1918 Jan-Juni, Ohandjanian Eigenverlag Wien 1995, ss.5531-5532.

³⁸⁹ Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, s.237.

³⁹⁰ Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII, 1918 Jan-Juni, ss.5531-5532.

³⁹¹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 31(81), (Aralık 1982), Belge No.1852, s.277.

bulunmaktaydılar.³⁹² Sivashlı Murad ve Fransız asıllı Albay Morel Erzincan'da bir Ermeni yönetimi teşkil etmişler³⁹³ ve bilhassa Erzincan ve çevresindeki Müslümanlara karşı baskı ve zulümlerini perderpey şiddetlendirmişlerdir. Yukarıda da değinildiği üzere Vehip Paşa, bu durumu protesto ederek Rus-Kafkas askerî makamlarına yazılar göndermeye başlamıştı. Vehip Paşa bu teşebbüslerini sürdürerek 9/22 Ocak 1918 tarihinde Rus askerî yetkililerine müracaatta bulunarak Ermeni mezaliminin bir an evvel durdurulmasını istiyordu. Öte yandan Vehip Paşa bu girişimlerinden Başkumandanlık Vekâleti'ni haberdar etmekteydi.³⁹⁴

“Vehip Paşa'nın bu girişimleri üzerine, General Odişelidze 24 Ocak/6 Şubat 1918'de gönderdiği telgrafında; 15/16 Ocak 1918'de Erzincan'da meydana gelen olaylar hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra şunları yazmıştı: Vak'adan dolayı amîk teessürlerimi zât-ı devletlerine beyân eder ve gerek ön ayak olanlarla, âsâyîşi ihlâl edenler hakkında ve gerek Müslümanlar hakkında işâat-ı fesâdkâranede bulunanlar hakkında tarafımdan kat'i ve en şedîd tedâbir ittihâz edildiği ve mücrimlerin en şedîd mücâzâta dûçâr edileceklerini arz eyler ihtirâmât-ı tammemin kabulünü temenni eylerim.”³⁹⁵

Odişelidze'nin güvence vermesine karşılık Ermeni taşkınlıkları durmamaktaydı. Bunun üzerine Vehip Paşa, 29 Ocak/11 Şubat 1918 tarihinde General Odişelidze'ye tekrar bir telgraf gönderip, Erzincan, Bayburt, Rize Trabzon ve yörelerindeki Ermeni mezâliminden bahisle, Ermenilerin Müslümanlara icra ettikleri zulümlerin durdurulmasını istedi. General Odişelidze, 1/13 Şubat 1918 tarihinde bu telgrafa verdiği cevapta: Vehip Paşa tarafından ileri sürülen mezâlim hakkındaki iddiaların çok abartılmış olduğunu belirtmekte; fakat Müslümanların korunacağı noktasında güvence vermekteydi. Ermeni mezâliminin engelleneceği ve Rus işgal sahasındaki Müslümanların can, mal ve namuslarının emniyet altına alınacağı konusunda gerek Brest-Litovsk'ta bulunan Sovyet delegeleri ve gerekse Rus-Kafkas Orduları Başkomutanlığı temsilcileri taahhütlerde buldukları halde; Ermenilerin Türklere karşı tazyik ve vahşetleri artarak devam etmekteydi. Sovyet askerî makamları Ermeniler

³⁹² Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII, 1918 Jan-Juni, s.5555.

³⁹³ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), İstanbul 2003, s.231.

³⁹⁴ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.252; *ATBD*, 31(81), (Aralık 1982), Belge No.1849, s.258.

³⁹⁵ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.253.

üzerinde itaat kuramıyordu ve Rus işgali altında bulunan yerlerdeki Müslümanlar için mal ve can güvenliği kalmamış gibiydi.³⁹⁶

Bu sıralar da Erzurum'da bulunan Rus subaylarından Erzurum 2'nci Ermeni Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebof hatıralarında Ermenilerin Erzincan'da yaptıkları katliamı şu şekilde anlatmıştır: *“Ermenilerin Türklere yaptıkları Erzincan katliamına dair haberler geldi. Bu vahşetin ayrıntılarını ordu komutanım General Odişelidze'den öğrendim. Bu olay şöyle gerçekleşmiş. Katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş. Yani her halükârda ayak takımından birisi tarafından yönetilmemiş. Bu katliamı düzenleyenlerin soyadlarını tam olarak hatırlayamadığımdan onların isimlerini yazamıyorum. 800'den fazla silâhsız sivil öldürülmüş. Öldürülenler kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş. İnsanları koyun gibi kesmişler. Tutsak edip ölüme mahkûm ettikleri insanlara kendi elleriyle büyük çukurlar açtırmışlar. Bu çukurların başına insanları gruplar hâlinde götürmüşler ve hayvan boğazlar gibi kestikten sonra çukurlara doldurmuşlar. Çukur başındaki bir Ermeni arsız arsız çukurdaki cesedleri sayarak: “Burası 80 kişi mi oldu? Bir on kişi daha alır! Bir on daha kes!” deyince, on kişi daha kesip çukura atmışlar ve üstünü toprakla kapatmışlar. Bu Ermeni müteahhit, sırf eğlence olsun diye bir binadan Türklerin teker teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insanı katletmiş.”³⁹⁷*

Anlaşıldığı gibi alınan bütün siyasî tedbirlere ve Rusların güvence ve taahhütlerine rağmen; Ermenilerin Müslüman halka karşı uyguladıkları mezâlim, şiddet kazanarak devam ediyordu. Sovyet Rusya, Ermenileri kontrol edemiyordu ve Rus işgali altında bulunan bölgede Türkler için mal ve can güvenliği ortadan kalkmıştı. Artık Osmanlı Devleti, Ermeni zulüm ve baskılarına hedef olan vatandaşlarının güvenliğini sağlamak, onları Ermeni zulmünden kurtarmak için acilen daha tesirli askerî tedbirler almak zorundaydı ve durumun gittikçe vehâmet kazanması üzerine Türk Ordusu'nun harekâta geçmesinden başka alternatif de yok gibiydi. Türk Ordusu muhtemel bir ileri harekât amacıyla çeşitli askerî tedbirler almakta ve bu hususla ilgili hazırlıklar yapmaktaydı. Ancak taraflar arasında imzalanmış olan mütareke böyle bir harekâta

³⁹⁶ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.253.

³⁹⁷ Yarbay [Lt. Col.] Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Ankara 2007, s.7.

engel teşkil etmekteydi. Bundan dolayı yapılan askerî hazırlıkların yanı sıra bu mevzuûnun da çözüme kavuşturulması gerekiyordu.³⁹⁸

Vehip Paşa, 13 Ocak 1918 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya göndermiş olduğu yazısında, Ermeni ve Gürcülerin askerî birlikler teşkil ettiklerini belirttikten ve Tiflis Hükümeti hakkında bilgi verdikten sonra, hâlen Rusların elindeki Türk topraklarının geri alınması meselesinin barış müzakerelerinde kararlaştırılacağını; ancak bunun için Ermeni ve Gürcülerle mücadele etmeye mecbur kalacağını, bundan dolayı bu konuda çabuk davranılması gerektiğini yazmaktaydı. Enver Paşa buna verdiği cevapta, Ermenilere karşı alınması istenilen tedbirlere bütünüyle katıldığını; fakat mütareke şartlarının Türk Ordusu'nun mütareke hattını geçmesine engel teşkil ettiğini ve bu mevzuûyu İzzet Paşa vasıtası ile Brest-Litovsk'ta gündeme getireceğini belirtiyordu. Öte yandan Enver Paşa, şayet Sovyet Hükümeti Ermeni ve Gürcüler üzerinde kontrol sağlayamıyorsa, Osmanlı Ordusu'nun ergeç ciddi ve tesirli tedbirler almaya mecbur kalacağını, Sadrazamlık makamına iletmekteydi.³⁹⁹

Katliamlar hususunda Rus ve Türk ordusu makamları arasında yazışmalar yapılmasına rağmen olaylar engellenememişti. Zira Rus Ordusu'nun birlikleri dağıldığı için yaptırım gücü ortadan kalkmış ve tüm bölge Ermenilerin insiyatifine terk olunmuştu.⁴⁰⁰

Bu arada 3'üncü Ordu Karargâhı'ndan Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilmiş olan 20 Ocak 1918 tarihli bir telgrafta Vehip Paşa, artık Türk Ordusu'nun ileri harekâta başlaması gerektiğine dikkat çekiyordu. Bunun üzerine Enver Paşa, 2. ve 3'üncü orduların taarruza geçmeleri için ortam uygun olduğu takdirde, ordunun ne gibi tedbirler alacağını ve bu taarruza ayrılacak askerî birliklerin ne kadar süre zarfında hazırlanabileceğini Vehip Paşa'dan sormaktaydı. Vehip Paşa, 25 Ocak 1918 tarihinde buna verdiği cevapta, 2. ve 3'üncü orduların beraber yapacakları askerî harekât için hazırlıkların yapıldığını, harekât sırasında bazı güçlüklerle karşılaşılabilceğini; ancak bu zorlukların üstesinden gelineceğinden emin olduğunu yazıyordu.⁴⁰¹

³⁹⁸ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.259.

³⁹⁹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.259-260.

⁴⁰⁰ Demirel, *Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.87.

⁴⁰¹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.260.

Bu sırada Rusya’da esir iken, firâr edip Türkiye’ye gelme fırsatı bulan Süvari Teğmen Hüsametdin (Emekli Kurmay Yarbay Hüsametdin Tuğaç), Suşehri’nde bulunan 3’üncü Ordu Karargâhı’na gelerek, Sovyet Rusya ve Kafkasya hakkında 3’üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya bir rapor⁴⁰² takdim etmişti.⁴⁰³

Hüsametdin Bey şahsen gördüğü ve işittiği; fakat doğruluğu hakkında hiçbir şüphe ve tereddüte meydan vermeyen bu açıklamalarından başka raporunda şu mülâhazalara da yer vermişti: *“Ordumuz vakit kaybetmeksizin ileri harekâta geçmelidir. Bu hareketinde ne kadar geç kalınırsa Ermenilerin giriştikleri katliamların o kadar genişleyeceği ve Ruslardan kalan harp için lüzumlu maddelerin, belki de tamamının Ermeniler tarafından imha olunması ihtimâli söz konusudur.”*⁴⁰⁴

Vehip Paşa, Hüsametdin Bey’in bu raporunu teferruatıyla inceledikten sonra demiştir ki: *“Hüsametdin Efendi, bu raporunla orduya büyük hizmet etmiş oluyorsun. Ruslar hakkında bu kadar açık ve kesin bilgi ilk defa elimize geçiyor. Biz, mayıs ortalarından sonra ancak bir ileri harekâtı düşünmekte idik. Şimdi tekerlek dönmez. Noksanlarımızı tamamlamak lazımdır.”*⁴⁰⁵

Bunun üzerine Hüsametdin Bey, Vehip Paşa’ya şu ricada bulunarak, bu konuda şöyle dedi: *“Paşam ileriye doğru atılacak her adım sizi bol bol yiyecek ve giyim eşyasına, sayılamayacak kadar çok nakil araçlarına, harp gereçlerine ve ordu için lazım olan her türlü maddelere kavuşturacaktır. Rusların terk ettiği ulaştırma araçları,*

⁴⁰² Hüsametdin Tuğaç’ın 3’üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa’ya takdim ettiği raporu şöyledir: “a. Cephemizde bugün Rus Ordusu diye muntazam hiçbir kuvvet kalmadığı. b. Azerbaycan’dan geçip Rusya’ya gitmek isteyen Rus askerî trenlerinin Gence yakınlarında yerli halk tarafından nasıl durdurulup silâhlarının iyilikle ve bazen de zorla nasıl alındığı. c. Tiflis’te oturan bir İngiliz-Fransız askerî misyonunun cepheyi terk eden Rusların yerine bir Ermeni, bir Gürcü kolordusu ile Güney Kafkasya’daki Ruslardan ve Rumlardan birer tümen kurmaya çalıştıkları. Azerbaycan’da silâhlanmak ve teşkilâtlanmak için Tiflis’teki Seym Hükümeti’ne başvurmuşsa da ne bu hükümetin ne de İngiliz-Fransız misyonunun Azerbaycanlılara güvenleri olmadığından zorluk çıkardıkları ve Azerbaycanlıların silâhlanma işini Şimalî Kafkasya’da olduğu gibi kendi hesaplarına Milis teşkilâtla Rus askerî trenlerini soyarak başarmaya çalıştıkları. d. Azerbaycan’daki genel durum ve Bakü’den başlayıp bütün Azerbaycan’ı kapsayacak nitelikte olan müşterek Ermeni Bolşevik taarruzları tehlikeli ve yerli Türkler arasında, bunları birbirine öldürtme gayretleri (yani Bolşeviklik propagandaları). e. Bir katliam tehlikesi karşısında ancak Türk Ordusu’ndan kurtarım bekleyen Azerbaycanlıları temsilen Gence Millî Komitesi’nin ve siyasî partilerinin iştirakiyle aldıkları karar üzerine Türk Ordusu’nu davet için temsilci gönderdikleri. f. Rus Ordusu’nun terk ettiği vilâyetlerimizden tek bir İslâm bırakmamak maksadıyla Ermeni Taşnak Komitesi’nin hazırladığı katliam plânı ve Taşnak Mavzerist Livası’nın bu bölgede cinayetlere giriştiği. g. Rus Ordusu’nun, harekât alanında ve geri bölgede pek çok miktarda yiyecek, giyecek, harp araç ve gereçleri bırakmış olduğu.”(Hüsametdin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975, ss.210-211.)

⁴⁰³ Genelkurmay Başkanlığı, *3’ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.439.

⁴⁰⁴ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s.211.

⁴⁰⁵ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, ss.211-212.

*atlar ve mekkâriiler başıboş kalmıştır. İleri harekât gecikirse insanlar da birlikte her şey imha edilebilir.*⁴⁰⁶

Vehip Paşa, o gece Enver Paşa ile telgraf makinesi başında saatlerce devam eden bir konuşma yapmış ve ertesi gün Hüsamettin Bey'i tekrar çağırarak, Hüsamettin Bey'in ifadesine göre tatlı bir Yanya şivesiyle ve kelimelere bastırarak askerî bir ses tonu ile şunları söylemişti: "*Hüsamettin Efendi, ordunun harekâtını senin raporuna istinat ettireceğim. Elimizde bu derece katî malûmat bu güne kadar yoktu.*"⁴⁰⁷

Hüsamettin Tuğaç hatıralarında, ileri harekât kararı alınması konusunda şu noktaya dikkat çekmekteydi: "*Büyük noksanlıklar hatta yokluklar içinde ve kış ortasında bir orduyu harekete geçirmenin, karşıda büyük bir düşman olsa da olmasa da, ne çetin ve mesuliyetli bir iş olduğunu ben de takdir ediyorum. Vehip Paşa'nın haklı olduğuna şüphe yok. Ancak yukarıda açıkladığım durum, her yönden Vehip Paşa'nın bir an önce harekete geçmesini zorunlu kılmaktaydı. Yeniden ve büyük bir ciddiyetle Vehip Paşa'ya tam bir kanaât verecek şekilde bir açıklama daha yaptım ve Paşa'da tam bir güven ve kanı uyandığını yüzünden okur gibi idim. Başkomutanlık Vekili'yle Ordu Komutanı arasında yapılan makine başı konuşması da olumlu sonuca varmıştı. Eğer Ermeniler mayıs ayı ortalarına kadar vakit kazanabilselerdi; belki tek bir insan dahi kalmayacaktı.*"⁴⁰⁸

3'üncü Ordu Kumandanlığı, 23 Ocak 1918 tarihinde kolordulara, işgal altında bulunan Türk topraklarını işgal amacıyla her an bir ileri harekât emri verilebileceğini, kolorduların söz konusu bir harekât emri verilmesinin üçüncü gününde tüm birlikleri ile hareket etmeleri gerekeceğinden, icap eden hazırlıkların yapılması emrini verdi.⁴⁰⁹

Hüsamettin Bey'den aldığı malûmat üzerine Enver Paşa ile görüşen Vehip Paşa, ileri harekâtı fiiliyata geçirmeye karar vermişti. Nitekim, Başkomutanlık Vekâleti'nden 3'üncü Ordu Kumandanlığına yollanan bir yazıda, 2. ve 3'üncü Ordu birliklerinin ileriye hareket ederek, Ruslarla tekrar temas sağlanması, Rus Başkomutanlığının Osmanlı tebaasını koruyamadığı bölgelerde genel güvenliğin yeniden kurulması ve temin edilmesi istendikten sonra, Ruslarla yapılmış olan

⁴⁰⁶ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s.212.

⁴⁰⁷ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s.212.

⁴⁰⁸ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, ss.212-213.

⁴⁰⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.440.

mütarekenin eskisi gibi geçerliliğini muhafaza ettiği; fakat Rusların çekilmesi ile mütarekenin yalnızca mütareke hattına ait kısmının hükümsüz olduğu ehemmiyetle kaydedilmekte ve 3'üncü Ordu Kumandanı'na hareket serbestisi verildiği ifade edilmektedir.⁴¹⁰

Başkumandanlı Vekâleti, 3'üncü Ordu Kumandanı'na hareket serbestisi vermekle birlikte, ileri harekât sırasında gereksiz uzun duraklamaların yapılmamasını, iâşe nedeniyle hiçbir suretle geri çekiliş olmamasını, ileri harekâtın iâşe durumu gözardı edilmeyerek saptanmasını, önceden ayrılan otuz yük otomobilinden başka orduya şu anlık otomobil verilemeyeceğini bildirmişti.⁴¹¹

2.4. TARAFLARIN DURUMU

2.4.1. 3'üncü Ordu

Filistin Cephesi ehemmiyet kazandığından ve Rusya'da çıkan ihtilâl sebebiyle Kafkas Cephesi'nde bir Rus tehlikesi görülmediğinden dolayı⁴¹² Diyarbakir'de bulunan 2'nci Ordu'nun⁴¹³ karagâhı Halep'e nakledildi. 8'inci Tümen daha evvel lâğvedilmiş olduğundan, ordudan geriye kalan 5'inci ve 12'nci tümenler, 11 Şubat 1918 tarihinde 4'üncü Kolordu başlısı olarak 3'üncü Ordu'nun emrine verildiler.⁴¹⁴

12 Şubat 1918 tarihinde Ferik Vehip (Kaçi) Paşa⁴¹⁵ komutası altında bulunan 3'üncü Ordu, Mirliva Ali İhsan (Sabis) Paşa komutasındaki 4'üncü Kolordu (5. ve 12'nci Piyade Tümenleri ile Van Gölü Cenup Müfrezesi Şarkî ve Garbî Dersim Müfrezeleri), Albay Kâzım (Karabekir) Bey komutasındaki 1'inci Kafkas Kolordusu

⁴¹⁰ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.263-264.

⁴¹¹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.264.

⁴¹² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.440.

⁴¹³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.54.

⁴¹⁴ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.237; Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, pp.459-460.

⁴¹⁵ Mehmet Vehip Kaçi (1875-1940) 1875 yılında Yanya'da dünyaya geldi. Babası Mehmet Vehip Bey'dir. 15 Şubat 1897 tarihinde Harp Okulu'nu teğmen rütbesiyle bitiren Vehip Bey, 31 Aralık 1897'de üsteğmen, 17 Ocak 1900'de kurmay yüzbaşı, 30 Ocak 1902'de kurmay kıdemli yüzbaşı, 17 Eylül 1906'da kurmay binbaşı, 27 Kasım 1911'de kurmay yarıbay, 6 Ocak 1914'te kurmay albay, 1 Şubat 1915'te tümgeneral, 22 Ekim 1917'de korgeneralliğe yükseldi. 1918 yılında doğuya yapılan askerî harekâta 3'üncü Ordu Komutanı görevinde olan Vehip Paşa 14 Nisan 1940 tarihinde vefat etti.(Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay Ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, II.*, Ankara 2009, ss.490-491.)

(9., 10. ve 36'ncı Kafkas Tümenleri) ile Mirliva Yakup Şevki (Subaşı)⁴¹⁶ Paşa komutasındaki 2'nci Kafkas Kolordusu'ndan (5., 11. ve 37'nci Kafkas Tümenleri) teşekkül etmekteydi. Tümen hücum birlikleri lağvedilmişti. Kolordularda birer avcı taburu mevcuttu. Orduda bir avcı taburu ile 15'lik, bir 10,5'luk obüs taburu bulunmaktaydı.

3'üncü Ordu'nun Karargâhı Suşehri'nde idi. 4'üncü Kolordu Karargâhı Lice'ydi. 4'üncü Kolordu'nun Van Gölü Cenup Müfrezesi Van Gölü güneyinde, 5'inci Piyade Tümeni büyük kısmı ile Bitlis kuzeyinde, bu tümenin bir müfrezesi Muş'ta; 12'nci Piyade Tümeni, Çapakçur bölgesinde; Şarkî ve Garbî Dersim Müfrezeleri, Dersim kuzey geçitlerinde idi. Şarkî ve Garbî Dersim Müfrezeleri, makineli tüfek ve dağ topu ile takviyeli birer nizamiye piyade taburu ile milislerden ibaret idi.

1'inci Kafkas Kolordusu, Fırat Nehri ile Kelkit Çayı güneyi arasında, 36'nci Kafkas Tümeni ile Kemah Boğazı ve kuzeyindeki geçitleri, 9'uncu Kafkas Tümeni ile Erzincan-Refahiye yolunu tutmakta, 10'uncu Kafkas Tümeni Refahiye'de ihtiyat halinde bulunmaktaydı. Kolordu karargâhı Refahiye'de idi.

Karargâhı ile Alucra'da bulunmakta olan 2'nci Kafkas Kolordusu, 5. ve 11'inci Kafkas Tümenleri ile Şiran doğusu - Canboğultepe - Nezir Dağı - Sakmantepe hattında, 37'nci Kafkas Tümeni ile Harşit Deresi batısında Tirebolu'ya kadar olan hatta bulunmaktaydı. Bu kolordunun ihtiyatı bulunmamaktaydı.⁴¹⁷

3'üncü Ordu'nun mevcudu da kâfi durumda değildi. 11 Şubat 1918 tarihinde, esas ilerleme istikâmetini (Erzincan-Erzurum) teşkil eden, 1'inci Kafkas Kolordusu'nun muharip kuvvesi 498 subay, 11.390 muharip piyade, 98 makineli tüfek ve 46 toptan ibaretti. 1. ve 2'nci Kafkas kolordularınının 1918 yılı başında, cephede kullanılan tüfek adedi 20.026, makineli tüfek 186, top 151 miktarındaydı. Bu oranlara ordu bağlı birlikleri de dahil idi. Orduya bağlanan 4'üncü Kolordu'nun piyade tabur mevcutları

⁴¹⁶ Yakup Şevki Subaşı (1876-1939) 1876'da Harput'ta dünyaya geldi. Babası Mehmet Bey'dir. 29 Mayıs 1894 tarihinde girmiş olduğu Harp Okulu'ndan 17 Ağustos 1896'da teğmen rütbesiyle mezun olan Yakup Bey, 1898'de üsteğmen, 17 Ocak 1900'de kurmay yüzbaşı, 23 Şubat 1901'de kurmay kıdemli yüzbaşı, 3 Mayıs 1907'de kurmay binbaşı, 26 Nisan 1912'de kurmay yarbay, 29 Kasım 1914'te kurmay albay, 5 Ekim 1916'da tümgeneral, 31 Ağustos 1922'de korgeneral, 30 Ağustos 1926'da orgeneralliğe terfi etti. Yakup Şevki Paşa, 20 Aralık 1939'da vefat etti.(Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay Ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, II.*, s.270.)

⁴¹⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.441.

150-300 civarındaydı. Kuş uçuşu 650 kilometreye yakın genişlikte bulunan bir cepheyi, toplam muharip mevcudu 30.000⁴¹⁸ kadar olan sekiz piyade tümeni tutmaktaydı.⁴¹⁹

2.4.2. Rus ve Ermeni Kuvvetleri

Kafkas Cephesi'nde Ruslarla yapılan Erzincan Mütarekesi devam etmekte ve Ermeniler ile Gürcüler silâhlanmaktaydılar. Yürütölmekte olan Brest-Litovsk Barış Müzakereleri de uzamaktaydı.⁴²⁰

Genelkurmay Başkanlığının yayınlamış olduğu Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı adlı eserinde Kafkas Cephesi'nde boşalan Rus Kuvvetlerinin yerini alan Ermeni Kuvvetleri, 1 avcı tümeni, 3 piyade tugayı, 3 süvari alayı ile alay ve tabur şeklinde müstakil birliklerle toplam 36 piyade taburu olarak gösterilmektedir. Ermeni Kuvvetlerinin, geri teşkilleri ile birlikte 50.000⁴²¹ civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁴²²

Bu kuvvetlerden 3 alaylı bir grup, merkezi Erzincan olmak üzere Fırat havzasında; diğer bir 3 alaylı grup da Murat havzasında ve 2 alaylı bir tugay da Van bölgesinde bulunmaktaydı. Erzurum ve Kars'ta müstâhkem mevkiî birlikleri, Erivan'da bir piyade ve bir süvari alayı, Gümrü'de 1 piyade alayı, Tiflis'te bir piyade ve bir süvari alayı mevcuttu. 3 piyade alayı da teşkil edilmekteydi.⁴²³

⁴¹⁸ Bu rakam Allen-Muratoff tarafından 45.000 ile 50.000 arasında gösterilirken(Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p.460.); Fahri Belen bu rakamı 25.000 olarak vermiş(Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri V.*, Ankara 1967, s.151.); Antranik Paşa'nın (Çelebyan) eserinde bu rakam Stepan Şahumyan tarafından Taşnaksutyun'un verilerine istinad edilerek 18.000 ile 20.000 arasında verilmiş(Çelebyan, *Antranik Paşa*, ss.223-224.); Hovannisian bu rakamı 50.000 olarak göstermiş(Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence (1918)*, p.122.); Fevzi Çakmak ise bu rakamı harekâtı yürüten üç kolordunun toplamı şeklinde 12.000 muharip olarak vermiştir.(Çakmak, *Doğu Cephesi*, s.238.)

⁴¹⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.441-442.

⁴²⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, V.*, s.151.

⁴²¹ Allen-Muratoff tarafından bu rakam 16.000 piyade, 1000 süvari, 4000 milis kuvveti ile nispeten etkisiz düşündüğü 10.000 kişilik Gürcü Ordusu'yla beraber 31.000 olarak verilirken(Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, p.459.); Fahri Belen bu rakamı geri hizmetlerle birlikte 50.000 olarak vermiş(Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, V.*, s.151.); Hovannisian bu miktarı 4000 olarak göstermiş(Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence (1918)*, p.121.); Antranik Paşa'nın eserinde ise bu rakam Stepan Şahumyan tarafından 30.000 şeklinde verilmiştir.(Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.224.)

⁴²² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.442.

⁴²³ Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, V.*, s.151.

Antranik Paşa 1918 yılı başlarında Ermeni Kuvvetleri hakkında genel bir değerlendirme yapmakta ve Ermeni Kuvvetlerini birçok açıdan Osmanlı Ordusu'na kıyasla avantajlı saymaktaydı. Antranik Paşa'nın tespitleri şu şekildeydi: Rus Ordusu Türk Cephesi'nin tahliye ettiği zaman aşağı yukarı üç bin top, üç bin mitralyöz, bir milyon mermi, yüz bin kişilik giysi, yüz bin kişi için erzak, yaklaşık on beş-on yedi bin at, hemen hemen bir milyon bomba ve şarapnel, yüz bin tüfek, insan ve yük taşımak için kullanılan pekçok araç ve yedek parçaları ile birlikte, at semerleri, benzin, ayakkabı için önemli miktarda deri ve diğer çeşitli araç ve gereçler bulunmaktaydı ki, Rus Ordusu Kafkasya Cephesi'nde kendi bütün cephane ve erzakını Ermenilere bırakmıştı. Ermeniler kendi tarihleri boyunca bu kadar fazla cephane görmemişlerdi; Türkler ise aksine kendi tarihleri boyunca 1918 yılındaki gibi askerî ve ekonomik açıdan bu kadar acınası bir hale düşmemişlerdi. Erzak noktasına bakıldığında Ruslar çekilirken Ermenilere 100 bin kişiye yetecek miktarda yiyecek bırakmışlardı. Bu yiyecek cömert bir biçimde kullanılsa altı ay, eğer ekonomik bir şekilde kullanılırsa bir yıl yetebilecek derecedeydi. Zaman mefhumu da Türklerin aleyhineydi. Çünkü 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile Türkler düşmanca ilişkiler içerisindeydiler; buna karşın Amerikan, İngiliz, Fransız devlet ve parlamento çevrelerinde Ermenileri destekler birtakım tutumlar mevcuttu. Ermenilerin lehine olan başka bir unsur da bu dönem de Osmanlı Devleti, birkaç cephede savaşa devam ettiğinden dolayı ordusu çözülmüş ve takatsız kalmıştı. On ay içerisinde, Nisan 1917 tarihinden Ocak 1918'e kadar aktif faaliyette bulunmak amacıyla Kafkas Cephesi'ne güçlükle ancak birkaç birlik intikal ettirebilirdi.⁴²⁴

Yukarıda da değinildiği gibi Rus kıtaâtının mütarekeden sonra kademe kademe geri çekilmesi üzerine bunu istifade ile onlardan boşalan yerleri dolduran Ermeni çetelerinin, Rus kıtaâtının bulunmadığı yerlerde Müslüman ahaliye karşı sistematik bir şekilde mezalim ve katliamlara başladıklarından dolayı bu duruma bir son verilmesi amacıyla Osmanlı cenahından değişik fasılalarla Rus Kafkas Orduları Kumandanlığına resmî müracaatlarda bulunulmuş; fakat Rus Kafkas Orduları Kumandanlığı, gerekli tedbirlerin alınacağına dair teminatlar vermesine rağmen Rus Ordusu'nun teminatı yerine getirecek durumda bulunmaması üzerine çetelerin mezalimleri günbegün çığırından çıkmıştır.⁴²⁵

⁴²⁴ Çelebyan, *Antranik Paşa*, ss.221-222-223.

⁴²⁵ *Atı*, 13 Şubat 1334/1918.

İleri harekât için gerekli hazırlıklar yürütülürken, Ruslar da cepheyi tahliye etmeye devam etmekteydiler.⁴²⁶ Nitekim bu sırada Kelkit'te bulunan Rus Kolordu Komutanı, Kelkit'ten ayrılmış ve Kelkit'te bir tek Rus askeri bile kalmamıştı. Buradaki Muhtelit⁴²⁷ Mütareke Komisyonu, Kelkit ve civarının muhafaza altına alınması ve yeteri derecede Türk Kuvveti'nin Kelkit'e gönderilmesi⁴²⁸ amacıyla 3'üncü Ordu Kumandanlığına müracaatta bulundu.⁴²⁹ Bu gelişme üzerine 5'inci Kafkas Tümeni'nin 10'uncu Kafkas Alayı'ndan 29'uncu Kafkas Taburu, 5 Şubat 1918 saat 08.00'de Kozağacı'ndan hareket ederek aynı gün Kelkit'i işgal etti. Böylece Kelkit, ilk kurtarılan şehir olmuş oldu.⁴³⁰

3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Kelkit'in işgal edilmesinin ardından, Rus-Kafkas ordusu Komutanı General Odişelidze'ye bir telgraf gönderip, Kelkit'in muhtelit komisyon azâsının müracaatı üzerine işgal edildiğini yazmış ve bu telgrafa General Odişelidze'nin vermiş olduğu hem teşekkür hem de iki tarafın riayet edeceği pozisyon mahiyetindeki cevabını 12 Şubat 1918'de Başkumandanlık Vekâleti'ne iletmiştir.⁴³¹

2.5. İLERİ HAREKÂTIN BAŞLAMASI

Bu sırada devam etmekte olan Brest-Litovsk Müzakerelerindeki⁴³² Sovyet Heyeti'nin diplomatik usûllerle bağdaşmayan ve şaşkıncu hareketi, Almanlar için olduğu

⁴²⁶ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.265.

⁴²⁷ "Muhtelit" karma anlamına gelmektedir.

⁴²⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü ordu Harekâtı*, II., s.443.

⁴²⁹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.265.

⁴³⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı*, II., ss.443-444.

⁴³¹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, ss.265-266.

⁴³² Brest-Litovsk Müzakerelerinden kısa fasıllarla üç devre toplanıldıktan sonra sonuç elde edilebilmiştir. İlk toplantıya 22 Aralık 1917 saat 4,24'te Kuzey Orduları Kumandanı Prens Leopold Baverski'nin açış konuşmasıyla başlanılmıştı. Bolşevikler tarafından heyete sunulan sulh teklifi Almanya Heyeti tarafından kabul edilmeyerek birinci devir müzakereleri nihayete ermiş; Bolşevik Heyeti yeni teklifler hazırlamak ve görüşmek amacıyla Petrograd'a gitmişti. Müzakerelerin ikinci devresine 2 Ocak 1918 tarihinde başlanılmıştı. Bu müzakereler sırasında Almanlar tespit edilen sınır çizgisinin kabul edilmesinde diretmişler; kabul edilmeyince müzakereler yarı da bırakılarak, barış görüşmeleri kesintiye uğramıştı. İstekleri kabul edilmeyen Almanlar ise, Avusturya-Macaristan ile askerî harekâta başlamışlardı. Sovyet Rusya'nın batı ve güney bölgeleri Alman ve Avusturyalıların eline düşmüş, hatta Petrograd'a kadar yaklaşmışlardı. Alman ilerleyişi karşısında Rus devlet merkezi Petrograd'dan Moskova'ya nakledilmişti. Durumu kritik gören ve umduklarının tam tersi şeklinde bir sonuç alan Bolşevikler, günlerce yaptıkları toplantılarda çaresizliklerini kavrayarak, daha kötü bir vaziyete düşmemek için yeniden barış görüşmelerine başlanılmasına ve çarın Alman isteklerinin kabul edilmesine karar vermişlerdi. 27 ve 28 Şubat'ta heyetler yeniden Brest-Litovsk'ta bir araya gelmişler ve üçüncü devir müzakerelere başlamışlardı. Bolşevikler Alman taleplerine itiraz edememişler; Almanların çizdikleri hat kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları çizilerek Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne katılmıştı. Müzakereler 3 Mart 1918 tarihinde nihayete ermiş ve

gibi Türkler için de hareket serbestisi vermiş oluyordu. Ortada siyasî engeller ve diplomatik formüller kalmadığından dolayı, çözülmesi âcîl meselelerin derhal ele alınması gerekiyordu. Osmanlı Devleti için bu gibi meselelerin başında “işgal altında bulunan sahanın bir an önce kurtarılması” geliyordu. Nitekim Enver Paşa, Brest-Litovsk’taki çıkmazdan haberdar olunca, 3’üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa’ya, Erzincan istikâmetinde ilerleme emrini verdi. Bunun üzerine 12 Şubat 1918 tarihinde askerî harekâta başlanmış oldu.⁴³³

Enver Paşa, daha 1 Şubat 1918 tarihinde 3’üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa’ya göndermiş olduğu yazısında: “*III. Ordu cephesinde Ermeni ve Gürcülerin vaziyetinden ve ahâlî-i İslâmiyenin ma’rûz kaldıkları tecâvüzâtтан bahisle, Rus murahhaslarıyla ilk mülâkatta memâlik-i müstevliyedeki mütebâkî Rus Kuvvetlerinin de çekilerek memâlik-i mezkûrenin tarafımızdan işgal edilmesinin teklif olunmasını ve Ruslar buna muvafakat etmezlerse bile III. Ordu’nun ilerletilmesinin mecburi olacağını Sadrazam Paşa Hazretlerine yazmıştım. Bugün aldığım telgrafnâmenizi de müşârünileyhe bildirdim. Şu günler de cevap alacağımı ümit ediyorum. Ruslar muvafakat etsinler veya etmesinler bu hareket için III. Ordu’nun ilerletilmesi behemehâl icabedeceği cihetle ihzârâtın bir an evvel ikmal... olunmasını rica ederim.*” diyordu.⁴³⁴

Bunun üzerine daha önce de değinildiği gibi, ileri harekât için gerekli olan bütün hazırlıklar tamamlanmış ve Talat Paşa’nın başkanlığındaki Osmanlı Heyeti de Brest-Litovsk’ta Ruslar ile yürütülen müzakerelerde bu konuyu dile getirmişti. Nitekim, Talat Paşa 10 Şubat 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti’ne göndermiş olduğu telgrafında şunları yazmıştı: “*Dün gece arz eylediğim vechle Ruslar ile bugün netice-i kat’iyye vasıl olacaktır. Sulh ederlerse esasen arazimizi tahliyeye mecburdurlar etmezlerse biz arâzî-i meşgulemizi istirdâda mecburuz. Bugün yemekte Kühlmann ile görüştim. Ordumuzun ileri harekâtında bir mahzûr-ı siyasî görmüyorum. Allah’ın tevfikatına istinâden ordumuz ilerleyebilir efendim. Harekâttan malûmat i’tâsı ayrıca müsterhamdır.*” Anlaşıldığı gibi ileri harekâtın başlaması noktasında herhangi bir siyasî

Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Sovyet Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır.(Duran, “Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri Brest Litovsk Andlaşması ve Türkiye”, ss.14-15-16.)

⁴³³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.381.

⁴³⁴ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.317.

sakınca da kalmamıştı. Ancak, Enver Paşa bu hususta 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya selahiyet verdiğini belirtirken, Rus askerlerine düşmanca hareket edilmemesini, bunun katıyyen yasaklandığını, Ruslarla akdedilmiş olan mütarekenin eskisi gibi geçerli olduğunu, yalnızca Rusların çekilmeleri üzerine mütarekenin hatt-ı fâsıla ait kısmının geçerliliğini yitirdiğini bildiriyordu. Bununla beraber Erzincan Mütarekesi'nde de altı çizildiği üzere, savaş durumunun tekrar başladığı hakkında karşı tarafın bilgilendirilmesi gerekiyordu. Nitekim, Enver Paşa, 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan, ileri harekâta başlandığını Rus-Kafkas Ordusu cenahına bildirmesini istemiş⁴³⁵ ve Vehip Paşa'da, 12 Şubat'ta Kafkas Cephesi Genel Komutanı General Prejevalski ve Kafkas Ordu Komutanı General Odişelidze'ye Ermeniler tarafından icra edilen tüyler ürpertici kısımlardan Müslüman halkı korumak maksadıyla ileri harekâta geçmenin kendisi için bir zaruret haline geldiğini⁴³⁶ ve bunun Rus Ordusu aleyhine düşmanca bir tutum olmadığını, Rus birlikleri ile tekrar temas sağlanıncaya kadar harekâtın devam edeceğini ve Erzincan Mütarekesi'nin eskisi gibi geçerliliğini muhafaza ettiğini, sadece "mütareke hattı" hakkındaki maddesinin hükümsüz bulunduğunu bildirmiştir. General Odişelidze, Vehip Paşa'nın bu telgrafı üzerine, tüm Rus birliklerinin buldukları yerlerde kalmalarını, üstün Türk Kuvvetlerinin hücum etmeleri halinde ise, mukavemet etmeden kademeli bir şekilde geri çekilmelerini emretti.⁴³⁷

1'inci Kafkas Kolordusu Komutanlığına getirilen Albay Kâzım (Karabekir)⁴³⁸ Bey 28 Ocak 1918 tarihinde Refahiye'ye gelmiş ve kolordunun emir ve komutasını

⁴³⁵ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.317-318.

⁴³⁶ G. Korganoff, *La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase*, Paris 1927, s.94.

⁴³⁷ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.319.

⁴³⁸ Musa Kâzım Karabekir (1882-1948) 1882 tarihinde Zeyrek'te dünyaya geldi. Babası Karabekiroğullarından Mehmet Emin Paşa'dır. İlkokula İstanbul Zeyrek'te başlayıp, daha sonra babasının vazifesi nedeniyle ilkokul eğitimini Van, Harput ve Mekke'de devam etti. Karabekir, 1894'te İstanbul Fatih Askerî Ortaokulu'na, 1897 tarihinde Kuleli Askerî Lisesi'ne girerek eğitimini başarılı bir şekilde tamamladı. 14 Mart 1900 tarihinde girmiş olduğu Harp Okulu'ndan 16 Aralık 1902 tarihinde teğmen, devam ettiği Harp Akademisi'nden 5 Kasım 1905 tarihinde kurmay yüzbaşı rütbesiyle (birincilikle) mezun olan Karabekir, Fransızca, Rusça, Almanca ve Bulgarca bilmekteydi. 19 Ağustos 1907'de kurmay kıdemli yüzbaşı, 26 Nisan 1912'de kurmay binbaşı, 7 Aralık 1914'te kurmay yarbay, 14 Aralık 1915'te kurmay albay, 28 Temmuz 1918'de tümgeneral ve 31 Ekim 1920'de korgeneralliğe terfi etti. 1918 tarihinde 3'üncü Ordu'nun yürüttüğü ileri harekâtın önemli bir unsuru olan 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı olarak görev yapan Karabekir, 14 Haziran 1920 tarihinde Doğu Cephesi Komutanı olarak görevlendirildi. Doğu Cephesi'nde Ermeni Hükümeti ile imzalanan Gümrü Barış Konferansı'nda ve Sovyet Rusya ile yapılan Kars Konferansı'nda Türk Heyet Başkanlığı görevini de yürüttü. 25 Ocak 1948 tarihinde vefat etti.(Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci*

üzerine almıştı.⁴³⁹ Yukarıda da değinildiği gibi Rusların cepheyi boşaltmalarıyla birlikte Kelkit'te bulunan Muhtelit Mütareke Komisyonu, 3'üncü Ordu'ya müracaat ederek söz konusu yerde halkın korunması talebinde bulunmuş ve bunun üzerine 5 Şubat 1918 tarihinde Kelkit işgal edilmiş ve ilk kurtarılan şehir olmuştur.

12 Şubat'ta başlayacak olan harekâtın birinci safhasında 1. ve 2'nci Kafkas Kolorduları Tercan-Bayburt-Of hattına doğru ilerlerken 4'üncü Kolordu Malazgirt-Hınıs hattını tutacaktı. Ordu Komutanlığı Erzincan'ın zaptını amaçlayan ilk safha için harekâtı şu şekilde tasarlamaktaydı: Harekâta 12 Şubat 1918 sabahı başlayacak olan 1'inci Kafkas Kolordusu, 36'ncı Kafkas Tümeni'nden takviyeli bir piyade alayı ile Kemah Boğazı'ndan, 9'uncu Kafkas Tümeni'nden iki piyade alayı ile Çardaklı Boğazı'ndan Erzincan'a ilerleyip, 13 Şubat 1918 tarihinde Erzincan'ı zapt edecekti. 10'uncu Kafkas Tümeni ordu ihtiyatı olarak Refahiye'de kalacaktı.

Yarbay Halit Bey⁴⁴⁰ komutası altında bulunan Garbî Dersim Müfrezesi, Erzincan istikâmetinde kuzeye ilerleyip, 36'ncı Kafkas Tümeni'nin harekâtına yardım ederken Şarkî Dersim Müfrezesi de Sansa ve Cibice boğazları istikâmetlerinden hareketle Ermenilerin çekilme yolunu kesecekti. Garbî Dersim Müfrezesi, Erzincan'ın işgalinin ardından 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı'nın emrine girecekti. 1. ve 2'nci Kafkas Kolordularının ara hattı, Mengüt-Gelengeç-Karadivan hattından oluşmaktaydı.

2'nci Kafkas Kolordusu, 5'inci Kafkas Tümeni ile Kelkit-Pulur-Bayburt; 11'inci Kafkas Tümeni ile Gümüşhane-Bayburt ve 123'üncü Piyade Alayı ile takviye edilecek; 37'nci Kafkas Tümeni de kıyıda Trabzon-Of istikâmetinde ilerleme kaydedecekti.

37'nci Kafkas Tümeni, Giresun'a çıkacak olan 123'üncü Piyade Alayı'nı bekleyeceğinden, bu tümenin ilk kademesi takviyeli bir piyade alayı 14 Şubat'ta, en geç 15 Şubat 1918 tarihinde ileri harekâta geçecekti. 37'nci Kafkas Tümeni'nin Trabzon'u

Dünya Savaşı'na Katılan Alay Ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, III., Ankara 2009, ss.240-241)

⁴³⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'üncü Ordu Harekâtı, II.*, s.443.

⁴⁴⁰ Halit Karsalan (1883-1925) 1883 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Ahmet Bey'dir. 14 Ocak 1901 tarihinde girmiş olduğu Harp Okulu'ndan 19 Ağustos 1903'te teğmen rütbesi ile mezun olan Halit Bey, 22 Temmuz 1908'de üsteğmen, 27 Nisan 1911'de yüzbaşı, 23 Haziran 1915'te binbaşı, 14 Haziran 1916'da yarbay, 6 Aralık 1920'de albay ve 31 Ağustos 1922'de tümgeneralliğe yükseldi. 3'üncü Ordu'nun 1918'deki Erzurum Harekâtı'nda Sağ Kanat Müfrezesi Komutanı olarak görev yaptı ve 14 Şubat 1925 tarihinde TBMM'de vurularak öldürüldü.(Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, III.*, ss.312-313.)

işgali, İstanbul'dan gelmesi beklenen 123'üncü Alay'ın gelmesine ve Rusların Trabzon'dan ayrılmasına kadar tehir edilecekti.

4'üncü Kolordu, menzil teşkilâtının yetersizliği sebebiyle 12 Şubat 1918 tarihinde harekete geçemeyeceğini, müfrezelerle ilerlemeye çalışarak 10 mart 1918 tarihinden itibaren Kolorduca Malazgirt-Hınıs hattından sınıra ilerlemeye başlayacağını bildirdi.

1'inci Kafkas Kolordusu'nun 36. ve 9'uncu Kafkas Tümenleri, halen buldukları Konaklardan, Kemah ve Çardaklı boğazlarından çıkıp, Erzincan Ovası'nda bulunan Erzincan'a taarruz mevzilerine 50 kilometre kadar uzakta bulunmaktaydı. Bu uzun bir yürüyüşü gerekli kıldığı gibi, boğazlarda karşılaşılabilecek düşman mukavemetleri de ilerlemeyi sekteye uğratabilirdi. Kolordu'nun daha zinde bir şekilde taarruz mevzilerine ulaşması ve boğazlarda karşılaşılabilecek düşman mukavemetleri ile Erzincan'a taarruzda geç kalınmaması amacıyla 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı, ileri harekâtın 10 Şubat 1918 tarihinde başlamasını orduya teklif etti. Ordu Komutanlığı, 1. ve 2'nci Kafkas Kolordularının 1'inci kademeleriyle (37'nci Kafkas Tümeni hariç) 12 Şubat 1918'de harekâta geçilmesini yineledi.⁴⁴¹

Bunun üzerine Vehip Paşa, 11 Şubat 1918 tarihli telgrafında; ileri harekâtın yarın, yani 12 Şubat 1918 tarihinde başlayacağını Enver Paşa'ya iletmiş ve aynı gün Enver Paşa'dan aşağıda belirtilen şifre telgrafı almıştır: *“Harekâtın yarından sonra başlamasına karar verilmiş olmakla beraber, bazı bölgelerin derhal işgali ve vakit geçirilmemesi mutlaka gerekiyorsa, bu durumda ordunun sağ kanadının bugünden ilerletilmesi uygundur. Ancak bunun ordu harekâtı gibi gösterilmemesi, aksine Erzincan yöresindeki akrabalarının katledildiğini öğrenen askerlerin, âilelerine yardım etmek ve hayatlarını kurtarmak için harekete geçmeye mecbur kaldıkları şeklinde gösterilmesi gereklidir.”*⁴⁴²

1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir Bey karargâhının birinci kademesiyle 11 Şubat sabahı 8.00'de Refahiye'den Kemah'a hareket etti ve saat 5.00'te Kemah'a vardı. 3'üncü Ordu'dan, 11 Şubat 1334 (1918) öğleden sonra saat 1.45 suları itibariyle aldığı bir emirle kesin harekât şu şekilde tebliğ olunuyordu: *“Vaziyet, ileri*

⁴⁴¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.444-445.

⁴⁴² Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.318.

harekâta bir an önce başlamayı gerektirdiğinden ilk kademe ile 12 Şubat 1334 (1918) tarihinde harekâta başlanmalı ve Birinci Kafkas Kolordusu aksamının Kemah ve Çardaklı şark medhalleri eş zamanlı ve ani surette işgal olunmalıdır."⁴⁴³

Erzincan'da Rus Kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra eski 7. Rus Kafkas Avcı Tümeni'nin Kurmay Başkanı olan Fransız asıllı Albay Morel, şehirde kalan Ermeni Kuvvetlerinin komutasını üstlenmişti.⁴⁴⁴

Albay Morel'in komutası altında bir piyade alayı, bir gönüllü süvari bölüğü, bir sahra bataryası ve bir dağ top takımından ibaret olmak üzere toplam 1800 süngü, 120 kılıç, dört sahra ve iki dağ topu ile altı makineli tüfek bulunmakta olup;⁴⁴⁵ Erzincan'da Ermenilerin 3500 kişilik bir kuvvetlerinin olduğu bilinmekteydi.⁴⁴⁶ Bu grup bölgedeki Ermeni çeteciler ile kuvvetlendirilmişti ve görevi barış antlaşmasından sonra Rusya'ya dönmek üzere geri çekilmiş olan Kafkasya 1'inci Kolordusu'nun tahliye ettiği hatlarda Erzincan bölgesinin müdafaası idi.⁴⁴⁷ İleri harekât 12 Şubat tarihinde başlamış oldu.⁴⁴⁸

2.6. ERZİNCAN'IN KURTARILMASI

Erzincan'a yönelik kuşatma, 1'inci Kafkas Kolordusu'nun Komutanı Kâzım Karabekir Bey komutası altında, 36. ve 9'uncu Kafkas Piyade Tümenlerinin üç piyade alayının ileri harekâtı ile başladı. İleri harekâtın öncü unsurları olan 36'ncı Kafkas Tümeni'ne bağlı 36'ncı Piyade Alayı ile 9'uncu Kafkas Tümeni'nin 28. ve 29'uncu Piyade Alayları, 12 Şubat'ı 13 Şubat'a bağlayan geceyi çetin kış koşulları altında Kemah Boğazı'nda Yerhan ve Kıranhan'da geçirdiler.⁴⁴⁹

13 Şubat sabahı Kemah Boğazı'nı geçen 36'ncı Kafkas Piyade Alayı, Erzincan'ın güneybatısına düşerken 28. ve 29'uncu Kafkas Piyade Alayları da şehri kuzeybatıdan çevrelemiş oldu. Şehri üç koldan kuşatabilmek amacıyla Yarbey Halid Bey komutasındaki milis ve bir miktar da düzenli ordu kuvvetlerinden müteşekkil Garbî Dersim (Batı Tunceli) Müfrezesi'ne de Dersim istikâmetinden Erzincan'ın batısına ilerlemeleri emri verilmişse de bu müfrezenin bilhassa daha kötü donanımlı olan nizamî

⁴⁴³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.65.

⁴⁴⁴ Ozan Arslan, *Osmanlı'nın Son Zaferleri 1918 Kafkas Harekâtı*, İstanbul 2010, s.48.

⁴⁴⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.445.

⁴⁴⁶ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.65.

⁴⁴⁷ Korganoff, *La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase*, s.89.

⁴⁴⁸ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.66.

⁴⁴⁹ Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.48.

kuvvetleri, Sarıkamış felaketini hatırlatır bir yürüyüşle, meşakkatli hava şartları altında Munzur Dağlarını aşarken donarak büyük kayıplar vermiş; ancak 300 milis ve 30 nizamiye eri ile 12 Şubat akşamı Erzincan'ın güneyindeki Tihâs'a varabilmiştir.⁴⁵⁰

13 Şubat 1918 Çarşamba günü kuzeyden ve güneyden kuşatılma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Albay Morel saat 10.00'da ağırlıklara ve Ermeni mültecilerine Erzincan'ı terk etmeleri emrini verdi. Öğle saatlerinde Erzincan'da patlama sesleri yükseldi. Saat 17.30'da 108'inci Kafkas Alayı'nın 2'nci Taburu⁴⁵¹ karlı ve sisli bir havanın eşliğinde Erzincan'a nihaî saldırıyı yaparak süngü hücumu ile son Ermeni direnişini de kırıp, şehre girmiş ve karşılaştığı tablo karşısında dehşete düşmüştür.⁴⁵²

1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım Karabekir Paşa hatıralarında Erzincan'da karşılaştıkları manzarayı şu şekilde anlatmaktadır: *“İşin feci tarafı; Ermenilerin halka tatbik ettikleri 'katliâm'dan hasıl olan vaziyetti. 20.000⁴⁵³ Türkü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askerî dairenin içinde ve yanı başındaki müşürlük konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleri ile dolu idi. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı.”*⁴⁵⁴

Erzincan'ın kurtarılmasıyla yiyecek maddesi olarak 80 ton ekmeklik un ve hububat, 150 ton yemeklik kuru sebze ve et konservesi, 40 ton yem, 370 kilo çay, 350 kilo şeker; silâh ve mühimmat noktasında da 4000 yeni Rus mavzeri, 3 top, 25 bomba topu, bir makineli tüfek ile 100.000'den fazla piyade mermisi ve 1500 el bombası ele geçirilmiş oldu.⁴⁵⁵

Ermenilerin zayıtı ise görülebilen maktûlleri 100 civarındaydı. Esir olarak Ermenilerin iaşesini teminle meşgul olan bir Rus zabiti ile bir Rus askeri yakalanmıştır. Bunların ifadelerinden Ermenilerin Erzincan'da bulunan kuvvetlerinin düzenli bir alay

⁴⁵⁰ Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.48.

⁴⁵¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.446.

⁴⁵² Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.49.

⁴⁵³ I. Dünya Savaşı'ndan önce Erzincan'da 6000 evde 22 bin nüfus varken; bu dönem de 1'inci Kafkas Kolordusu şehre girdiğinde 1600 evde 9 bin kadar nüfusla karşılaşmıştır.(Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.88.)

⁴⁵⁴ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.74.

⁴⁵⁵ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.74-75; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.446.

piyade, bir makineli tüfek bölüğü, bir sahra ve bir cebel bataryası ve pek kuvvetli çetelerden müteşekkil olduğu anlaşılmıştır.⁴⁵⁶

Erzincan'ın kurtarılmasıyla şehrin mülkî idaresine Kolordu Topçu Komutanı Yarbay Recep Bey memur edildi. Şehrin asayışı ise 108'inci Kafkas Alayı'nın 2'nci Taburu tarafından sağlandı.⁴⁵⁷

Erzincan'ın kurtarılmasını müteakip Başkumandan Vekili Enver Paşa, 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya gönderdiği kutlama yazısında Vehip Paşa'nın komutası altındaki 3'üncü Ordu'nun yaptığı harekâtla Erzincan'ın düşmandan temizlenerek istirdadının sağlanmasının gerek devlet erkânı ve gerekse halk nezdinde meydana getirdiği hoşnutluğu dile getirmiş ve Vehip Paşa'ya harekâtı Kuzey Kafkasya'yı içine alacak şekilde ileri götürmesini emretmiştir.⁴⁵⁸

Albay Morel tarafından Erzincan'dan çekilme kararı alındıktan sonra⁴⁵⁹ Murad'ın⁴⁶⁰ emriyle askerler köprüyü havaya uçurarak, askerî malzemeyi ateşe verdiler. İntikam duygularıyla hareket eden Ermeniler Türk evlerine saldırdılar ve illegal olaylara sebebiyet verdiler.⁴⁶¹

Ermeniler, 3'üncü Ordu'nun ileri harekâta başladığı andan başlayarak kadın, çocuk ayırt etmeksizin ellerine geçirdikleri her Müslüman ferdi katlettiler.⁴⁶²

Erzincan katliâmından sonra muazzam derecede silahlanmış olan kaçak Ermeniler ve Ermeni birlikleri Erzurum istikâmetine doğru geri çekilmeye başladılar. Erzincan'dan Erzurum'a ricat eden Ermeni sürüsü, yollarının üzerinde karşılarına çıkan bütün Müslüman nüfusu katlediyorlardı. Katliâmlar hayvanî bir şekilde icra ediliyordu. Ilıca'da⁴⁶³ kaçmayı başaramayanların hepsi katledildi.⁴⁶⁴

⁴⁵⁶ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.76.

⁴⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.446.

⁴⁵⁸ Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör:2914, Dosya:477, Fihrist:6.

⁴⁵⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.446.

⁴⁶⁰ Sivaslı Murad da Antranik gibi Ermeni çete reislerindedir.(Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, s.88.)

⁴⁶¹ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.232.

⁴⁶² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I.*, (1906-1918), Ankara 1995, s.310.

⁴⁶³ Erzurum'a bağlı Ilıca ilçesi.

⁴⁶⁴ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, ss.7-8.

Bu sıralar da Erzurum'da bulunan Erzurum 2'nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebov hatıralarında Ermenilerin yaptığı bu katliâmlarla ilgili kelimelerle anlatılırken bile imtina edilecek ve insanlıkla uzaktan yakından ilgisi olmayan şu hadiseyi anlatır: *“Katliâmdan üç hafta kadar sonra Ilıca'ya giden Yarbay Gryaznov 26 Şubat'ta döndüğünde, bana, orada şöyle bir tabloyla karşılaştığını anlatmıştı: “Köylere giden yollarda ve sokaklarda parçalanmış cesetler öylece yatıyor. Önden giden her Ermeni, mutlaka gördüğü cesede tükürüyor ve küfrediyordu. Yaklaşık olarak 12-15 sajen kare (yaklaşık 55-70 metre kare) alandaki bir cami avlusunda 1.5m yüksekliğinde, öldürülmüş Türk - ihtiyar, erkek, kadın ve çocuk - cesetleriyle dolup taşmıştı. Kadın cesetleri tecavüz izleri taşıyordu. Bazılarının cinsel organlarına tüfek fişegi sokulmuştu.”*

Yarbay Gryaznov, müfrezede bulunan iki Ermeni kursiyer kızı camiye çağırmış. Bu kızlar, müfrezede telefoncu olarak çalışıyorlarmış. Onlara Ermenilerin neler yaptıklarına iyice bakmalarını söylemiş. Bu kızların neşeyle kahkahalar atmaya başlamaları, Yarbay Gryaznov'un çok garibine gitmiş. Yarbay hiddetle öfkesini ve bununla birlikte duyduğu infiali onlara ifade etmiş. Ermenilerin muhtemelen insan soyunun en aşağılık, en vahşi ırkı olduğunu, hepsinin, hatta yüksek eğitim görmüş kadınlarının, kızlarının bile yaşlı, muharip ölüm dahil çok şey görmüş geçirmiş bir subayın kanını donduracak bir görüntü karşısında, neşeyle nasıl gülebildiklerini söylemiş. Ermeni kızlar, sinirlerinin gevşemesinden dolayı güldüklerini söylemişler. Böyle bir izaha yarbay ikna olmamış.”⁴⁶⁵

Ermeniler bu katliâmları yaparken bu noktada Osmanlı Hükümeti'nin tutumu, Avusturya Diplomatik Belgelerinde, Osmanlı Hükümeti, Ermenilere karşı nefret ve galeyan duygularını artırmamak için bu tür haberlerin basında yer almasına izin vermiyor, şeklinde ifadelerle yerini almıştır. Yine aynı belgelerde Ermenilerin icra ettikleri mezâlime dair haberleri kaçan muhacirlerin getirdikleri; gelen haberlere göre Ermenilerin, Türkleri kadın, çocuk ve yaşlı farkı gözetmeksizin katlettikleri bilgileri yer almıştır.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, ss.8-9.

⁴⁶⁶ Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII, 1918 Jan-Juni, s.5593.

3'üncü Ordu Komutanlığı, 14 Şubat 1918 tarihinde, 1. ve 2'nci Kafkas Kolordularının, en ileri birlikleri ile Sansa Boğazı - Sürperan Deresi - Başköy - Lori Deresi - Keçikale (Kovans) - Anzaryahanları - Zigana kordonu hattını tutmasını bildirdi. 37'nci Kafkas Tümeni'nin de kıyıda, (Trabzon'un batısında) Hızırbeli Tepesi - Yeros burnu hattını ele geçirmesi emredildi. Sansa ve Cibice boğazlarını tutmakta olan Şarkî Dersim Müfrezesi 14 Şubat 1918 tarihinde 1'inci Kafkas Kolordusu'nun emrine verildi. Şarkî Dersim Müfrezesi ile 1'inci Avcı Taburu "Sansa Müfrezesi" adıyla Yarbay Halit Bey'in komutasına verildi. Sansa Müfrezesi 1'inci Kafkas Kolordusu'nun ilerisinde Sansa Boğazı ile Soğanlı gediği arasında emniyeti tesis etmeye memur edildi.⁴⁶⁷

2'nci Kafkas Kolordusu cephesinde Bayburt civarından gelen şahısların verdikleri bilgilere göre Bayburt'ta epeyce erzak bulunduğu ve oldukça telaşlı bulunan Ermenilerin cephaneleri Erzurum'a nakletmekte olduğu anlaşıldı. 37'nci Kafkas Tümeni tarafından Eynesil işgal edildi. Tümen büyük kısmıyla Tirebolu-Espiye muntıkasında toplandı. 15 Şubat 1918 tarihinde Ermenilerin büyük kısımları ile Tercan yönünde çekildikleri bilinmekteydi. Çekilen Ermenilerle irtibat kesilmişti. Şarkî Dersim Aşiretleri tarafından Ermenilerden 2-3 top ile dört makineli tüfek ve 50 araba ele geçirildi. Trabzon'da 1000 mevcutlu bir Rus kıtası oluşturulduğu bilinmekteydi. 37'nci Kafkas Tümeni ilk kademesi aynı gün Vakfıkebir'i, 11'inci Kafkas Tümeni de Gümüşhane ve Torul'u işgal ettiler. 16 Şubat 1918 tarihinde 4'üncü Kolordu'nun durumunda bir değişiklik söz konusu değildi. Yalnız 12'nci Piyade Tümeni Müfrezesi aynı tarihte Fem'i işgal etti.⁴⁶⁸

İleri harekât başarılı bir şekilde devam etmekteydi. Hatta Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, 20 Şubat 1918 tarihinde 3'üncü Ordu Kumandanlığına göndermiş olduğu yazısında diyordu ki: "*Ruslar Üçüncü Ordu'nun ileri harekâtına mümânaat etmek isterlerse gösterecekleri her türlü mukavemetin kırılmasını rica ederim. Zât-ı devletleri bu babda Ruslar kendi taraflarından harbin hitâmını ilân eyledikleri cihetle mukavemet gösterenlerin Rus kıtaât-ı muntazaması olmayıp, hükümetlerinin emrine asî eşkıya addolunacakları esâsâtına istinâd edebilirler.*"⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Genelkurmay Başkanlığı, 3'ncü Ordu Harekâtı, II., s.447.

⁴⁶⁸ Genelkurmay Başkanlığı, 3'ncü Ordu Harekâtı, II., s.448.

⁴⁶⁹ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.14.

Tercan'a çekilmekte olan 300 kadar Ermeni Sansa Köyü'nde bastırıldı ve Ermeniler 50 ölü ve bir top bırakarak Tercan'a çekildi. Sansa'dan çekilen Ermeniler Bican ve Kargın'da bulunan erzak ve eşya ambarlarını kısmen ateşe verdiler. Ambarlarda kalan erzak ve eşyalar ise başlarında subay olmadığından dolayı disiplinsiz aşiret kuvvetleri tarafından yağmaya uğradı. 19 Şubat 1918 tarihinde Sansa Müfrezesi lağvedilerek, Şarkî ve Garbî Dersim Müfrezeleri doğrudan 9'uncu Kafkas Tümeni'nin komutasına verildi.⁴⁷⁰

Ermenilerin Tercan'daki Müslüman halkı imha etmekte olduğu haberleri ulaşmakta ve Tercan'da büyük miktarda erzak ve malzeme bulunduğu tahmin edilmekteydi. 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı, Tercan'ın baskın ile işgal vazifesini 9'uncu Kafkas Tümen Komutanı'na verdi. 5'inci Kafkas Tümeni'ne, takviyeli bir piyade alayı ile Bayburt'un zaptı görevi verildi. 3'üncü Ordu Komutanı, 4'üncü Kolordu için iki surette hareket plânlamaktaydı. Birincisi, Van Gölü Cenup Müfrezesi'ni güçlendirerek yerinde bırakmak ve 1. ve 2'nci Kafkas Kolorduları Tercan-Of hattından doğu istikâmetine ilerlerken 4'üncü Kolordu'nun diğer aksamı ile, başlangıçta Malazgirt-Hınıs hattına ilerlemektir. İkincisi, milislerle beraber birkaç nizamiye taburunu, diğer sınıflarla takviye ederek, Van Gölü ile 3'üncü Ordu (1'inci Kafkas Kolordusu) arasında bulunan mntıkada bırakıp, kolordunun diğer kısımlarıyla Van üzerine yürümek ve Van'ı işgal etmektir. Ordu Komutanı, 4'üncü Kolordu'nun ne zaman harekete geçebileceğini kolordudan sormakta ve Kolordu Komutanı'nın buna verdiği cevapta iâşe maddeleri ve nakil araçları noksanlığı ve mevsim sebebiyle bazı zaman insan ve hayvanların aç kaldığını, halen 5'inci Piyade Tümeni'ne yarım istihkak yiyecek maddesi tahsis edildiğini, hayvanların sadece ot ile beslendiğini, ileri harekâtın ancak nisan ayında mümkün olabileceğini bildirmekteydi.⁴⁷¹

16 Şubat 1918 tarihinde Erzincan'a gelen 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 19 Şubat 1918 sabahı karargâhı olan Suşehri'ne hareket etti.⁴⁷²

5'inci Kafkas Tümeni'nden 13'üncü Kafkas Alayı 20 Şubat 1918 saat 17.00'de Bayburt'u istirdat etti. Ermeniler, 15 Şubat 1918 tarihinde 200'den fazla Müslüman ahaliyi öldürmüş ve ehrak etmiş, Madenhanları üzerinden Erzurum'a doğru

⁴⁷⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.449.

⁴⁷¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.449-450.

⁴⁷² Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948), I.*, İstanbul 2009, s.489.

çekilmişlerdi. 5'inci Kafkas Tümeni büyük kısmıyla Pulur-Sünür hattındaydı. 11'inci Kafkas Tümeni, ileri birlikleriyle Vadok Dağı - Zigana kordonu hattındaydı. 37'nci Kafkas Tümeni, Trabzon'un hemen batısı ile Trabzon arasındaydı.⁴⁷³

Başkumandanlık Vekâleti, Van'da bir iki binden fazla Ermeni kuvvetinin var olduğunu zannetmediğini, 5'inci Piyade Tümeni cephesinde Malazgirt mıntıkasında, neredeyse hiç Ermeni bulunmadığını, 4'üncü Kolordu'nun bu fırsattan istifade ederek yalnız 5'inci Piyade Tümeni ile, veya ufak müfrezelerle Malazgirt istikâmetini kapayarak tüm kolordu ile Van'ın işgalini ve 6'ncı Ordu'nun Rumiye'ye yapacağı harekete riayet edilmesini önemli gördüğünü 3'üncü Ordu Komutanlığına 20 Şubat 1918 tarihinde bildirmekte ve 3'üncü Ordu Komutanı'nın buna verdiği cevap, 4'üncü Kolordu'nun halihazırdaki mevcudu ile Van'da karşılaşacağı mukavemeti göğüsleyemeyeceğini, Van Gölü güneyinden hareketle 4'üncü Kolodu'nun tek kalacağını, 6'ncı Ordu'nun harekâtının Van bölgesindeki olayların gidişatını pek az değiştirebileceğini; Van, Beyazıt, Karaköse ve Başkale mıntıkasında bulunan 40.300 Ermeni nüfusunun 1/3'ünün savaşa hazır olduğunun haber alındığını, Hımıs, Tutak ve Muş havalisinde halen bulunan 15.000 Ermeni ile Kafkasya'dan şimdiye kadar gelmiş ve gelebilecek Ermenilerin de hesaba katılması gerektiğinin altını çizdikten sonra sayıca yetersiz bir kuvvetle, sayıca üstün bir kuvvete çatmamak lüzumu hissedilmekteydi. Bu mütalaâlara rağmen, Başkomutanlıkça, 4'üncü Kolordu'nun Van'a hareketi emredilirse bu emir tereddüde mahal vermeden yapılacaktır, şeklindeydi.⁴⁷⁴

3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa 26 Şubat 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği yazısında icra edilmekte olan askerî harekâtın merkezini Erzurum teşkil etmekte olmasına nazarân bu mevkiinin geri alınmasının hedef-i ittihaz eylediğini ve bundan sonra husûl olacak müsait vaziyetten istifade edilerek Van cihetine esaslı bir hareketin tatbikinin kolay ve mümkün olacağını bildirmiştir.⁴⁷⁵

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, gerek bu gerekçeler ve gerekse Ermeni istilâsına bir an evvel son verme lüzumu ile Van üzerine yapılacak hareketi Erzurum'u aldıktan sonraya bırakmayı uygun görmekteydi.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.451.

⁴⁷⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.451.

⁴⁷⁵ ATASE, BDH, Kls.153, Dos.682, Fih.62.

⁴⁷⁶ ATASE, BDH, Kls.153, Dos.682, Fih.62,62-1.

22 Şubat 1918 tarihinde saat 10.00'da Halit Bey Müfrezesi⁴⁷⁷ ile 9. ve 36'ncı firka süvari bölükleri tarafından Mamahatun (Tercan) işgal edildi.⁴⁷⁸

Ermeniler Mamahatun'dan firar ederken 300 kadar Müslüman ahaliyi katlettiler. 21 Aralık 1918'de Mamahatun'un birçok mahallesi ve cephaneleri Ermeniler tarafından yakılmıştı.⁴⁷⁹

2.7. TRABZON'UN KURTARILMASI

Trabzon'un istirdadının arefesinde 2000 Ermeni çeteci Trabzon dolaylarındaki Müslüman ve Rumlara karşı katliâmlarda bulunuyordu. Trabzon Rum Ortodoks Metropoliti silâhlı muhafızları, Müslümanları da Ermeni saldırılarına karşı koruyorlardı. Metropolit'in bu tutumu, Türk siyasî çevrelerinde hoşnutluk meydana getirdi.⁴⁸⁰

Şubat ayının ortaları itibariyle Trabzon şehrinde, halen daha 8.000'in üzerinde Rus askeri bulunmaktaydı. Bunlar askeri açıdan da teçhiz edilmiş durumdaydı. İhtiyâtlı bir kumandan olan Vehip Paşa, elindeki sınırlı kuvvetlerini, zaten savaş dışı kalmış ve Trabzon'dan deniz yolu ile Rusya'ya dönmeyi bekleyen söz konusu bu Rus Kuvvetleriyle aleni bir çatışmaya sokmadan şehri teslim almak niyetindeydi.⁴⁸¹

Bu maksatla Vehip Paşa'nın emri ile, Trabzon'un üç gün içinde boşaltılması hakkında, 37'nci Kafkas Tümeni Komutanı, Trabzon Müstâhkem Mevki Komutanı'na 20 Şubat 1918 tarihinde bir mektup gönderdi. Bu üç günlük mühlet için 37'nci Kafkas Tümeni'nin harekâtı, tabiâtıyla duracaktı. Başkumandanlık Vekâleti Trabzon yakınında harekâtın, geçici de olsa durdurulmasını tasvip etmemekteyse de Vehip Paşa, Trabzon'a olaysız girme şansını denemek üzere beklemeyi uygun gördü. Ruslar ile, Trabzon'un teslimi noktasında müzakerede bulunmak üzere 37'nci Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Mustafa Remzi Bey görevlendirildi. 22 Şubat 1918 tarihinde Mustafa Remzi Bey Trabzon'dan bir netice almadan döndü. Ruslar, üç günde Trabzon'un tahliye edilmesini mümkün görmemekte, şehirde Rus askeri varken Türk askerinin girmesini sakıncalı

⁴⁷⁷ Halit Bey Müfrezesi 1'inci Kafkas Kolordusu'na bağlıydı.(Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.452.)

⁴⁷⁸ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.100.

⁴⁷⁹ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55.; Atı, 12 Mart 1334/1918; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.452.

⁴⁸⁰ Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII, 1918 Jan-Juni, s.5603.

⁴⁸¹ Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, ss.49-50.

saymakta, silâh ve mühimmatın da teslim edilemeyeceğini bildirmekteydiler. Bu durumda 37'nci Kafkas Tümeni, üç günün sonunda 24 Şubat 1918 sabahı Trabzon'a zorla girecekti.⁴⁸²

24 Şubat 1918 sabahı, 37'nci Kafkas Tümeni'ne mızıka ile yürüyüş kolu düzeninde Trabzon'a giriş yapacağı, tümenin her türlü harekete hazır bir şekilde Trabzon'un güney ve batısında toplu bulunması emredildi. 23 Şubat 1918 tarihinde Trabzon Bolşevik Komitesi ile, dört saat kadar süren müzakere neticesinde Osmanlı tarafının istekleri kabul edildi. 37'nci Kafkas Tümeni, mızıka eşliğinde ve bir Rus birliği tarafından karşılandı ve 24 Şubat 1918 tarihinde olaysız bir şekilde Trabzon'a girdi. Trabzon'da bulunan Ermeni ve Gürcü askerleri işgalden önce deniz yoluyla Trabzon'u terk etmişti. Halen Trabzon'da bulunmakta olan 8.000 kadar Rus askeri, işgalden önce Trabzon'un doğusunda bulunan Değirmendere'de ordugâhta toplanmıştı. Bunlar da en kısa zamanda deniz yolu ile ülkelerine gideceklerdi.⁴⁸³

Trabzon'un kurtarılması hiçbir Osmanlı askeri ve yerli Müslüman'ın burnunun kanamadığı, askerî müdahale tehdidiyle elde edilen parlak bir diplomatik başarı olmuştu. Doğu Karadeniz'in en fazla ehemmiyete haiz olan liman şehri, iki yıllık bir esaretten sonra geri alınmış oldu.⁴⁸⁴

Yeniköy, Karabıyık ve Aşkale'de bulunan ambarların Ermeniler tarafından yakılmasına fırsat vermeden, Yeniköy civarında görülen Ermenilerin baskın ile imha edilmesi görevi için 9'uncu Kafkas Tümeni görevlendirildi.⁴⁸⁵

24 Şubat 1918 tarihinde Yavi, Yeniköy ve Aşkale istikâmetlerinde muktedir bir zabıt keşif kolu gönderildi⁴⁸⁶ ve civar halkının da desteğiyle 25 Şubat 1918 öğleden sonra Aşkale⁴⁸⁷ baskın ile işgal edildi. Aşkale ambarlarında 26 ton ekmeklik un, 2,5 ton yemeklik erzak ve 3,5 ton yem ele geçirilmiş oldu.⁴⁸⁸

⁴⁸² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.452-453.

⁴⁸³ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.453.

⁴⁸⁴ Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.51.

⁴⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.453.

⁴⁸⁶ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55.

⁴⁸⁷ Erzurum iline bağlı Aşkale ilçesinin kurtuluş tarihi 25 Şubat 1918 olmasına rağmen; şu an da kurtuluş günü olarak yanlışlıkla 3 Mart 1918 tarihi kabul edilip, kutlama tarihi, bu tarihe göre yapılmaktadır.

⁴⁸⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.453.

Ermeniler firarlarından önce Aşkale ahalisinden 35 kişiyi katlettiler.⁴⁸⁹ 25 Şubat 1918'de toplam 100 civarında Ermeni süvarisi, Yeniköy ve Aşkale'den Erzurum istikâmetine doğru çekilmekteydi. Bu sıralar da 4'üncü Kolordu ileri kıtaâtı vaziyetinde bir değişiklik söz konusu değildi. 1. ve 2'nci Kafkas Kolorduları ileri kıtaâtı ile Yeniköy-Aşkale-Of hattında bulunmaktaydı.⁴⁹⁰

37'nci Kafkas Tümeni ileri birlikleri tarafından 25 Şubat 1918 saat 17.10'da Of işgal edildi. Of'un işgalini gerçekleştiren müfreze takviye edilerek Rize'nin işgalini gerçekleştirecekti. 2'nci Kafkas Ordusu, 5. ve 11'inci Kafkas Tümenleri süvari bölükleri ile kolordu süvari bölüğünden oluşmuş olan mürettep 2'nci Süvari Alayı Bayburt'tan Aşkale'ye sevk ettirildi.⁴⁹¹

26 Şubat 1918 tarihinde 9'uncu Kafkas Tümeni Süvari Bölüğü tarafından da Yeniköy işgal edildi.⁴⁹² Ermeni çeteleri tarafından Yeniköy'de yirmi hane ateşe verildi.⁴⁹³

2.8. ERZURUM'UN KURTARILMASI

2.8.1. Erzurum'a Keşif Taarruzu

Başkumandan Vekili Enver Paşa 28 Şubat 1918'de 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya gönderdiği yazısında Brest-Litovsk'ta Rus murahhaslarına ultimatoma verildiğini ve durumun kesbettiği naziklik dolayısıyla bir an evvel hududa ulaşılmasını ve kısmen eski Kafkasya vilayetlerimizin ele geçirilmesini ve bu noktada icap eden keyfiyetin yerine getirilmesini bildirmiş ve devam etmekte olan ileri harekâta ordunun mühim külliyesiyle Erzurum yönünde hareketinde, bu cihetin özellikle düşünülmesini ve temin edilmesini istemiştir.⁴⁹⁴

3'üncü Ordu Komutanı'nın buna verdiği cevapta, harekâtın gecikmesine ulaştırma vasıtalarının azlığı ve mevsimin sebep olduğunu, evvelce talep edilen yük otolarının Trabzon'a çıkarılmasından dört gün sonra ordunun doğuya harekete hazır

⁴⁸⁹ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55-5; ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55-6; Atı, 12 Mart 1334/1918.

⁴⁹⁰ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.38.

⁴⁹¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.454.

⁴⁹² ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55-6; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.453.

⁴⁹³ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55-5; ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.55-6.

⁴⁹⁴ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.42.

olabileceğini, hâlen mevcut ulaştırma araçlarıyla ordunun iaşesinin bile sağlanamadığını, Başkomutanlığa duyurmaktaydı.⁴⁹⁵

Erzurum’u kurtarmak için ileri harekâta devam ederken Türk Kuvvetleri üç düşmanla mücadele etmek zorundaydı: 1. Açlık tehlikesiydi ki açlık, herkesin her zaman için ve özellikle orduların savaşta en önemli düşmanıdır. 2. Ermeniler idi. Buldukları yerlerde toplam öldürme hareketlerine giriştiklerinden dolayı bunlar, düşmandan daha kötü bir varlıktılar. 3. Kış mevsimiydi. Şarkın kışı özellikle Erzurum ve çevresinde bu aylar da ziyadesiyle korkunçtu.⁴⁹⁶

Kâzım (Karabekir) Paşa bu üç düşmana karşı hâkim vaziyetini şu şekilde izâh ediyordu: *“1. Açlığa karşı: Erzincan’da tahrip ve yağma edilmesine meydan vermeden elde ettiğimiz depolar bizi açlık düşmanını yenecek vaziyete sokmuştu. İlerilere doğru mevcut iaşe merkezlerini de seri darbelerle elde etmek suretiyle kolordumu bütün kudret ve kuvvetiyle Erzurum karşısına ulaştırabildim. Hususiyle Yerhan’a kadar menzil vasıtalarının günde 12 ton yem ve yiyecek taşımalarını da ordu kumandanından rica ederek muvafakatini almıştım.*

2. Ermenilere karşı: İki fırka ile kolordu kıtalarını Erzurum’u kurtarmaya kâfi görüyordum. Ermenilerin en büyük mukavemeti Erzurum mevki müstâhkeminde yapacaklarını ve yollarda bizi ancak oyalamaya çalışacaklarını kuvvetle tahmin ediyordum. Çünkü karın ve soğğun çokluğu dolayısıyla rastgele dağ başlarını bütün kuvvetleriyle müdafaaaya kalkışarak Erzurum’u da tehlikeye düşürmek Ermenilerin menfaatlerine uygun düşmezdi.

3. Kışa gelince: Artık buna karşı idmanlı idik. Bundan başka kaç yıldır Rusların karşısında mütemadi geri gitmeler ve dağların başlarını müdafaa edeceğiz diye maddî ve manevî donukluk herkesin canına tak demişti. İleri yürüyüş için artık kışı en hafif düşman görüyorduk.”⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *3’ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.455.

⁴⁹⁶ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu, III.*, İstanbul 1994, ss.129-130.

⁴⁹⁷ Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu*, ss.130-131.

Türk Kuvvetleri, Erzurum'da Torkom ve Keşişyan komutasındaki hafif mevcutlu iki Ermeni alayı da dahil olduğu hâlde, mevcut Ermeni kuvvetini 7.000 civarında tahmin etmekteydi.⁴⁹⁸

Ordu, Ermeni Kuvvetlerinin toplu bulunduğu bilinen Van ve Erzurum'a karşı kat'î neticeli harekâta geçebilmek amacıyla 1. ve 2'nci Kafkas Kolordularının (37'nci Kafkas Tümeni dışında), hâlen ileri birlikleriyle yer aldığı Yeniköy-Aşkale-Of hattının batısında hazırlık yapacaktı. 37'nci Kafkas Tümeni sahil harekâtını devam ettirecekti.⁴⁹⁹

Erzurum'a karşı icra edilecek harekât sırasında, 11'inci Kafkas Fırkası (Tümeni)⁵⁰⁰ ile ordu ihtiyatını teşkil edecek olan 10'uncu Kafkas Fırkası, 28 Şubat 1918 tarihinden itibaren geçici olarak 2'nci Kafkas Kolordusu'nun emrine verildi.⁵⁰¹

1.ve 2'nci Kafkas Kolorduları ara hattı, Karabıyık'tan sonra, Evreni - Ağvıran - Gez hattı idi.⁵⁰²

Karabıyık - Evreni - Ağvıran - Gez hattından yapılacak ileri harekâta 1. ve 2'nci Kafkas Kolordularının ikisinin de kullanılmasına karar verildi. Ancak bu noktada bir problem ortaya çıkmaktaydı ki o da bu hat üzerinde yalnız bir tek şose yol vardı ve iki kolordunun kıtaları ile ağırlıklarının eş zamanlı geçişine müsait değildi.⁵⁰³

Bu durumda Erzurum'a ilerlemede şose, 2'nci Kafkas Kolordusu'na tahsis edildi. Şosenin güneyinden ilerleyecek 1'inci Kafkas Kolordusu bölgesinde yol az ve kar kalınlığı 1 metre idi.⁵⁰⁴

3'üncü Ordu Kumandanı, 1. ve 2'nci Kafkas Kolorduları, Yeniköy-Aşkale hattından doğuya ilerlerken, müşterek hareketin temin edilmesi için 4'üncü Kolordu'nun da Malazgirt-Hınıs hattından kuzeye ilerlemeye başlamasını uygun görmekteydi. İklimin etkisi, menzil ulaştırma vasıtalarının yetersizliği ve diğer sebeplerle, 1. ve 2'nci Kafkas Kolordularının hareketine kadar 4'üncü Kolordu'nun hareket kabiliyetini alamayacağı veya geç alacağı, bu müddet zarfında 1. ve 2'nci

⁴⁹⁸ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.38.

⁴⁹⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.454.

⁵⁰⁰ Fırka ile Tümen aynı şey olup, 10.000 kişiden oluşmaktadır.

⁵⁰¹ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.38-2; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.455.

⁵⁰² ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.38-2; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.455.

⁵⁰³ Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.51.

⁵⁰⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.455.

Kafkas Kolordularını bekletmenin durum gereği doğru olmayacağı nedeniyle, ordu Kumandanı 4'üncü Kolordu'yu kuzeye sevkten vazgeçip bu kolordu ile, Van şehri ve havalisinin işgaliyle iktifa edilmesine karar vermekteydi.⁵⁰⁵

2.8.1.1. Karabiyik Köyü (Karabiyik Hanları) Baskını

Mevcut koşullarda, Erzurum harekâtına keşif taarruzu ile başlanmasına karar vermiş olan Vehip Paşa tarafından 1'inci Kafkas Kolordusu'na, Ruslardan Ermenilere geçen erzak depolarının bulunduğu ve Erzurum'un batısında kalan Karabiyik Köyü'ne bir baskın harekâtı yapılması emri verildi.⁵⁰⁶

Cinis Köprüsü - Karabiyik Hanları - Tazegül Köyü hattında, Türk ileri birlikleri ile temas halinde bulunan Ermeni Kuvvetleri, 400 kadar piyade ve 100 süvariden mürekkep idi ve ellerinde iki top bulunmaktaydı. 3'üncü Ordu Komutanlığı, ekseriyeti ile Karabiyik Hanları civarında bulunan bu Ermeni Kuvvetlerinin bir baskın harekâtı ile imha edilmesi emrini verdi. Karabiyik ambarlarında bulunduğu haber alınan erzaka, Ermenilerin yakmasına fırsat vermeden el koymak ordu için ehemmiyet taşıyordu.⁵⁰⁷

1'inci Kafkas Kolordusu bu Ermeni Kuvvetlerini baskın ile tenkil edecekti. Bu baskın hareketi sonuçlanıncaya kadar 2'nci Kafkas Kolordusu'nun Aşkale'deki iki bölüklü süvari alayı, 1'inci Kafkas Kolordusu'nun emrine verildi.⁵⁰⁸

Karabiyik Hanları ile Tazegül Köyü hattında bulunan Ermenilere 28 Şubat 1918 gecesi Türk ileri kâatı tarafından yapılan taarruzla şakiler tard ve tenkil olunarak, bu hat işgal edildi. Muharip Ermenilerin 400 piyade, 100 süvari ile 2 cebel topu olduğu anlaşıldı.⁵⁰⁹

1 Mart sabahına kadar devam eden muharebe sonucunda Ermeniler çekilmek mecburiyetinde kaldılar ve Türk keşif kolları Ilıca istikâmetinde ileri sevk edildi. Ermeniler, Karabiyik ambarlarında bulunan erzakın pek azını yakabilmiştiler. 200 ton civarında erzak ele geçirildi.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.455-456.

⁵⁰⁶ Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.53.

⁵⁰⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.457.

⁵⁰⁸ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.46.

⁵⁰⁹ ATASE, BDH, Kls.153, Dos.684, Fih.9-2.

⁵¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.457.

Ele geçirilen bu erzak arasında dört bin çuval dakik,⁵¹¹ üç bin sandık et konservesi, bin çuval arpa, önemli ölçüde peksimet, bulgur ve kırma v.s... bulunmaktaydı.⁵¹²

Karabıyık baskınına iştirak etmek için Tercan'dan gece yürüyüşüyle gelmekte olan 51'inci Kafkas Taburu zabitan ve efradından, havanın çok soğuk olması nedeniyle altı er donarak hayatını kaybetmiş; bazı subay ve erlerde de el ve ayak donma olayları görülmüş ve bu tabur Pırtın Köyü'nde istirahatata ve tedaviye alınmıştır.⁵¹³

Ermeniler çekilirken Tazegül Köyü halkından 30 kadar kadın, çocuk ve erkeği öldürmüşler, 25 erkeği kendi yanlarında götürmüşler ve Tazegül Köyü'nü kısmen yakmışlardır. Ermeniler, Evreni Köyü'nü de yakarak, Erzurum istikâmetine çekilmişlerdir.⁵¹⁴

Alaca Köyü'nü yakan Ermeniler, bu köy halkından 400 kadar kadın, çocuk ve erkeği bir haneye toplattırarak yakmışlardır. Meydanda 200 kadar cenaze bulunmuştur.⁵¹⁵ Cesetler içerisinde 15 kadar yaralı kadın kurtarılabilmıştır.⁵¹⁶

Adı geçen köyde ehlak edilmiş bir ambar bulunmuş ve içerisinde sadece on beş çuval kadar dakik toplanabilmıştır.⁵¹⁷

Ermeniler en büyük vahşetlerini Cinis Köyü'nde gerçekleştirmişlerdir. Cinis Köyü'ndeki 600 nüfusun 13'ü hariç geri kalanı yakılarak, süngülenerek ve hamile kadınların da karınları yarılarak çıkarılan çocuklar kucaklarına verilmek suretiyle hunharca katledilmişlerdir.⁵¹⁸

Bu katliâm görüntülerine bizatihi tanıklık eden Şevket Süreyya Aydemir hatıralarında bu manzarayı şöyle anlatmıştır: *“Ermeni Ordusu'na Taşnak komitacıları hâkimdi. Bu komitanın büyük hırsı, sadece bir imha ve intikam savaşından ibaretti. Çılgın hesaplaşmanın bir türlü sonu gelmiyordu. Erzurum yolu üstündeki Cinis Köyü karşısında Evreni Köyü'nde kadın, erkek, çocuk bütün köylüler öldürülmekle*

⁵¹¹ “Dakik” un demektir.

⁵¹² ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.56-2.

⁵¹³ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.45-15; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.457.

⁵¹⁴ ATASE, BDH, Kls.153, Dos.684, Fih.9-2; Atı, 12 Mart 1334/1918.

⁵¹⁵ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.56-2.

⁵¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.458.

⁵¹⁷ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.56-2.

⁵¹⁸ Atı, 12 Mart 1334/1918; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.458.

kalmamıştı. Öldürülenlerin vücutları parçalanarak, kollar, bacaklar, kafalar, kasap dükkânlarındaki etler gibi, duvarlara, çivilere, çengellere asılmıştı. Fakat bunları yapanların hırsları bununla da sönmemişti. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse, mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanları, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmıştı. Yerlere serilmişti. Cinis 'te ise bütün köy halkını ayakta ve köyün ağzında bekliyor gördük. Fakat bunlar bir ölü kafilesiydi. Köyden çıkarılan, köye gireceğimiz yol üstünde süngülenirken birbirlerine sokulan ve yapışan kadın, erkek, çocuk bu insanlar, dayanılmaz bir soğuk altında kaskatı donmuşlar ve öylece kalmışlardı."⁵¹⁹

2.8.2. Erzurum Müstâhkem Mevkii⁵²⁰

1917 yılı Aralık ayının ortalarında Rus Kafkas Ordusu, gerek Ordu ve gerekse Başkumandanlığın izni olmaksızın kendi kendine cepheyi boşalttı. Ordu ile beraber Erzurum Kale Topçu Alayı da gitti. Erzurum Deveboynu Müstâhkem Mevkii Kitaâtı ile Erzurum Kale Topçu Alayı'ndan sadece 24 zabıt (subay) kaldı.⁵²¹

Bu subaylar, Rus askerleri tarafından metruk bir hâlde bırakılan toplarının başında vazife gereği kalmışlardı. Diğer subaylar da gitmişlerdi. Müstâhkem mevkiide 400 üzerinde top kalmıştı. Topları bölgeden sevk etme imkânı olmadığından dolayı bu toplar öylece mevzilerinde kalmıştı. Subaylar, vazifelerine duydukları vicdanî sorumluluk bilinciyle toplarının başında kalmışlardı. Birinci Alay'ın gitmesiyle birlikte, eş zamanlı olarak onun yerine, kalan subaylardan 2'nci Erzurum Kale Topçu Alayı teşkil edilmiş oldu. Ordunun cepheyi tahliye etmesiyle birlikte, Erzurum'da ihtilâl yoluyla kendilerini "Ermeni Askerî Birliği" diye adlandıran bir Ermeni birliği teşkil edildi.⁵²²

Erzurum Müstâhkem Mevkii Ruslarca batıya karşı da tahkim edilmişti. Rusların çekilmesinden sonra kalan yüzlerce topu kullanacak elemanın mevcut olmamasından dolayı söz konusu bu toplardan sadece 16'sı kullanılabilir bir hale getirilmişti. Erzurum

⁵¹⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, İstanbul 2006, ss.120-121.

⁵²⁰ Müstâhkem Mevkii etrafı kale ve siper gibi savunma amaçlı yapılarla tahkim edilmiş ve güçlendirilmiş yer, mevzi anlamına gelmektedir. Erzurum'un Müstâhkem Mevkii olarak adlandırılmasının nedeni etrafında çok sayıda savunma amaçlı tabyanın var olmasıdır.(Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s.174.)

⁵²¹ ATASE, BDH, Kls.373, Dos.1484, Fih.13.

⁵²² ATASE, BDH, Kls.373, Dos.1484, Fih.13; Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, s.14.

Müstâhkem Mevkii Komutanı Tverdohlebov idi. Ruslar, Ermenilerin icra etmekte oldukları vahşetten⁵²³ dolayı yafta alıyoruz diyerek kalmak istemediklerinden savaşa istekli değillerdi.⁵²⁴

Ermeni Generali Antranik 17 Şubat 1918⁵²⁵ tarihinde Erzurum'a gelerek Rus Müstâhkem Mevkii Komutanı Tverdohlebov'dan emir ve komutayı aldı. Antranik'in Kurmay Başkanı da Rus Albayı Zinkiyeviç idi. Erzurum'da bulunan Ermeni Kuvvetleri, Erzurum ve Erzincan alayları ile 1'inci Avcı Alayı'ndan 1 tabur olmak üzere, 9 piyade taburu, 3 süvari bölüğü ve 2 dağ bataryasından müteşekkildi. Bu birliklerde 3100 süngü, 400 kılıç, 8 dağ topu ile Rusların kullandığı 16 top mevcuttu.⁵²⁶

2.8.3. Erzurum'a Karşı Keşif Taarruzu İçin Yapılan Hazırlıklar

Gelişmekte olan siyasî konjonktür, istilâ edilmiş olan Türk topraklarının bir an önce işgalini gerekli kılmaktaydı. Erzurum'da hâlen önemli bir Ermeni kuvveti olmadığı ve Ermeni teşkilâtı ikmâlini tamamlamadan, süratli ve sert bir hareketle, Erzurum'un istirdatının mümkün olduğu görülmekteydi. Erzurum Müstâhkem Mevkii'nin halihazırdaki durumunun emniyet ve keyfiyeti noktasında mevcut bilgiler,⁵²⁷ çeşitli yollardan elde edilecek bilgilerle tamamlanmaya çalışılmakla beraber, 3'üncü Ordu Komutanlığı, en kestirme ve en doğru bir kanaât edinmek amacıyla Erzurum'a karşı kâfi bir kuvvetle "keşif taarruzu" yapmaya karar vermiş olduğunu 1 Mart 1918 tarihli emriyle yayımladı.⁵²⁸

⁵²³ Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları vahşetler konusunda geniş bilgi için bkz.(Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*)

⁵²⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, V.*, s.153; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.459.

⁵²⁵ Antranik'in eserinde, Antranik'in Erzurum'a geliş tarihi 16 Şubat 1918 olarak gösterilmiştir.(Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.229.)

⁵²⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, V.*, s.153; Arslan, *1918 Kafkas Harekâtı*, s.54.

⁵²⁷ Ermeni kaynakları, 1918 yılı başlarında Rusların çekilmesiyle Erzurum Kalesi'nde a. Dikran Ağamalyan'ın yönetimi. (Ağamalyan, Ermeni Askerî Birliği ve Doğu Ermeni Ulusal Konseyi'nin Erzurum Şubesi Başkanı ve askerî cephaneliklerin genel yöneticisi konumundaydı.) b. Moskova Ermenileri Komitesi yetkilisi ve özel kuvveti. c. Ermenistan Güvenlik Konseyi ve Batı Ermenileri Konseyi'nin ortak yerel organları. ç. General Odişelidze'nin kendi subay birliği. d. General Torkom'un birliği. e. Murad'ın subay alayı. f. Kiği Birliği. g. Babert (Bayburt) Birliği. h. Rus işgalinden beri şehirde esir kalmış olan Osmanlı Kuvvetlerinin bulunduğunu belirtir.(Çelebyan, *Antranik Paşa*, ss.226-228.)

⁵²⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.459-460.

Emre göre keşif taarruzuna, 1. ve 2'nci Kafkas Kolorduları, birer piyade alayı, ikişer süvari bölüğü, kolorduların avcı alayı ve birer dağ bataryası ile iştirak edeceklerdi.⁵²⁹

1'inci Kafkas Kolordusu kendi müfrezesini Yeniköy ve güneyi mıntıkasında, 2'nci Kafkas Kolordusu da kendi müfrezesini Aşkale - Aşağı Kağdariç mıntıkasında toplayacaktı. Kolordular bu hazırlıkların ne kadar zamanda biteceğini ve kıtaâtın hangi tarihten itibaren emrolunan mıntıkadan ileri harekete geçebileceğini orduya bildireceklerdi.⁵³⁰

Ordu Komutanı, avcı taburlarını, bir dağ bataryası ile takviye edip topluca sağ kanatta, Erzurum'un güneyi istikâmetinde kuşatıcı bir surette kullanılmasını uygun görmekteydi. Bunun yanında keşif taarruzunun göstereceği gelişmeye göre kullanılmak üzere, 9. ve 5'inci Kafkas Tümenlerinin daha ileriye yanaştırılmasını faydalı bulmaktaydı. Aşkale ve Karabıyık erzak ambarları bu harekâtı destekleyecek durumdaydı.⁵³¹

Erzurum'a yapılması karar kılınan keşif taarruzunda elde edilecek neticeye göre, gerektiğinde Erzurum'u zorlayarak almaya, iki tümeni de kâfi görmeyen Ordu Komutanı, 3 Mart 1918 tarihinde, 9'uncu Kafkas Tümeni'nin Yeniköy ve civarında, 36'ncı Kafkas Tümeni'nin Tercan'ın doğusunda, 5'inci Kafkas Tümeni'nin Aşkale ve civarında, 11'inci Kafkas Tümeni'nin Bayburt ve civarında toplanmasını, her kolorduda birer obüs ve ikişer sahra bataryasının da bulunması emrini verdi. 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım (Karabekir) Bey, Halit Bey Müfrezesi'nin, Teke Deresi ve hatta daha doğusundan, güneyden, süvari alaylarının Tufanç istikâmetinde kuzeyden, takviyeli iki piyade alayının da Ilıca-Erzurum şosesi kuzey ve güneyinden 7 Mart 1918 şafakta keşif taarruzuna geçilmesi, şekillenecek duruma göre Evreni civarında bulunacak 17'nci Kafkas Alayı'nın da kullanılması teklifini Ordu Komutanı Vehip Paşa makûl bulmadı. Ordu Komutanı, güneyde Egerli Dağ güçlü bir şekilde tutulmadan, veyahut mevsim nedeniyle, en azından bu silsileye dayanarak hareket olunmadıkça Ilıca-Erzurum yolu iki tarafından, ova kısmından, ilerleyebilmeyi pek

⁵²⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.460.

⁵³⁰ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.112.

⁵³¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.460.

mümkün ve amaca uygun bulmamakta, keşif taarruzunda siklet merkezinin güneyde, dağlık bölgede bulunmasını mantıklı bulmaktaydı.⁵³²

1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım (Karabekir) Bey'in Erzurum'a karşı yapılacak harekâta mütalaâsı kabul edilmeyince o da cepheye hareket edip, durumu yerinde değerlendirerek (araziyi, Ermeni Kuvvetlerini ve özellikle de karın vaziyetini görerek), icap eden kararı ona göre verecekti. Bunun için 4 Mart 1918 sabahı karargâhının birinci kademesi ile Erzincan'dan cepheye hareket etti.⁵³³

2.8.4. Erzurum'a Taarruz Emrinin Verilmesi

3'üncü Ordu Komutanlığı, Erzurum Müstâhkem Mevkii'ne gerçekleştirilecek keşif taarruzu emrini 4 Mart 1918 tarihinde yayınladı. Erzurum'u zapt etmek amacıyla Erzurum Müstâhkem Mevkii'nin savunma durumunu tespit maksadıyla, 10 Mart 1918 sabahı, Tekederesi - Süngerîç - Pulur - Ilıca - Karaz hattından taaruza geçilecekti. Bu keşif taarruzuna 9'uncu Kafkas Tümeni Komutanı komutası altında, 1'inci Kafkas Kolordusu'ndan makineli tüfek ve topları ile 1-2 piyade alayı, avcı taburu, iki süvari ve iki istihkâm bölüğü, 1-2 dağ bataryası; 2'nci Kafkas Kolordusu'ndan, makineli tüfek ve topları ile bir piyade alayı, bir avcı taburu, iki süvari bölüğü, bir dağ bataryası iştirak edecekti. Siklet merkezi sağ kanatta olacak şekilde Tekederesi - Fabrika - Erzurum istikâmeti ile, Ilıca - Gez -Erzurum yolu arasında ilerlenilecekti. Kolorduların avcı taburları ile Dersim Kıtaâtı Halit Bey'in komutası altında en sağ kanattan hareketle keşif taarruzunun başarısına çalışacaktı. Dört bölüklü mürettep süvari alayı, Karasu'nun kuzeyinde toplanıp Erzurum-Kösemehmet ve Erzurum-Tufanç yollarını tehdide uğraşacaktı.⁵³⁴

Bölgede emsali görülmemiş derecede bir kış görülmekte ve kıtaâta donma olayları yaşanmaktaydı. Kıtaâtın, muharebeye hazır ve muktedir olması için kısa yürüyüşler yaparak geceleri her hâlde konaklarda geçirmesi ve keşif taarruzuna zinde bir şekilde iştirak etmesi için keşif taarruzunun 10 Mart 1918 tarihine alınması uygun bulunmuştur.⁵³⁵

⁵³² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.460-461.

⁵³³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.119,115.

⁵³⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.461.

⁵³⁵ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.45-15.

3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa ile 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım (Karabekir) arasında, Erzurum'a taarruz noktasında görüş ayrılığı söz konusuydu. 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı'na göre, Erzurum Müstâhkem Mevkii dışında, açık arazide, geniş bir cephede savaşı göze alan Ermeni Kuvvetlerine, iki tümen ile (9. ve 5'inci Kafkas Tümenleri), şose boyunca tertiplenmiş siklet merkezi ile taarruz yapılması, yeterli güçle Erzurum'da savunma imkânlarının kırılması ve bir gece taarruzu ile Erzurum'un zaptı imkân dahilindedir. Kolordu karşısında Ermeniler kuvvet fazlalığı ile şose kuzeyinde yer almaktadır. Siklet merkezini sağ kanatta bulundurarak bu mevsimde dağlık alanda beslemek çetin olacaktır. Hâlen kolordu sağ kanadında bulunan zayıf müfrezelerde iaşe zorluğu zuhur etmiştir. Karabıyık'ta bulunan erzakın, gerideki tümenler yanaşincaya kadar bitme endişesi mevcuttur. Menzilin Erzincan'dan ileriye yaptığı erzak ikmâli kâfi değildir. Vehip Paşa'ya göre ise, Ermenilerin güneyden bir taarruz ile 9'uncu Kafkas Tümeni'nin kuzeye atılıp hedeften uzaklaştırılması endişesi ile siklet merkezinin kuzeyde bulunmasını ve diğer tümenler yaklaşımadan 5'inci Kafkas Tümeni ileri sürülerek Erzurum'a taarruz edilmemelidir. Vehip Paşa, keşif taarruzuna tahsis edilen kuvvetler yeterli olmazsa, bu taarruzdan maksat olan düşmanın kuvvet ve durumunu ortaya çıkarmak sağlanmış olacağından 4-5 gün sonra toplanacak üç tümenin daha iştiraki ile kesin neticenin alınabileceğini bildirmekteydi.⁵³⁶

3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, aşağıda içeriğine değinilen beyannâmenin 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı tarafından imzalanıp, Erzurum'da bulunan Ermeni reislerine gönderilmesi emrini verdi.⁵³⁷

Bu sırada Kavurma Çukuru Köyü'nde yakalanmış olan bir Ermeni çocuğu karargâhı Yeniköy'de⁵³⁸ bulunan 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım (Karabekir) Paşa'nın yanına getirildi. 13 yaşlarında bulunan bu çocuğun Türk tarafından malûmat edinmek amacıyla Erzurum'dan gönderildiği anlaşıldı. Savaşta izci teşkilâtının bu nevi teşebbüslere giriştikleri sık görülen bir durumdur. 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı,

⁵³⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.461-462.

⁵³⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.462.

⁵³⁸ 4 Mart 1918'de Erzincan'dan hareket eden 1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Paşa, 5 Mart'ta Mamahatun'a (Tercan) ve oradan hareketle 7 Mart'ta Yeniköy'e, buradan hareketle de 9 Mart'ta Karabıyık Köyü ile yine aynı gün buz tutan Karasu üzerinden yaya geçerek Tazegül Köyü'ne intikal etti. Tazegül Köyü'nde Ermenilerin katliâmından geriye kalan ahaliye birer gümüş mecdiye dağıttı. 10 Mart tarihinde de karargâhını Tazegül Köyü'nden Alaca Köyü'ne nakletti.(Karabekir, *Günlükler (1906-1948), I.*, ss.491-492-493; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.131-132.)

bu çocuğa iyi muamele yaptırıp, hürmet ve ikramda bulunarak Türk Ordusu'nun menfaati için bu çocuktan istifade etme yoluna gitti.⁵³⁹

1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı, şehre şimdiden yanlış havadis sevk edip, Erzurum'a taarruz için iki kolordunun Yeniköy ve Aşkale taraflarında hazırlıkta olduklarını ifşa etmek suretiyle Ermenilere psikolojik açıdan güçlü bir tesir bırakmak maksadıyla⁵⁴⁰ bu çocuğu bir mektup ile birlikte Erzurum'daki en büyük rütbeli Ermeni komutanına gönderdi. Mektubun içeriği aynen şöyledir: "*Rusya Cumhuriyeti'yle sulh aktedildi. Ruslar bu sulh muahedenâmesi mucibince 93 seferinde ellerine geçen arazimiz dahi dahil olmak üzere tekml memalikimizi tahliye taahhüt ettiler ve ekser aksamını tamamen tahliye ederek çekildiler. Diğer cihetten birçok kıtaâtımız Batum'a çıkmaktadır. Bunlar, Kars'a doğru yürüyeceklerdir. Biz Rusların esirlerini, Ruslar da bizim üseramızı iadeye başladık. İlk kafiye-i üserayı birbirimize verdik. Rusların tahliye ettiği araziye teslim almak üzere kolordularımız Erzurum civarında toplandı. Bu hareketimiz esnasında karşımıza çıkacak her silâhli pek tabii olarak asi telâkki edilecek ve hakkında kanunun emrettiği en ağır ceza tatbik edilecektir.*

Erzurum'da medeniyet ve insaniyete külliye muhalif olan harekâtı icradan vazgeçerek nihayet 9 Mart 334 akşamına kadar Erzurum'u ve sonra da tekml arazimizi terk ile Kafkasya dahiline çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarına tevfiiki hareket etmediğiniz takdirde dökülecek kanların pek ağır olacak olan mesuliyeti tamamıyla size raci olacaktır."⁵⁴¹

5 Mart 1918 tarihinde Ermeniler tarafından Sakalikesik Köyü (Erzurum'un 17 kilometre kadar güney batısında) işgal edildi. Ayrıca 6 Mart'ta 200 piyade, 60 süvari, 2 makineli tüfek ve 2 toptan teşekkül etmiş bir Ermeni kuvveti şose boyunca Evreni-Tevrücük karakol hattına taarruz ettiyse de tard olundu. Daha güneyde Sakalikesik'te bulunan Ermeniler, Türk Milisleri tarafından tard olunup orası işgal edildiyse de takviye kuvveti alan Ermeniler Sakalikesik ve güneyindeki Kümbet Köyü'nü işgal ettiler.⁵⁴²

6 Mart 1918 tarihinde Ermeniler Tikkir Köyü'nü işgal etti. Bir gün sonra yani 7 Mart'ta Tikkir'deki bu Ermeniler tard edildi. Aynı gün 300 kişilik bir Ermeni kuvveti

⁵³⁹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.123-124.

⁵⁴⁰ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.45-13a.

⁵⁴¹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.124-125.

⁵⁴² Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.121-122.

bir makineli tüfekle Haydari Köyü'ne taarruz edip, burayı işgal ettiyse de, yine aynı gün 84'üncü Tabur'un gelmesiyle Ermeniler tard olundu.⁵⁴³

8 Mart 1918 tarihinde Ercik Köyü'ndeki Ermeniler Erinkâr Köyü'nde bulunan Türk bölüğüne taarruz ettiler.⁵⁴⁴ Bölük takviye edilerek ve aynı zamanda Poççık Köyü'nde⁵⁴⁵ bulunan iki piyade ve iki makineli tüfekten ibaret Türk kuvveti karşı taarruza geçerek Ermenileri durdurdu⁵⁴⁶ ve Ermeniler 40 maktûl bırakarak çekilmek zorunda kaldılar. Türk tarafından ise 13'üncü Alay'dan (2'nci Kafkas Kolordusu'nun) 2 zabıt ile 5 asker yaralı ve 1 asker de şehit oldu.⁵⁴⁷

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği 9 Mart 1918 tarihli yazısında Erzurum'a karşı bir keşif taarruzu yapmak üzere tertip olunan öncü kuvvetlerin Erzurum'un 18 kilometre batı ve güneybatısına yaklaştığını, Kara?⁵⁴⁸ kuzeyinde ileri karakol çarpışması olduğunu ve Ermenilerin iki yüz ile dört yüz askerden mürekkep kuvvetleriyle bir iki yerde icra etmek istedikleri taarruzun kanlı zayıatlarla ve kemal-i suhuletle püskürtüldüğünü bildirmekteydi.⁵⁴⁹

Sahil harekâtına devam eden 37'nci Kafkas Tümeni, ilerleyerek 10 Mart 1918 tarihinde Çayeli'yi işgal etti. 11'inci Kafkas Tümeni, Bayburt-Madenhanları mıntıkasında, 5'inci Kafkas Tümeni ise, ağırlıklı kısmı ile Aşağı Kağdariç mıntıkasında, 13'üncü Kafkas Alayı Karasu'nun kuzeyinde, Poççık Köyü ile Ebulhindi Köyü arasında bulunan bölgedeydi. 1'inci Kafkas Kolordusu karşısındaki Ermeni Kuvvetleri, ileri birlikleriyle Tekederesi Köyü batısı - Sakalikesik - Pulus - Ilıca - Salahor - Ercik - Norşin - Konk hattında bulunmaktaydılar.⁵⁵⁰

İki piyade taburu, dört makineli tüfek, dört top ve milislerden müteşekkil Halit Bey Müfrezesi, Tambura - Kümbet - Sakalikesik bölgesindeydi. 9'uncu Kafkas Tümeni'nin 28'inci Kafkas Alayı Karasu'nun güneyinde, 29'uncu Kafkas Alayı şose üzerinde Evreni'de 17'nci Kafkas Alayı Alaca Köyü civarındaydı. 9'uncu Kafkas Tümeni ile 1'inci Kafkas Kolordusu karargâhı Alaca Köyü'nde idi. 1'inci Mürettep

⁵⁴³ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I., ss.492-493.

⁵⁴⁴ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I., s.493.

⁵⁴⁵ Poççık, Erzurum'un Ilıca ilçesine bağlı bugünkü Paşayurdu Köyü'dür.

⁵⁴⁶ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.125.

⁵⁴⁷ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I., s.493; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.125.

⁵⁴⁸ Belgede, Kara'dan sonraki kelimenin üzerine zımba geldiğinden dolayı okunamadı.

⁵⁴⁹ ATASE, BDH, Kls.153, Dos.684, Fih.25-1.

⁵⁵⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı*, II., s.463.

Süvari Alayı Karasu'nun güneyinde, 2'nci Mürettep Süvari Alayı Karasu'nun kuzeyinde düşmanla temas halindeydi.⁵⁵¹

10 Mart 1918 tarihinde Ermeniler işgal etmiş buldukları 30 kilometrelik bir cephenin her iki cenahlarından Türk Kıtalarına karşı harekete geçerek⁵⁵² sağ cenahtaki Halit bey Müfrezesi'ne taarruz ettiler.⁵⁵³ Ermeniler burayı 1 dağ topu ve 2 makineli tüfek ateşi himayesinde 600 kadar piyade ile taarruza tabii tuttular; fakat Türk tarafının karşı taarruzu karşısında bir zabıt ile 39 asker maktûl bıraktılar ve ayrıca Türk Kuvvetleri tarafından bir makineli tüfekle yaralı bir esir ele geçirildi. Esirin ifadesine göre yaralılar arasında alay kumandanları ile iki zabıt daha bulunmaktaymış. Yine esirin verdiği malûmatta Erzurum'da Antranik'in kumandası altında 300 er mevcutlu yedi alay Ermeni bulunduğu ve 15 makineli tüfek ile 15 topları faal bir durumda olduğu ve Henege'deki Türk Kıtası'na taarruz eden kuvvetin iki alay olduğu da yer almıştır. İki Ermeni dağ topu Ilıca'nın batısında şose üzerinden Ağadır Hanlarında bulunan Türk Kıtalarına tesirsiz on mermi attı. Ermenilerin Türk sol cenahına karşı icra ettikleri taarruzlar tard edildi. 1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı'nın gerek tarassut yerinden edindiği gözlemlerden ve gerekse gelen raporlardan elde edilen bilgilere göre Ermenilerin ağırlık merkezlerinin Ilıca ve Garan'da (Karasu'nun her iki yakasında) olduğu anlaşıldı.⁵⁵⁴

2.9. ERZURUM'U KURTARMAK İÇİN 1'İNCİ KAFKAS KOLORDUSU TARAFINDAN YAPILAN HAREKÂT VE ERZURUM'UN KURTARILMASI

10 Mart 1918 öğle sularında 1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı, elinde mevcut dört piyade alayı (13., 17., 28., 29.), iki avcı taburu, iki istihkâm bölüğü, dört süvari bölüğü toplam 5000 tüfek (bundan 332'si aynı zamanda kılıç, 220'si Dersim Milisleri), 45 makineli tüfek, 26 dağ topu ile, 11 Mart 1918 sabahı Erzurum'a taarruz etmeye karar vererek birliklere gerekli emrini verdi.⁵⁵⁵

11 Mart 1918 tarihinde, hava soğuk ve sisliydi. 1'inci Kafkas Kolordusu, söz konusu günün sabahının erken saatinde güneş doğmadan, 9'uncu Kafkas Tümeni

⁵⁵¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.464.

⁵⁵² Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.134.

⁵⁵³ Karabekir, *Günlükler (1906-1948), I.*, s.494.

⁵⁵⁴ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.134.

⁵⁵⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.464.

Komutanı Albay Rüştü Bey⁵⁵⁶ komutası altındaki 13'üncü Kafkas Alayı ve 2'nci Mürettep Süvari Alayı ile Karasu'nun kuzeyinden, 9'uncu Kafkas Tümeni (toplam 10 piyade taburu) Karasu'nun güneyinden (Halit Bey Müfrezesi, Erzurum'un güneyinde Dutçu-Pulur arasına, 9'uncu Kafkas Tümeni Pulur-İlica hattında) Erzurum istikâmetinde keşif taarruzuna başladı. Şiddetli bir muharebe neticesinde 4000 piyade ve yaklaşık 900 süvari ve sekiz top ile miktarı tespit edilemeyen makineli tüfekten teşekkül etmiş Ermeni birlikleri çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Türk birliklerinin ağırlıklı kısmı ile Dutçu-Gez hattının iki kilometre doğusuna kadar ilerledi. 9'uncu Kafkas Tümeni'nin orta kısımda bulunan esas kuvvetleri Erzurum Müstâhkem Mevkii'nin 300 metre kadar ilerisindeki tel engelleri önünde geçici olarak durakladı. 1'inci Kafkas Kolordusu'nun İlica-Erzurum yolunun kuzeyinde bulunan birlikleri, Öznü Köprüsü - Karaz - Norşin hattında idi.⁵⁵⁷

11 Mart sabahı güneş doğmadan harekât başlamış oldu. Saat 06.00'da İlica'nın 500 metre batısından Ermeni postaları ateş açtıysa da 15 dakika içerisinde püskürtüldüler. Burada saat 08.00'e kadar ateş muharebesi sürdü. Ermenilerin Karasu'nun kuzeyinde Ebulhindi Köyü ve Salasor Köyü arasında tahkimât yaptıkları görüldü. Burası 1'inci Kafkas Kolordusu'nun bulunduğu Alaca tarassut yerine 8 kilometre mesafedeydi. Ermenilerin daha kuvvetli olduğu İlica⁵⁵⁸ ise 10 kilometreydi. Saat 08.00'de İlica, 17'nci Alay ve 2'nci Avcı Taburu tarafından müsademeyle zapt edildi. Ermeniler İlica'da 14 maktûl ve bir makineli tüfek bırakıp çekildiler.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Rüştü Erdelhun (1872-1926) 1872 yılında Erzurum'da dünyaya geldi. Babası Ömer Bey'dir. 1 Haziran 1890 tarihinde girmiş olduğu Topçu Harp Okulu'ndan 8 Nisan 1893'te üsteğmen rütbesi ile mezun oldu. 24 Nisan 1900'de yüzbaşı, 1 Temmuz 1909'da kıdemli yüzbaşı, 27 Nisan 1911'de binbaşı, 29 Kasım 1914'te yarbay, 1 Mart 1917'de albay ve 6 Aralık 1920'de tümgeneralliğe terfi etti. 1918 yılında 3'üncü Ordu'nun ifâ ettiği ileri harekâta 17 Aralık 1916'dan beri başında bulunduğu 9'uncu Kafkas Tümeni Komutanı olarak görev yaptı. 13 Temmuz 1926'da İzmir suikastıyla alakalı görülerek idam edildi.(Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay Ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, I.*, Ankara 2009, ss.356-357.)

⁵⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, ss.464-465.

⁵⁵⁸ Bu sıralar da Kafkasya'nın stratejik ve ekonomik değerinin idrakında olan İngiltere bölgede söz konusu bu savaşlar devam ederken perde arkasında askerî ve siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. İngiliz ajanı G.M. Goldsmith ve onun ekibinden F.G. Price ve Şoför Hopson'un özellikle İlica Savaşı'nda Rus ve Ermeni askerlerine güven vermek ve cesaretlendirmek noktasındaki gayretleri gözlerden kaçmamıştır.(Cezmi Eraslan, "Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum", *AAMD*, XIII/38, Ankara (Temmuz 1997), ss.628-629.)

⁵⁵⁹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.137; Karabekir, *Günlükler (1906-1948), I.*, s.494.

Ermeniler, Ilıca'da büyük bir mezâlim icra etmişlerdi. Çoluk çocuk, kadın erkek demeden burada ikâmet edenlerden birçoğunu katletmişlerdi.⁵⁶⁰

11 Mart tarihi saat 10.15'te Evreni Köprüsü Türk tarafınca işgal edildi. Karasu'nun kuzeyindeki Ermeni Kıtalarının parça parça çekilmekte olduğu görüldü. Saat 11.00'de 28'inci Alay tarafından Yarımca Köyü işgal edildi. Burası Erzurum'a 8 kilometrelik bir mesafede bulunmaktaydı. Kiremitlik Tabyası'nda bulunan düşman topçusu –ki bunun Rus topçusu olduğu Erzurum'un işgalinden sonra öğrenildi - Türk Kıtalarını dövebiliyordu. Ermeni Kıtâaları Yarımca Köyü'nün güney mıntikasındaki Süngerîç Tepesi'nde ve kuzey mıntikasındaki Gez Köyü'nde muharebeyi sürdürüyorlardı. Ilıca'yı istirdat eden 17'nci Alay ile 2'nci Avcı Taburu şiddetli bir müdafaa cephesine çatmış bulunuyorlardı. Ancak sonunda Ermenilerin pek muhkem tuttıkları Gez Köyü'nü terk ederek Erzurum istikâmetine kaçıştıkları gözlemlendi. Öğleden sonra saat 1.15'te söz konusu bu Türk taarruz kolu Gez Köyü'nü işgal etti. Türk sağ cenahında bulunan Halit Bey Müfrezesi de Kalaylı Deresi'nin kuzeyinde ve Süngerîç Tepesi'ndeki Ermeni Kıtâalarını mevzi çevirmelerle mağlup etti ve Ermenilere 100 asker maktûl verdirerek iki top ile külliyetli de silâh ele geçirdi.⁵⁶¹

1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Paşa, merkez kolunu gece muharebeleri ile tel engellerinin içine sokup yarın yani 12 Mart 1918 tarihinde tek mil kuvvetleri ile Erzurum üzerine harekete geçmeye karar verdi. Sağ ve sol kanat müfrezeleri de geceleyin mümkün olduğu kadar ilerleyip 12 Mart 1918 sabahı taarruza katılacaklardı. Gece baskını başarılı olmadığı takdirde 5., 11. ve 36'ncı Kafkas Tümenlerinin katılması ile umumî ve şiddetli bir taarruz yapılması mecburiyeti hasıl olacaktı.⁵⁶²

Bu sırada Erzincan'a gelmiş bulunan 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım (Karabekir) Bey'den vaziyeti sordu. 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı cevabında Ermenilerin 4000 piyade ve süvari, 8 top kadar kuvvetleri bulunduğunu (ki 6000 asker ile faal 24 top olduğu 14 Mart'ta Erzurum'da öğrenildi.), taarruz kuvvetlerinin ilerlemekte olduğunu söyledi.

⁵⁶⁰ Ahmet Refik Altunay, *Kafkas Yollarında*, (Haz.Yunus Zeyrek), Ankara 1981, s.45.

⁵⁶¹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.137-138.

⁵⁶² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.465.

Vehip Paşa bunun üzerine 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı'na tertibatını sordu ve 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı tertibatını anlatınca da sinirlendi ve bağırmaya başladı: *“Bu tertibatla maksat hasıl olamaz. Kısım-ı külliye neden şose boyunca tertip ettin? Bu kuvvet sağ cenahta bulunacaktı. Karasu'nun şimâlinde neden piyade kuvvetleri bıraktın?”*

1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı buna verdiği cevapta: *“ Karın çokluğundan sağ cenahtaki zayıf bir müfrezeyi beslemenin bile zorluğunu, Karasu'nun şimâlinde kuvvetli Ermeni Kitaâları görüldüğünden oraya da bir alaylık bir kuvvet ayırmak zaruretinde bulunduğumu, şose boyunca tertip ettiğim kısım-ı külli ile bu gece taarruzuna dahi devamla Erzurum'u işgal edebileceğim kanaâtinde olduğumu,”* şeklinde mütalaâlarını sundu.

Vehip Paşa, bu izâhattan hoşnut kalmadı ve sert bir ses tonuyla: *“Emirlerim ifa olunamamıştır. Tehlikeli bir vaziyet ihdas olunmuştur. Bu tertibatla Erzurum'u işgal edemezsin!”* diyerek, 1'inci Kafkas Kolordusu komutanı'nı takdir etti.⁵⁶³

Ermeni Kuvvetleri her taraftan Erzurum'a doğru çekilmeye başlamışlardı. Tel örgülerinin müdafaasına zayıf piyade kuvvetleri bırakılmıştı. Kiremitlik Tabya, Harput Kapısı ve İstanbul Kapısı taraflarından beş kadar top savaşa iştirak ediyordu. Karasu'nun kuzeyindeki Ermeniler de Gürcü Boğazı'na doğru çekiliyorlardı. Bu manzara 1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Paşa'ya şehrin işgali noktasında büyük ümitler uyandırdı ve 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı, bunun üzerine takip hareketi için bir piyade alayı ile bütün süvari kuvvetlerini hazırlattı.⁵⁶⁴

11 mart sabahından beri şiddetli bir şekilde devam eden muharebeler sonucunda 4000⁵⁶⁵ asker raddesinde bulunan Ermeni Kuvvetleri her cihetten püskürtülerek Erzurum dahiline tıklandı. Erzurum'un içinde yangın sütunları başladı. Türk Kitaâları zorlayarak şehre girmek üzere ilerlemeye devam ediyorlardı.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.139.

⁵⁶⁴ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.140.

⁵⁶⁵ Ermenilerin Erzurum'da 6000 muharip kuvveti bulunduğu 14 Mart'ta öğrenildi.(Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.139; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I., ss.494-495.)

⁵⁶⁶ ATASE, BDH, Kls.153, Dos.684, Fih.28-1.

11 Mart günü akşam saat 20.00'ye doğru Garnizon Komutanı general Antranik, Erzurum'un boşaltılması ve geri çekilme kararı alma yetkisine sahip olan olağanüstü savaş konseyini topladı.⁵⁶⁷

Erzurum dahiline sıkıştırılmış olan Ermeni kuvvetinin miktarı 6000 iken; karşısındaki Türk kuvvetinin miktarı 5000 idi.⁵⁶⁸

12 Mart 1918 saat 02.30 sularında şose boyunca ilerleyen hücum kışkıları parlak bir baskın neticesinde, Erzurum'un üç kilometre kadar batısında bulunan tel engellerini aşip müstâhkem mevki kısmına girdiler. Sağ cemahta 28'inci Alay'ın 82'nci Taburu saat 04.00'te Harput Kapısı'na 500 metreye kadar yanaştı ve Ermeni Kışkıları ile burada müsademeye tutuştu. Maruz kaldıkları mukavemeti kıran Türk birlikleri içerisinde 29'uncu Kafkas Alayı öncü birlikleri şafakla beraber İstanbul Kapısı'ndan saat 04.30'da şehre girdiler. 29'uncu Kafkas Alayı İstanbul Kapısı'nın her iki tarafında bulunan siperleri işgal etmiş olan 600 kadar piyade ve dört makineli tüfek ateşine maruz kalıp müsademeye başladı.⁵⁶⁹

Saat 05.00'te Kiremitlik Tabyası'ndan iki ve Harput Kapısı'ndan da bir düşman topu ateşe başladı. Saat 05.00'ten evvel devre-i muttasılada (şehrin etrafını kuşatmış olan yüksek toprak siperler) birkaç tabyaya Türk Kışkılarının girmesine karşılık müsademe saat 06.00 evvelde Harput ve İstanbul kapılarından ve bu kapıların her iki taraflarında bulunan tabyalardan 9'uncu Fırka Kışkıları Erzurum'a girdiler. Giren kışkılar bir kısım kuvvetiyle Ahali Tabyası, Top Dağı Tabyası ve Sürnişan Tabyası'nı işgal ettiler ve buralarda 100 civarında Ermeni askeri öldürüldü. 6 dağ topu da ele geçirildi. Sağ cemahta bulunan Halit Bey Müfrezesi de saat 07.00'den evvel Harput Kapısı'ndan girerek Erzurum'un doğusundaki Kars Kapısı'nda 9'uncu Fırka Kışkıatı'na katıldı. Karın fazlalığından dolayı Eđerli Dağ sırtlarından gelen milis müfrezelerinin en ileri kısımları ancak saat 09.00'da Harput Kapısı'na varabildi. 2'nci Kafkas Kolordusu'nun mürettep süvari alayı ancak öğleden evvel saat 09.00'da Ilıca'dan

⁵⁶⁷ Korganoff, *La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase*, s.112.

⁵⁶⁸ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.148; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I, ss.494-495.

⁵⁶⁹ ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.57; Atı, 13 Mart 1334/1918; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.148; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.466.

geçebildiklerinden öğle vaktinde saat 12.00'de Erzurum'dan Hasankale istikâmetine intikal edebildi.⁵⁷⁰

Doğuya doğru çekilen⁵⁷¹ Ermenilerin şiddetle takip edilmesi⁵⁷² için 1. ve 2'nci Kafkas Kolorduları süvari alayları, mürettep bir süvari alayı hâlinde 9'uncu Kafkas Tümeni⁵⁷³ emrinde Hasankale istikâmetinde görevlendirildi.⁵⁷⁴

12 Mart sabahı Alaca Köyü'nden ayrılarak Ilıca'ya gelen ve aynı gün buradan da hareket ederek saat 15.00'te karargâhıyla birlikte İstanbul Kapısı'ndan Erzurum'a intikal eden 1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Paşa, şehirde kalan Ermeni çetelerinin temizlenme işini Halit Bey'e verdi.⁵⁷⁵

Taşmağazalarda bulunan Sanasaryan Sanayi Mektebi'nde az miktar çete direnmeyi sürdürüyordu.⁵⁷⁶ Halit Bey, komutası altındaki Dersim Milisleriyle burada bulunan Taşnak çetelerini temizleme hareketine tutuştu. Şehirdeki çetelerin mukavemeti devam ediyordu. Nihayet temizleme işi 14 Mart'ta sonuçlandı ve Ermeniler tamamen temizlenmiş oldu. Mukavemet eden çete efradından 46 Ermeni ve 5 Gürcü öldü.⁵⁷⁷

Zor şartlar altında yürütülen Erzurum'un kurtarılması harekâtında Türk Ordusu'ndan 2 subay ve 12 er şehit olurken, 3 subay ile çoğu hafif olmak üzere 113 er de yaralanmıştır. Erzurum'a gelinceye kadar 308 erin bazı organlarında donma olayları görülmüştür.⁵⁷⁸

Ermenilerden ise ölü sayısı 500 civarındaydı. Erzurum'da 35 Rus subayı, 3 Gürcü subayı ve 3 Rus eri esir alınmıştır. Esirler noktasında aile olarak da 13 Rus kadını ile 3 Rus çocuğu bulunmaktaydı.⁵⁷⁹

⁵⁷⁰ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, ss.148-149.

⁵⁷¹ Morel, 12 Mart günü sabahı saat 05.00'te ricat emrini vermiştir; fakat telefon kırık olduğundan Ermeniler ancak saat 07.00'de haberdar olmuşlardır. Morel, Torkom ve Antranik atlarına binerek kaçmışlardır.(Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I., s.496; Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, s.41.)

⁵⁷² ATASE, BDH, Kls.2914, Dos.477, Fih.57.

⁵⁷³ Hasankale istikâmetinde çekilmekte olan Ermeni Kıtaâlarının takip vazifesi, 1'inci Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım (Karabekir) Paşa tarafından 9'uncu Kafkas Tümeni Kumandanı Rüştü Bey'e verildi.(Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.147.)

⁵⁷⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı*, II., s.467.

⁵⁷⁵ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.147.

⁵⁷⁶ Demirel, *Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, s.147.

⁵⁷⁷ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.149.

⁵⁷⁸ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.147.

⁵⁷⁹ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I., s.495; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.148; Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı*, II., s.467.

Ganimet noktasında da Erzurum'da Ruslardan kalan 400 top ve sayısız mühimmat, silâh, giyecek ve erzak, ağızlarına kadar dolu istihkâm parkları ve demiryolu malzemesi, 8 lokomotif, 15 vagon, önemli oranda petrol ve bunlara ilaveten Rus subaylarının kullanmış oldukları 16 sahra topuyla Ermenilerin kullandığı 8 dağ topu (bunların 6 tanesi sağlam idi) ve bundan sonraki harekâtlarda Türk Ordusu'nun işine çok yarayacak olan kullanılır vaziyette bir binek otomobil ele geçirilmiş oldu.⁵⁸⁰

Herhangi bir geri hizmet düzenlenmeden, şuradan buradan erzak bularak ve bunlara istinâd ederek, ufak müfrezelerle Erzurum karşısına gelen 1'inci Kafkas Kolordusu, Karabıyık ambarlarında bulunan erzaka güvenerek, Ermenilerin Erzurum Müstâhkem Mevkii ilerisinde, geniş bir cephede yayılmış durumlarından istifade ederek Ermenilerden daha az bir kuvvet ve çok az cephanesi bulunan 9'uncu Kafkas Tümeni ile, Ermeni cephesini yarmış ve seri bir şekilde Erzurum'a girmiştir. 5000 kadar tüfek ve kılıçtan ibaret bir kuvvet ile, Erzurum'u müdafaa eden 6000 kadar tüfek ve Rus subayları komutası altındaki dağ ve sahra topu sistemleriyle muharebeye giren Ermenilere karşı başarı sağlanmıştır.⁵⁸¹

1'inci Kafkas Kolordusu Karargâhı 12 Mart 1918 öğleden sonra Erzurum'a gelmiş ve Albay Halit Bey Erzurum Mevki Komutanlığına atanmıştır. 17'nci Kafkas Alayı da Erzurum'da bırakılmıştır.⁵⁸²

1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Bey, Kolordu Topçu Kumandanı Yarbey Recep Bey'e, Erzincan'da olduğu gibi Erzurum'da da Vali ve Kumandanlık görevlerini verdi. Ondan halka mümkün mertebe her türlü yardımı yapmasını ve şehrin sağlık sorunlarıyla ilgilenmesini istedi. 1'inci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Bey, bu noktada Yarbey Recep Bey'in emrine her türlü malzeme ve selahiyeti verdi.⁵⁸³

Türk Ordusu'nun Erzurum'u geri alacağını kuvvetle muhtemel anlamış olan Ermeniler bunun için şehirdeki katliâmlarını ayyuka çıkarmışlardı. Erzurum gece gündüz kanlı sahnelere şahit oluyordu. Ermeniler kapıları çalıp evlerden erkekleri dışarı

⁵⁸⁰ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.148.

⁵⁸¹ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.467.

⁵⁸² Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.466.

⁵⁸³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, s.150.

çıkartıp, yevmiye ile çalıştırma bahanesiyle kandırıyorlar ve sonra da vahşiyane bir şekilde katlediyorlardı.⁵⁸⁴

Kars Kapısı kovuşlarında, Kavak Kapısı'ndaki sabunhanede, Hacı Ahmet Hanı'nda, İstasyon derelerinde insanlar, insanlığa sığmaz şekilde baltalarla katledilmiş, gözleri oyulmuş ve binlerce halk birbiri üzerine istif edilmişlerdir.⁵⁸⁵

Ermeniler, halkı istasyon civarında bulunan barakalara doldurarak mitralyöz ateşine tutup katletmişlerdir.⁵⁸⁶ Bazı hamile kadınların karınları yarılarak çocukları çıkarılmış, birçok masum kadın, erkek ve çocuklar ellerinden veya kulaklarından çivilerle duvarlara çakılmıştır.⁵⁸⁷ Bu korkunç cinayetlerden başka Ermeniler halkın sağlığını ve psikolojisini bozmak amacıyla kuyulara, çeşmelere insan pisliği veya hayvan leşleri atmak suretiyle suları kirletmişlerdir.⁵⁸⁸

Erzurum'a giren Türk Ordusu cenazelerle yüzleşti.⁵⁸⁹ Kars Kapısı dolaylarında feci bir şekilde katledilmiş olan 250 kadar İslâm cenazesi bulundu.⁵⁹⁰

Erzurum'da Ermeniler tarafından bir hayli mezâlim ifa edilmişti. Erzurum'un içerisinde 2127 Müslüman cesedi defnedildi. Cesetler üzerinde balta, süngü ve mermi yaraları mevcuttu. Bazı cesetlerin ciğerleri çıkarılarak gözlerine sivri kazıklar sokulmuştu.⁵⁹¹

Vahşet saçan Ermeniler Erzurum'un çevre köylerinde de erkek, kadın ve çocukları balta ve çekiş gibi aletlerle en feci muamelelere maruz bırakarak katletmişlerdir.⁵⁹²

23 Temmuz 1914 tarihinde Erzurum'da seksen beş bin nüfus, on beş bin ev, on yedi kervansaray derecesinde han, dört bin beş yüz mağaza, elli bir cami ve mescit vardı. Savaşların, olayların ve yaşanan tüm felâketlerin bir sonucu olarak 12 Mart 1918

⁵⁸⁴ Betül Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, (Hatıralar-Belgeler-Kazılar), Erzurum 2005, s.108.

⁵⁸⁵ Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, ss.137-138.

⁵⁸⁶ Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara, 1974, s.106.

⁵⁸⁷ Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, s.110.

⁵⁸⁸ Fahri Parin, *Meçhul Kahramanların Dilinden Zulüm*, İstanbul Basım Yılı Yok), s.187.

⁵⁸⁹ İsmail Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)*, Erzurum 2009, s.82.

⁵⁹⁰ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.66.

⁵⁹¹ ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.70.

⁵⁹² ATASE, BDH, Kls.525, Dos.2050, Fih.66; Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII, 1918 Jan-Juni, s.5746-5749.

tarihine gelindiği zaman sekiz bin nüfus, üç bin ev, sekiz yüz dükkân, dört han, yirmi üç cami ve mescit kalmıştı.⁵⁹³

Erzurum'un kurtarılmasından sonra Türk Kuvvetleri ileri harekâta devam ederek, Mürettep Süvari Alayı tarafından 13 Mart 1918 saat 12.30'da Hasankale, 13'üncü Kafkas Alayı tarafından 16 Mart 1918 tarihinde Tortum ve yine aynı gün Mürettep Süvari Alayı tarafından da Köprüköy kurtarıldı.⁵⁹⁴

Harekâta devam eden Türk Kuvvetleri tarafından 16 Mart 1918 tarihinde Horasan, 17 Mart 1918 tarihinde Narman (İd), 22 Mart 1918 tarihinde Hınıs ve 25 Mart 1918 tarihinde de Oltu kurtarıldı.⁵⁹⁵

Böylece bugünkü Erzurum şehri Ermenilerden tek mil şekilde temizlenmiş oldu.

⁵⁹³ Eyyüpoğlu, *Kâzım Yurdalan*, s.83.

⁵⁹⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *3'ncü Ordu Harekâtı, II.*, s.470.

⁵⁹⁵ Karabekir, *Günlükler (1906-1948), I.*, ss.497-498-499.

SONUÇ

Doğu'yu Batı'ya bağlayan bir güzergâh üzerinde yer alan ve bir serhat şehri misyonu yüklenen Erzurum, coğrafi ve stratejik açıdan tarihin her döneminde kilit bir rol oynamıştır. Bu yönüyle tarihin her kesitinde, kendisini dünyanın merkezine koymak isteyen her siyasî organizasyonun bilinçaltında gündem teşkil etmiş ve bu tasavvurda olan devletlerin söz konusu mücadelelerinin mihverinde kalmıştır.

Kavşak bir noktada yer alan Erzurum, Şark Meselesi ekseninde Anadolu üzerinde çeşitli emelleri olan Rusya'nın uğrak bir yeri olmuş ve bu şehir muhtelif dönemler de üç kez Moskof işgaliyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Erzurum işte bu tehditlerin en büyüğü ile I. Dünya Harbi'nde 16 Şubat 1916'da yüzleşmiştir. Bu son Rus işgali ilk iki işgalden iki yönüyle ayrılmaktadır. Birinci ayrıldığı yön, ilk iki işgalin nispeten kısa süreli olmuş olmasına nazaran; üçüncü ve son işgalin uzun süreli olup iki yılın üzerinde sürmüş olmasıdır. İkinci ayrıldığı yön ise üçüncü Rus işgalini müteakip işgalin el değiştirerek, her yönüyle daha şiddetli ve vahim bir durum kesbederek bir Ermeni işgaline dönüşmesidir.

Erzurum, bu üçüncü Rus işgali devresini yaşarken 1917 yılı Ekim ayında Rusya'da meydana gelen bir gelişme gerek bu şehrin tarihi ve gerekse Türk Tarihi'nin izlediği seyir ve oluşturduğu kombinezonlar noktasında, olumlu etkilerinin Millî Mücadele Dönemi'nde de çok bariz bir şekilde görülebileceği şekillenmelere vesile oldu. 25 Ekim 1917 tarihinde Rusya'da Çarlık rejimini deviren ve iktidarı ele geçiren Bolşevikler yeni argümanlarla ortaya çıktılar. Rusya'nın içinde bulunduğu genel konjonktürü çok iyi tahlil eden ve halkın sosyal ve ekonomik durumunu sosyolojik bir etüde tabi tutan Bolşevikler kendi rejimlerini muktedir kılmak için savaş karşıtı söylemlerle ortaya çıkarak, halkın içinde bulunduğu psikolojiden istifade etme yoluna gittiler ve bunu da ziyadesiyle başardılar.

Sovyetlerin bu hareketi Osmanlı Devleti nezdinde de hoş duygular uyandırdı. I. Dünya Savaşı'nın genel seyri ve kaydığı mecra ile Kafkas Cephesi'nde bu dönemde içinde bulunulan durum, Osmanlı cenahında Sovyetlerin bu çıkışının adeta bir cansimidi gibi telâkki edilmesine vesile oldu. Osmanlı Devleti bu duygular içerisindeyken Sovyet Rusya'dan beklenen hamle geldi ve iki taraf Erzincan'da bir araya gelerek 18 Aralık

1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi'ni yaptılar. Böylece Kafkas Cephesi'nde silâhlar susturulmuş oldu.

Çizilen demarkasyon hattına göre Rus birlikleri çekilmeye başladılar. Ancak Sovyetlerin bundan sonra yer yer takip ettiği siyaset, esasında Sovyet Rusya'nın Çarlık Rusyası'ndan pek de farklı düşünmediğini, sadece kendi rejiminin ayakta kalabilmesinin yolunun ancak barışçıl temalarla mümkün olabileceğini gördüğünden barış yoluna tevessül ettiğini gösterecekti; çünkü daha sonra geldiği nokta onu Çarlık Rusyası'yla aynı çizgiye getirecekti. Bu cümleden olarak Erzincan Mütarekesi'nden sonra çekilmeye başlayan Rus birlikleri çekilirken kendilerinden boşalan yerleri silâhlarıyla birlikte Ermenilere bırakarak çekildiler. İşte bu gelişme Erzurum için de kritik günlerin başlayacağını resmi gibiydi. Belki görünüşte değişen bir şey yoktu. Yani işgal sadece el değiştirmiş oluyordu ve sadece aktörler değişiyordu; fakat esasında problem de tam bu noktada başlıyordu. Çünkü Ruslar cephede esaslı bir düşman idilerse de cephe gerisinde pek düşman gibi durmuyorlardı ve işgal sahasında halka mümkün mertebe zarar vermemeye çalışıyorlardı. Oysa Ermeniler öyle değillerdi. İşgal ettikleri yerleri vahşete bürüyüp biçare ve savunmasız kalmış halkı acımasızca katlediyorlardı. Ermenilerin uğradıkları yerlerden geriye kan ve enkaz izleri kalıyordu.

Osmanlı Başkumandanlığı için artık ileri harekâtı başlatmaktan başka bir alternatif kalmıyordu. Ortada bir can pazarı olup; kurtarılmayı bekleyen Müslüman bir ahali söz konusuydu. Bu vazife için 3'üncü Ordu görevlendirildi.

Tarih bilimiyle uzaktan ilgisi olanlar, belki bu harekâtı büyük yanlışlara düşerek basit ve kolay gerçekleştirilmiş bir işlem gibi telâkki edip, sıradanlaştırabilirler. Oysa tarih bilimiyle bir miktar teşvik-i mesai içerisinde olanlar, bu harekâtın hiç de öyle basit ve kolay yapılmış bir meşgale olmadığını bilirler.

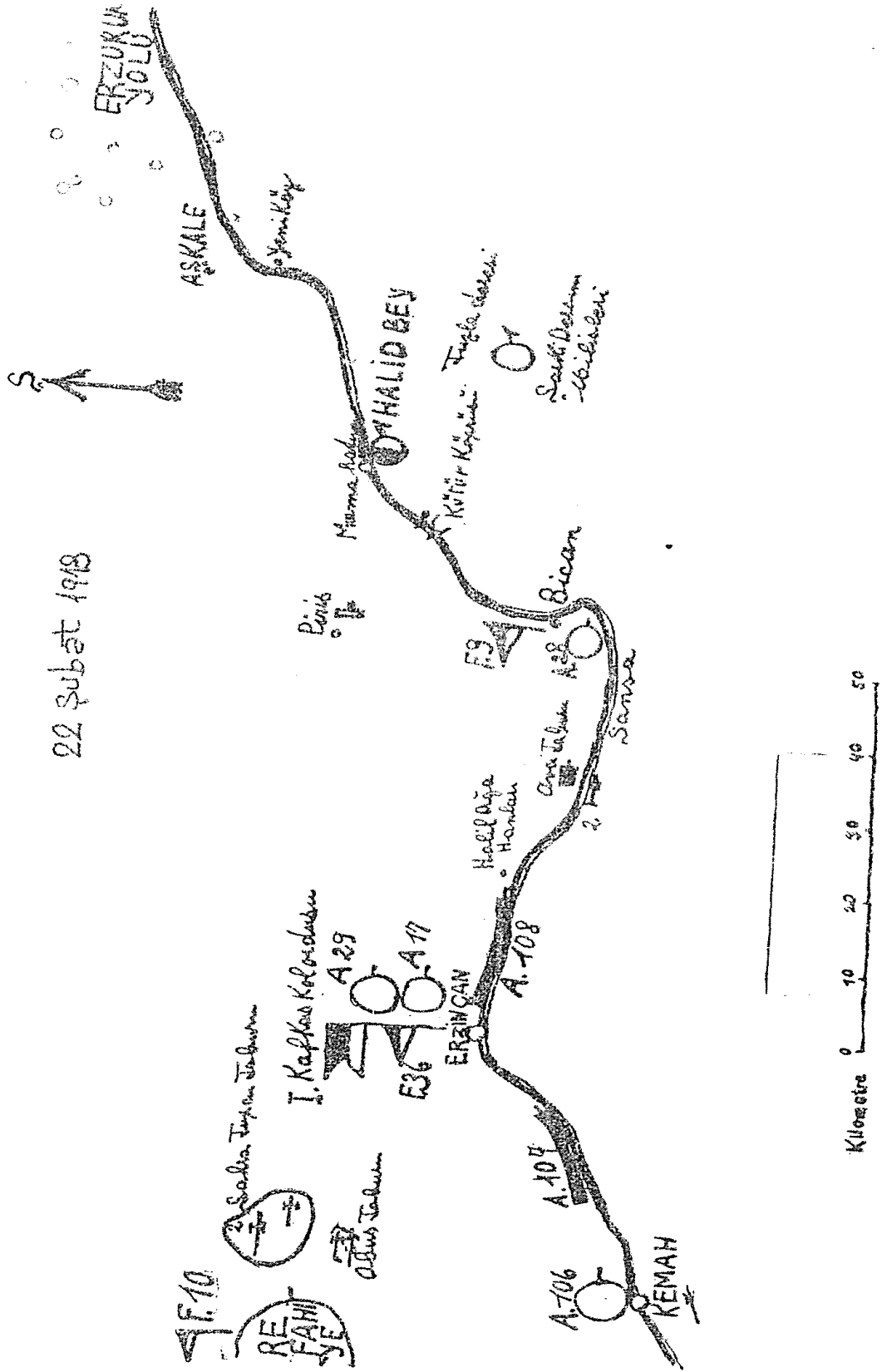
İleri harekâtın yapıldığı zaman ve konjonktüre bakıldığı zaman görülür ki 3'üncü Ordu bu harekâtı Ermenilere kıyasla hem askerî hem siyasî hem de finansman açılarından menfî koşullarda yürütmüştür. Nitekim bu durum çalışmanın içeriğinde de atıf yapıldığı gibi Ermeni kaynakları tarafından da teyit edilmektedir. Çünkü 1918 yılının bu dönemi Türk tarafı için talihsizliklerle dolu bir kesitti. Bir tarafta birçok cephede savaşmış, kayıp vermiş, olanca enerjisini sarf etmiş ve mensup olduğu blokun hissedilir derecede düşüş trendine geçmiş olduğu bir Türk tarafı varken; diğer tarafta

Rusların insiyatifiyle teşkil edilmiş bir kolordusuyla yine Ruslar tarafından her nevi müktesebatıyla (silâh, mühimmat, gıda...) teçhiz edilerek donatılmış ve bununla beraber İtilaf blokunca da alenen desteklenen bir Ermeni tarafı söz konusuydu.

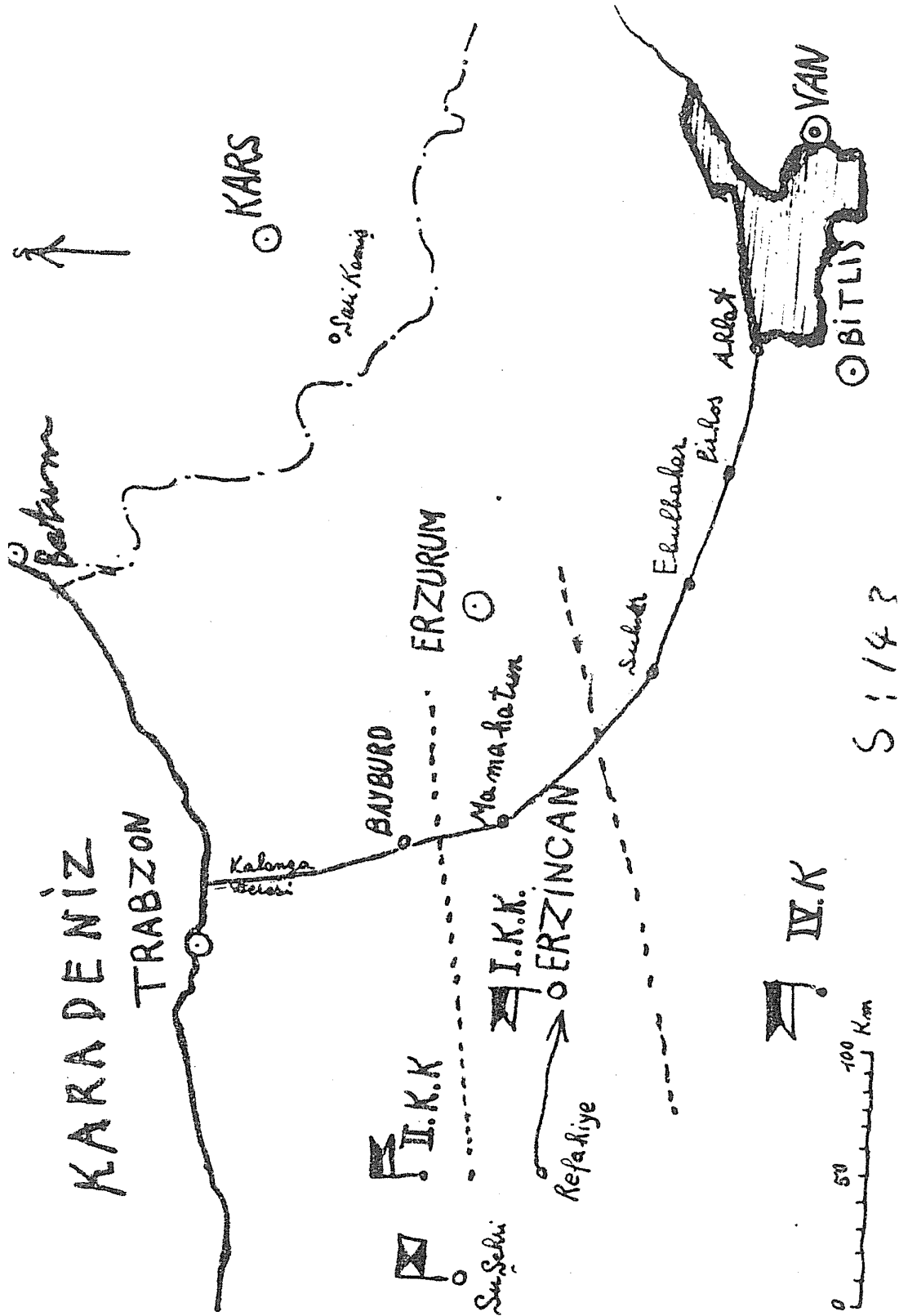
3'üncü Ordu tüm bu handikaplara ve dezavantajlara rağmen başlattığı ileri harekâtı büyük bir sabır ve özveriyle yürüttü. Karşısında Ermenilerden başka iki büyük düşmanı daha vardı. Bunlardan ilki askerî harekâtlarda orduyu yürütmek noktasında önemli bir unsur olan iâşe ve erzak sorunuuydu. İkincisi ise harekâtın yürütüldüğü mevsim dikkate alındığında bölgede hatırı sayılır bir etkiye sahip olan kış koşullarıydı ki tarihçilerin deyimiyle general kış ya da mareşal diye adlandırılan bir olguydu. Nitekim adı geçen bu ikinci düşman, harekât sırasında Türk Ordusu'nda Erzurum'a ulaşınca kadar donma olaylarının yaşanmasına sebebiyet verdi.

12 Şubat 1918 tarihinde başlatılan ileri harekâtın mihverini Erzurum teşkil etmiştir. Karşılaştığı tüm zorlukları göğüsleyen Türk Kuvvetleri takdire şayan bir soğukkanlılıkla ve suhuletle Erzurum'a kadar dayandılar ve kendisinden sayıca üstün olan düşman kuvvetlerini mağlup ederek, Rus işgali de hesaba katıldığında iki yıla aşkın bir süredir düşman işgali altında bulunan şehri nihayet 12 Mart 1918 tarihinde kurtarmış oldular.

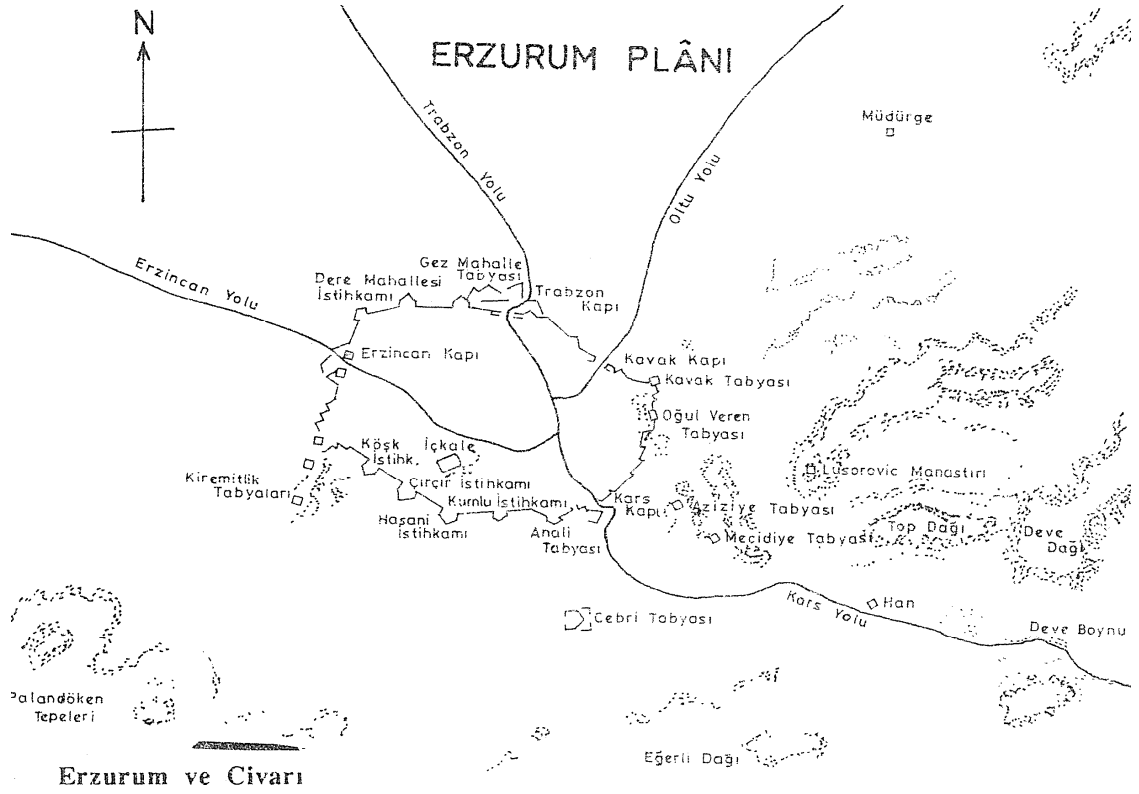
Erzurum şehrinin Millî Mücadele Dönemi'nde oynadığı kilit rolün ve üstlendiği misyonun ne kadar önemli olduğu gerçeği, bu noktada Erzurum'un Kurtuluşu'nun Türk Tarihi açısından ne kadar mümtaz bir yere sahip olduğunun açık bir parametresidir.

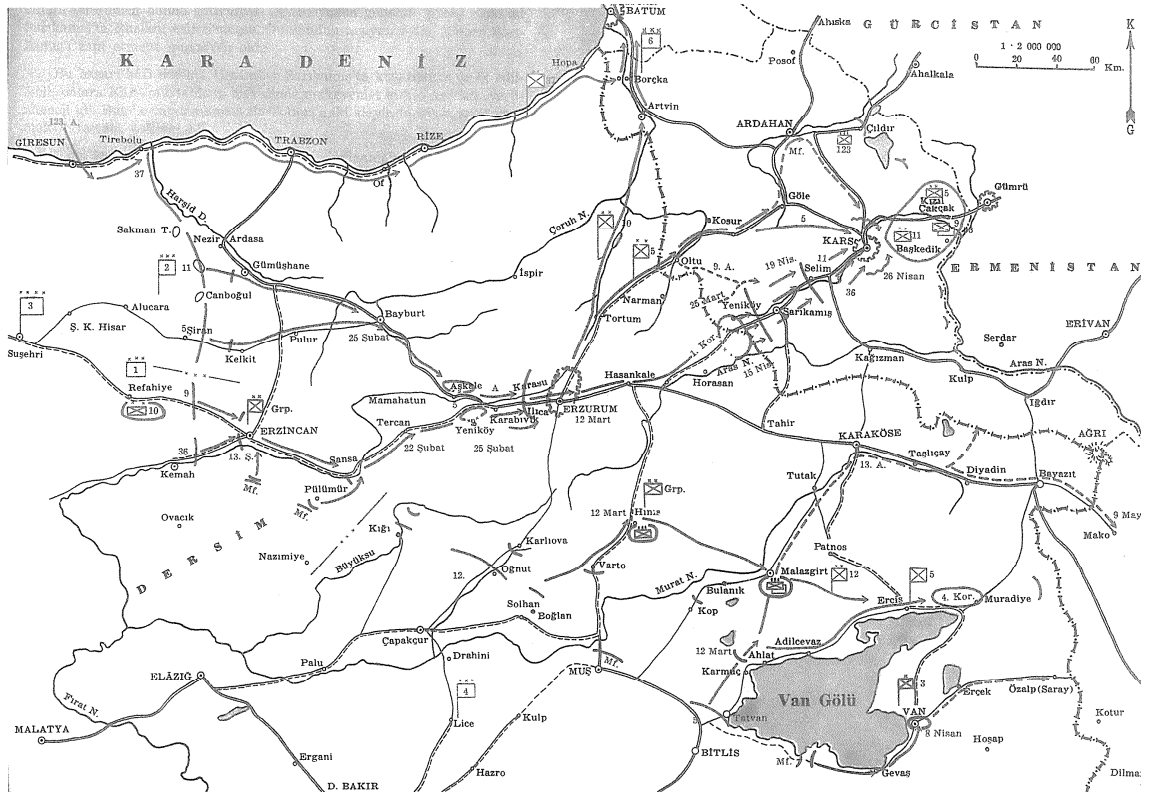
Harita 1. Erzurum'un İşgalinden Sonra Ordu Cephesi

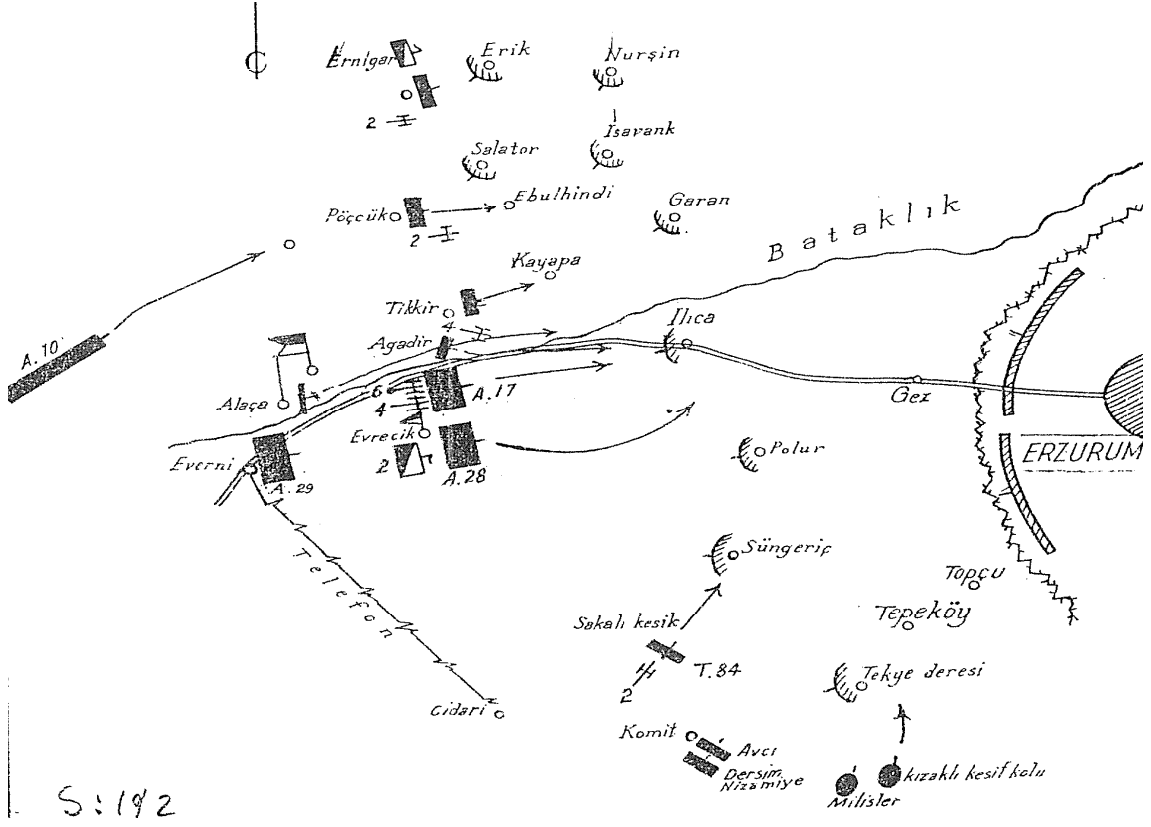
Harita 2. 1918'de Doğu Anadolu'da Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'nun Durumu

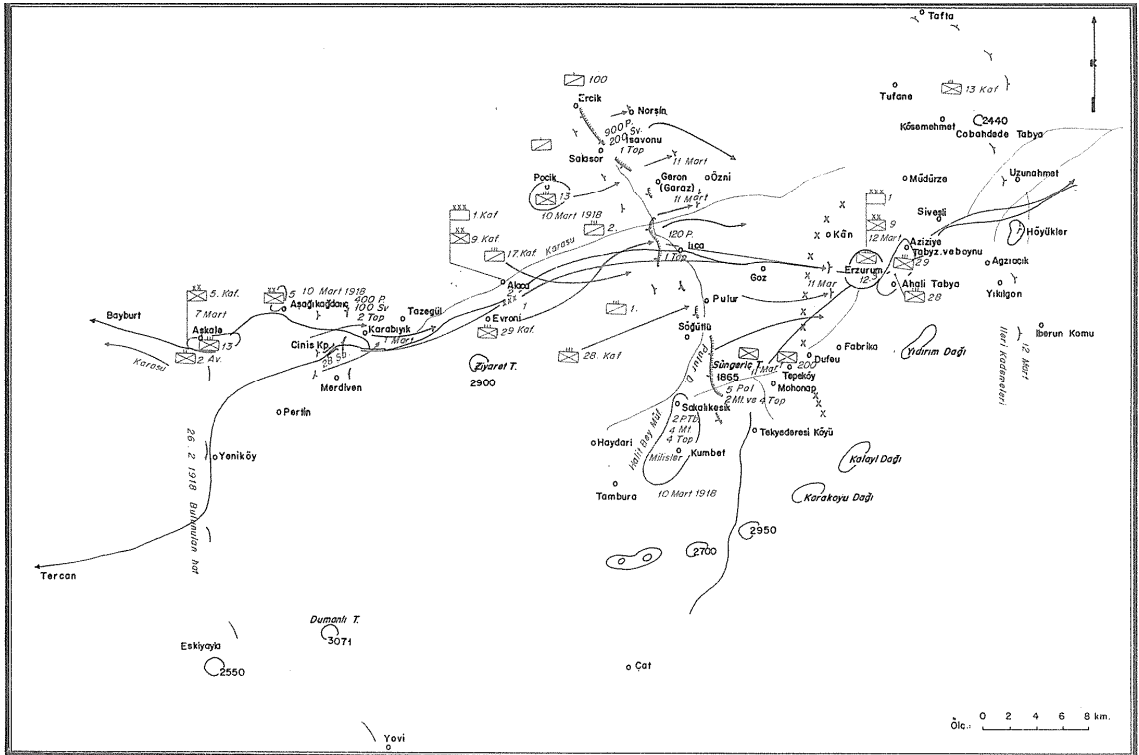
Harita 3. Erzurum ve Civarı

Harita 4. Ordu'nun İleri Hârekâtı

Harita 5. 10 Mart Akşamı Vaziyet ve 11 Mart 1918 Sabahı Taarruzu

Harita 6. I Kafkas Kolordusu'nun 26 Şubat - 12 Mart 1918'deki Durum

KAYNAKÇA

Arşivler

Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüd Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi

Yayınlanmış Resmi Arşiv Belgeleri

Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke
Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VIII,
1919 Jan-Juni, Ohandjanian Eigenverlag Wien 1995

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III.*, Ankara 2006

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I., (1906-1918)*, Ankara 1995

Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, II.*, Ankara 2005

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 81/31, (Aralık 1982), Ankara

Sürelî Yayınlar

Atı

Askeri Mecmua

Askeri Tarih Bülteni

Tarih Yolunda Erzurum Dergisi (TYED)

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Kitaplar (Araştırma Eserleri ve Hatıratlar)

Adamof, E. E., *Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi*, (Çev. Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Babaeskili Hüseyin Rahmi), İstanbul 1969.

Altunay, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, (Haz. Yunus Zeyrek), Ankara 1981.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 2003.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul Ankara (Trs.)

Arslan, Ozan, *Osmanlının Son Zaferleri 1918 Kafkas Harekâtı*, İstanbul 2010.

Aslan, Betül, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920), (Hatıralar-Belgeler-Kazılar)*, Erzurum 2005.

- Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.
- Baki, E. Mra., *Büyük Harp’te Kafkas Cephesi, I.*, Askeri Matbaa, 1933.
- Beyhu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.
- Başar, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi, III., Kısım:4*, Ankara 1983.
- Belen, Fahri, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973.
- Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbi’nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri V.*, Ankara 1967.
- Carr, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi, I., (1917-1923)*, (Çev. Orhan Suda), İstanbul 1989.
- Çakmak, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi*, Ankara 2005.
- Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), İstanbul 2003
- Çetin, Kenan, *XIX. Yüzyılda Erzurum’da Nüfus ve Yerleşme, (Erzurum Merkez ve Pasinler Kazası)*, Erzurum 2001.
- Demirel, Muammer, *Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara 1996.
- Doğan, Şahin, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007
- Doğanay, Hayati, *Erzurum’un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1983.
- Eyyüpoğlu, İsmail, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)*, Erzurum 2009.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’ncü Ordu Hârekati, I.*, Ankara 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’ncü Ordu Hârekati, II.*, Ankara 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, I.*, Ankara 2009.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, II.*, Ankara 2009.

- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, III.*, Ankara 2009.
- Gök, Hayrullah, *Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (1876-1950)*, Ankara 1997.
- Gülboy, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul 2004.
- Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, (Çev. Yarbay Hakkı), Ankara 2007.
- Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2006.
- Havoannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence (1918)*, Los Angeles 1967.
- İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara 2007.
- İlter, Erdal, *Armenian and Russian Oppressions (1914-1916), (Testimonies of Witnesses)*, Kök Series of Social and Strategicial Researchies:3, Ankara 1999.
- Karabekir, Kâzım, *Ermeni Dosyası*, (Haz. Faruk Özerengin), İstanbul 1994.
- Karabekir, Kâzım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum 1990.
- Karabekir, Kâzım, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, III.*, İstanbul 1994.
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler (1906-1948), I.*, İstanbul 2009.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VIII.*, Ankara 1995.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, IX.*, Ankara 1999.
- Kaya, Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilâyât-ı Şarkıyye ve Aydın Vilâyeti Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2007.
- Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul (Trs.)
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Erzurum 1977.
- Kocabaşoğlu, Uygur, Berge, Metin, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Ankara 1994.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.
- Konukçu, Enver, "Tarih'de Erzurum", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1989.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitableri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- Korganoff, G., *La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase*, Paris 1927.

- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1948.
- Kürkçüoğlu, Erol, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Erzurum 2007.
- Kürkçüoğlu, Erol, *1918-1920 Türkiye- Azerbeycan İlişkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994.
- Larcher, M., *Büyük Harb'de Türk Harbi, I.*, (Çev. Mehmet Nihad), İstanbul 1927.
- Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, (Haz. Ahmet Fidan), İstanbul 2005.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000.
- Okçu, Yahya, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara 1953.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1999.
- Öğün, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991.
- Özdemir, Yavuz, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum 2003.
- Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum*, İstanbul 2006.
- Parin, Fahri, *Meçhul Kahramanların Dilinden Zulüm*, İstanbul trs.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, Ankara 2003.
- Sanders, Liman Von, *Türkiye'de Beş Yıl, II.*, (Çev. Örgün Uğurlu), (Basım Yeri Yok) 1999.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Somakian, Manoug Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers (1895-1920)*, New York 1995.
- Sözer, Ahmet Nejdet, *Erzurum Ovası'nın Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, Erzurum 1970.
- Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anıları*, (Haz. Kansu Şarman), İstanbul 2008.
- Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara 2002.
- Şirokorad, A. B., *Rusların Gözünden 240 yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, İstanbul 2009.
- Tipi, Şeref, *Pışıbba (1860-1926)*, (Haz. Canerhan Tipi), İstanbul 2005.
- Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul 2008.

- Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, İstanbul 1998.
- Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Ankara 2007.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, II.*, Ankara 1998.
- Üzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, (Çev. Em. Tuğg. Fahri Çeliker), Ankara 1985.
- W. E. D. Allen-Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields A History of The Wars On The Turco-Coucasian Border 1828-1921*, New York 1953.
- Yavuz, Nurcan, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara trs.
- Yerasimos, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul 2000.
- Yıldırım, Hüsamettin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara 1990.
- Yüceer, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Ankara 2002.
- Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Makaleler**
- Akgün, Tahsin, "Tarih", *Erzurum 1967 İl Yıllığı*, İstanbul 1968, 149-204.
- Baykara, Tuncer, "Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, 403-409.
- Bayur, Hikmet, "Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız", *Bellekten*, XXIX / 113-116, Ankara 1965, 499-516.
- Çolak, Mustafa, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", *Beyaz Hüziin Sarıkamış Özel*, 3, (Ocak 2011), 25-36.
- Darkot, Besim, "Erzurum", *İA*, İstanbul 1977, IV, 340-345.

- Demirel, Muammer, “Ermeni Meselesi ve Rusya”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, 339-359.
- Duran, Tülây, “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları”, *BTTD*, Sayı:67-68, (Nisan-Mayıs 1973), 43-49.
- Duran, Tülây, “Bolşeviklerin Osmanlı Devleti İle Yaptıkları İlk Anlaşma”, *BTTD*, Sayı:37, (Ekim 1970), 16-20.
- Duran, Tülây, “Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri Brest Litovsk Andlaşması ve Türkiye”, *BTTD*, Sayı:38, (Kasım 1970), 13-20.
- Eraslan, Cezmi, “Türkiye’nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum”, *AAMD*, XIII / 38, Ankara, (Temmuz 1997), s.623-629.
- Gencer, Mustafa, “Osmanlı 3. Ordu Kurmay Başkanı Alman Yarbay Felix Guse’nin Anılarında Sarıkamış Muharebesi”, *Beyaz Hüzn Sarıkamış Özel*, 3, (Ocak 2011), 5-8.
- Hovannisian, Richard G. “The Competition For Erzerum 1914-1921”, (Edited:Richard G. Hovannisian), *Armenia Karin / Erzerum*, California 2003, 365-407.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Devleti’nin Erzurum Beylerbeyliği”, *İA*, İstanbul 1977, IV, 353-357.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, 25-36.
- İlgürel, Mücteba, “Celalî İsyanları”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 252-257.
- İşıksal, Turgut, “I. Dünya Savaşı Başlarken Rusya’nın Türkiye’ye Karşı Siyaseti”, *BTTD*, Sayı:61, (Ekim 1972), 22-26.
- Koca, Hüseyin, “Birinci Dünya Harbi’nde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16’ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı:46, (Şubat 1999), 79-89.
- Kurat, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, *Bellekten*, XXXI / 121-124, Ankara 1967, 375-413.
- Kurat, A. N., “General Yudenic’in Harekâtı”, *TYED*, Sayı:20, Erzurum (Kasım1990), 6-7.
- Küçük, Cevdet, “Erzurum”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, 321-329.

- Kürkçüoğlu, Erol, "Tarih", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Erzurum (98 İl Yıllığı)*, Ankara trs., 21-84.
- Mehmet Nusret, "Düşüşe Doğru", *TYED*, Sayı:20, Erzurum (Kasım 1990), 5-6.
- Ökse, Necati, "1'nci Dünya Harbinde 3'ncü Türk Ordusu'nun Harekâtı", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı:7, (Şubat 1979), 19-30.
- Pamuk, Bilgehan, "The silk Road and Erzurum in the Ottoman Periods (16-17th Centuries)", *1st International Silk Road Symposium 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia*, İzmir 2004, 172-178.
- Payaslian, Simon, "The Death of Armenian Karin / Erzerum", (Edited:Richard G. Hovannisian), *Armenian Karin / Erzerum*, California 2003, 339-364.
- "Sarıkaş Harekâtı" (Genelkurmay Arşivlerinden, 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915), *Beyaz Hüzün Sarıkamış Özel*, Sayı:3 (Ocak 2011), 69-71.
- Süslü, Azmi, "Tarihte Ermeniler", *BTTD*, Sayı:23, İstanbul (Ocak 1987), 66-71.
- Şahin, Enis, "Bolşevik Hükümeti'nin Ermeni Siyaseti "Türk Ermenistanı" Meselesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5, Erzurum 1996, 29-45.
- Tankut, Hasan Reşid, "Erzurum Adının Aslı", *TYED*, 11-12, İstanbul 1992, 3-4.
- Yınanç, Mükrimin H., "Erzurum (Tarih)", *İA.*, İstanbul 1977, IV, 345-353.
- Yüksel, Mevlüt, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:37, Erzurum 2008, 259-287.
- Zayonçkovskiy, A.M., "Büyük Harb (1914-1918) Kafkas Cephesi", (Çev. Sv. Binb. Lâtif), *Askeri Mecmua VI*, Sayı:97, (1 Haziran 1935), 445-479.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ulvi Ufuk TOSUN
Doğum Yeri ve Tarihi	AŞKALE, 17/04/1981
Eğitim Durumu	Lisans
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında yüksek lisans eğitimini sürdürmektedir.
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Erzurum Elit Dersanesi, Erzurum Uğur Dersanesi, Osen Eğitim Kurumları
İletişim	05369889811
E-Posta Adresi	ulviufuktosun@hotmail.com
Tarih	